

Вісник

Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 6/2010

Харків
«Право»
2010

Рекомендовано до друку вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 24 грудня 2010 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14376-3347Р від 17.06.2008 р.

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – 304 с.

Засновник — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Видавець — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Н. М. Лисниця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

- © Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2010
- © «Право», оформлення, 2010

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ (ЗВЕРТАЮЧИСЬ ДО ТОМАСА ГОББСА)

Присвячено філософському аналізу опрацювання Томасом Гоббсом ідеї забезпечення безпеки. Показано, що в своїй політичній теорії він виходив з того, що для досягнення безпеки необхідний абсолютизм верховної державної влади як цінність, причому заснований на неохитних підставах природного закону.

Ключові слова: безпека, право, закон, суверен, влада, держава.

Актуальність проблеми. Проблема безпеки має велике значення для будь-якої людської спільноти у зв'язку з необхідністю попередження і ліквідації загроз, здатних позбавити людей матеріальних та духовних цінностей, а у деяких випадках — і життя. У сучасних суспільствах, незважаючи на наявність інститутів прав людини, які покликані забезпечувати необхідні умови існування індивідів, безпека останніх залишається надзвичайно актуальною, оскільки задоволення саме цих інтересів є певною умовою здійснення всіх інших інтересів. У зв'язку з цим важливими є ретроспективний аналіз і переосмислення ключових питань, пов'язаних з визначенням проблеми безпеки, вихідних дефініцій з обранням найбільш придатних концепцій для реалізації основоположних моментів цієї проблеми.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на солідну дослідницьку базу спадщини Т. Гоббса, існує неоднозначність розуміння окремих аспектів його творчості, зокрема проблеми безпеки, висвітлення аксіологічних аспектів якої і є **метою** даної статті. Тому метою і завданням статті є здійснення соціально-філософського та філософсько-

правового аналізу теоретичної спадщини Гоббса стосовно опрацювання ідеї забезпечення безпеки¹.

Томас Гоббс (1588–1679) був першим мислителем Нового часу, який, за словами Б. Чичеріна, з чистих начал природного права розвинув повне і систематичне вчення про державу [1, с. 165]. У своїй політичній теорії він виходив з уявлень про безпеку держави як основної політичної цінності, причому для її досягнення використовував абсолютизм верховної державної влади, заснованої на непохитних підставах природного закону.

В одному з перших розділів «Левіафана» Т. Гоббс починає свої міркування з приводу природного стану людського роду з досить несподіваної тези про природну рівність людей щодо фізичних і розумових здібностей і намагається цю досить спірну тезу довести по-своєму. З рівності здібностей він виводить рівність надій на досягнення цілей. А оскільки двоє людей не можуть володіти однією річчю, то між ними виникає ворожнеча (війна). Причини ворожнечі людей, за Т. Гоббсом, знаходяться у самій природі людини, і таких основних причин три: суперництво, недовіра та жага слави.

Суперництво рівних за природою людей супроводжується насильством і виникає з приводу їхніх домагань на будь-які об'єкти власності: майно іншої людини, вона сама, її родина, діти, худоба тощо. Недовіра між людьми призводить до того, що вони застосовують насильство з метою самозахисту. Жага слави призводить людей до того, що вони вдаються до насильства з метою домогтися від інших почесностей, визнання своєї переваги, більшої поваги тощо.

Т. Гоббс не погоджується з добре відомою в історії політичної думки тезою Арістотеля про те, що людина є суспільна тварина і не може жити поза спілкуванням. Навпаки, він переконаний, що люди не відчувають ніякого задоволення від життя в суспільстві і змусити людей жити разом та мирно між собою може тільки верховна влада, яка тримає всіх у покорі. Т. Гоббс переконаний, що «поки люди живуть без загальної влади, яка тримає всіх їх у страху, вони перебувають у тому стані, що називається війною, і саме в стані війни всіх проти всіх» [2, с. 87]. У цьому природному стані немає місця для працьовитості, оскільки нікому не гарантовані плоди його праці. Отже, немає землеробства, судноплавства, морської торгівлі, зручних будинків, немає знання земної поверхні, обчислення часу, ремесла, літератури, немає суспільства. Зате в природному стані є вічний страх і постійна небезпека насильницької смерті, і життя людини є самотнім, бідним, безпросвітним, тупим та короточасним.

---

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями у межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та культурологічні проблеми духовного життя суспільства та розвитку особистості», яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Стан війни всіх проти всіх характеризується також тим, що поняття правильного і неправильного, справедливого і несправедливого не мають тут місця. Мірою добра і зла для людини, що перебуває в природному стані, є її особисті потяги. Там, де немає верховної влади, — немає закону, а там, де немає закону, — немає несправедливості. Зазначений стан характеризується відсутністю власності, володіння, точного розмежування «мого» і «твого». У природному стані, робить висновок Т. Гоббс, людина перебуває в поганому становищі, і вийти із цього стану вона може почасти завдяки своїм пристрастям, а почасти — завдяки розуму.

Пристрасті, які роблять людей схильними до миру, є такими. По-перше, це страх смерті; по-друге, бажання речей, необхідних для гарного життя; і, по-третє, надія придбати їх своєю працьовитістю. А розум підказує прийнятні умови миру, на основі яких люди можуть дійти згоди. Ці умови суть те, писав Т. Гоббс, що називається природними законами.

Перш ніж дати своє розуміння природному закону, Т. Гоббс дає визначення природному праву: «Природне право є свобода всякої людини використовувати власні сили за своїм розсудом для збереження власної природи, тобто власного життя, і, отже, свобода робити все те, що, за її судженням, є найбільш прийнятним для цього» [2, с. 89]. Свободу він розуміє як відсутність зовнішніх перешкод, котрі позбавляють людину можливості робити те, що вона хоче. Звернемо увагу на ту обставину, що Т. Гоббс визначає поняття «право» через поняття «свобода». Він також дає своє визначення природному закону: «Природний закон є припис, або знайдене розумом загальне правило, відповідно до якого людині забороняється робити те, що згубно для її життя, або те, що позбавляє її засобів до збереження, і зневажати тим, що вона вважає найкращими засобами для збереження життя» [2, с. 89]. Т. Гоббс пропонує розрізняти *право* і *закон*, хоча ці поняття зазвичай змішують. Тим часом право полягає у свободі робити або не робити щось, а закон визначає і зобов'язує до того або іншого аспекту цієї альтернативи.

У природному стані кожна людина має право на все, навіть на життя іншої людини. Тому доти, доки зберігається право всіх на все, ніхто не може бути впевненим, що проживе відведений йому природою час для життя. Отже, перший припис, або загальне правило розуму, зазначає, що будь-яка людина має прагнути миру. У цьому полягає *перший* і найголовніший *природний закон*: слід шукати миру і сприяти йому. Якщо в людини не буде надії досягти миру, то за нею залишається природне право захищати себе всіма можливими засобами.

Другий природний закон. У разі згоди на те інших людей людина повинна відмовитися від права робити все, що вона хоче тією мірою, в якій це необхідно в інтересах миру і самозахисту; людина має задовольнятися таким ступенем свободи стосовно інших людей, який вона допустила б в інших людях стосовно себе. Мотивом і метою при зреченні від права є гарантія без-

пеки людської особистості. Безпеку Т. Гоббс розуміє, як збереження життя і забезпечення засобів такого збереження життя, за якого воно не стало б важким [2, с. 92]. Взаємне перенесення права, або обмін правами, є тим, що люди називають договором.

Під час формулювання другого природного закону Т. Гоббсу довелося вдатися до поняття громадянського стану, який він одночасно ототожнив з поняттям держави і визначив останню як організацію примусової влади. Т. Гоббс пояснив, якщо природний стан є станом війни всіх проти всіх, то в громадянському стані є влада, встановлена для справляння примусового впливу на тих, хто без такого впливу порушив би своє слово. Т. Гоббс зазначив, що державою він вважає організацію примусової влади.

Звернемо увагу на те, що перший закон природного права проголошує мир і безпеку як головні політичні цінності, укорінені у розумі. Всі інші цінності повинні використовуватися лише як засоби досягнення миру. Так, другий природний закон підкоряє «миру і безпеці» таку політичну цінність, як свобода індивіда. У Т. Гоббса йдеться саме про свободу індивіда, яку він висловлює мовою правової аксіології: відмова кожного від своїх прав тісно мірою, в якій цього вимагають інтереси миру і безпеки. Держава (організація примусової влади) також є несамостійною і самодостатньою цінністю, а засобом досягнення миру і безпеки (самозбереження).

Третій природний закон свідчить про те, що люди повинні додержуватися укладених ними угод. У цьому природному законі містяться джерела і засади справедливості. Природа справедливості полягає у виконанні угод, що мають обов'язкову чинність, писав Т. Гоббс, але обов'язкова чинність угод починається лише з встановлення громадянської влади, досить міцної, аби примусити людей до виконання своїх угод, і з чим збігається також начало власності.

Четвертий природний закон Т. Гоббс сформулював так: людина, що одержала благодіяння від іншої людини з її милості, а не з примусу, повинна поводитися так, аби людина, яка зробила благодіяння, не мала розумної підстави каятися у своїй доброті.

П'ятий природний закон є законом люб'язності: кожна людина має пристосовуватися до всіх інших.

Шостий природний закон є законом прощення: за наявності гарантії відносно майбутнього людина повинна прощати минулі образи тим, хто, виявляючи каяття, бажає цього.

Сьомий закон проголошує, що у разі помсти (воздаянні злом за зло) люди повинні погоджуватися не з розмірами заподіяного зла, а з розмірами того блага, яке має бути після помсти. Відповідно до цього закону людям забороняється накладати покарання з якою-небудь іншою метою, ніж виправлення злочинця або застереження інших.

Восьмий закон констатує таке: жодна людина не повинна діями, словом або жестом виявляти ненависть або презирство щодо іншої людини.

Міркуючи з приводу *дев'ятого закону*, Т. Гоббс писав, що в природному стані всі люди є рівними, а існуючу в цей час нерівність було введено громадянськими законами. Він зауважував, що додержується доктрини Арістотеля про природну нерівність людей, яка є основою його «Політики». За Арістотелем, є люди, призначені самою природою до управління, як найбільш мудрі, інші ж, що володіють міцним тілом, — до служби, начебто поділ на хазяїв і слуг було встановлено не угодою людей, а різницею розумових здібностей. Але такий умовивід Арістотеля спростовують не тільки розум, а й досвід. Адже, не без гумору зазначав Т. Гоббс, мало знайдеться дурнів, які не хотіли б самі управляти собою. Формулюючи *дев'ятий закон*, Т. Гоббс зазначав: якщо природа зробила людей рівними, то ця рівність має бути визнаною; якщо ж природа зробила людей нерівними, то рівність все-таки повинна бути допущеною, оскільки люди вважають себе рівними і вступають у договір не інакше, як на рівних умовах. Сам же закон установлює, що кожна людина має визнавати інших рівними собі від природи. Порушенням цього правила є гордість. Таким чином, Т. Гоббс не наполягав на рівності людей як на емпіричному факті, а визнавав рівність як політичну вимогу або, інакше кажучи, політичну цінність.

З цього закону випливає наступний: вступаючи в мирний договір, жодна людина не повинна вимагати надання собі якого-небудь права, надати яке будь-якій іншій людині вона не погодилася б. Якщо людина призначена бути суддею в спорі між двома людьми, то наступний *десятий природний закон* пропонує, аби вона неупереджено їх розсудила. За цим законом неподільні речі мають бути, якщо це можливо, використані спільно, причому, якщо кількість речей дозволяє, — використані без обмеження, в противному разі — пропорційно числу тих, хто має право. Однак є речі, які не можуть бути ні поділені, ні використані спільно. У цьому разі природний закон, що пропонує неупередженість, постановляє, аби право володіння надавалося в цілому, чи, інакше (якщо встановлюється по чергове користування), — за жеребом. Те, що всім людям, які є посередниками миру, повинна бути надана гарантія недоторканності, — це теж природний закон. Інший *природний закон* — *одинадцятий* — радить: у разі спору сторони мусять підкорити своє право рішенню третьої особи — арбітра.

«Такі природні закони, що пропонують мир як цінності збереження людей у масі і стосовні лише вчення про громадянське суспільство» — резюмував Т. Гоббс [2, с. 109]. Звичайно, міркував він далі, більшості простих людей, що піклуються лише про їжу, немає часу займатися дедукцією і виводити самим ці природні закони із власного розуму. Але, аби ніхто з людей не міг виправдуватися незнанням цих законів, їх було резюмовано в одному легкому

правилі, доступному розумінню навіть самої нездібної людини: *не роби іншому того, чого ти не бажав би, щоб було зроблено тобі*.

Природні закони є незмінними і вічними, тому що несправедливість, невдячність, гордість, лукавство та інші пороки ніколи не можуть стати правомірними. Наукою про ці природні закони є моральна філософія. Отже, Т. Гоббс, виходячи з єдиного начала — збереження безпеки спільноти як головної цінності людського співжиття, виводив як юридичні, так і моральні закони, які злилися в його теорії в одне ціле.

Т. Гоббс вважав, що в природному стані те, що він формулює як природні закони, існує як певна природна схильність людей, про яку за допомогою розуму можна зробити певний умовивід. Ці приписи розуму зазвичай називають законами, що, однак, не відповідає їхній сутності, оскільки ці приписи є лише певними умовиводами, а законом у власне юридичному сенсі є тільки те, що видано верховною владою і спирається на меч держави. Виходячи з цього, можна зрозуміти, чому для Т. Гоббса не існувало більш високої інстанції в питаннях права і моралі, ніж держава, яка за допомогою законів регулює політичну поведінку людей (зовнішню сторону поведінки). Тому, як слушно констатує К. Хюбнер, на противагу Ж. Бодену Т. Гоббс «відкидає природне право, визнаючи значення лише видаваного сувереном громадянського державного права. Природно-правові закони (як, наприклад, заборона крадіжок або вбивства) суть лише пусті формули, які є практично марними. Те, що вважається крадіжкою і в яких випадках це є крадіжкою, або те, що вважається убивством і в яких випадках це є убивством у кримінально-правовому сенсі — все це потребує визначення винятково в межах законів, які встановлюють, що взагалі варто розуміти під “моїм” і “твоїм”, під правом на життя і таке інше» [3, с. 84].

Розібравшись з питанням про природний стан людського роду і природних законів, другу частину «Левіафану» Т. Гоббс присвятив державі, стверджуючи, що для досягнення миру й безпеки люди створили штучну людину, «державу». Перебіг його міркувань такий. Від природи люди люблять волю і панування над іншими, але турбота про самозбереження і більш сприятливе життя, тобто про безпеку, змушує їх обмежувати себе, живучи в державі. Їм необхідно дійти згоди, що базується на угоді й загальній владі (угода без влади, без меча — лише слова, які не можуть гарантувати людині безпеку).

Загальна влада спроможна захищати людей від вторгнень чужоземців і від несправедливостей, заподіяваних один одному. Але для цього вона повинна бути єдиною, зосередженою в руках одного суб'єкта (індивідуального чи колективного). Єдність влади полягає не тільки в тому, що вона персоніфікується в єдиному суб'єкті, і у тому, що загальна влада як би засновується кожною людиною. «Інакше кажучи, для встановлення загальної влади необхідно, аби люди призначили одну людину чи групу людей, які виявилися б їхніми представниками: аби кожна людина вважала себе довірительом стосовно всього,

що носій загальної особи робитиме сам або змусить робити інших відносно загального миру й безпеки, і визнає себе відповідальним за це; «аби кожний підкорив свою волю і судження волі і судженню носія загальної особи» [2, с. 119]. Якщо це відбулося, писав Т. Гоббс, то велика кількість людей, об'єднаних у такий спосіб в одній особі, називається державою. Він дав таке визначення сутності держави: «Держава є єдиною особою, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою величезна кількість людей, для того, аби ця особа могла використати чинність і кошти всіх їх так, як визнає за необхідне для їхнього миру і загального захисту» [2, с. 119].

Верховна влада, за Т. Гоббсом, може засновуватися двома шляхами. По-перше, силоміць; по-друге, за добровільною згодою. Заснована за добровільною згодою держава називається політичною, або заснованою на встановленні. В історії політичної думки Т. Гоббс разом з Дж. Локком і Ж.-Ж. Руссо є представником так званої договірної теорії походження держави. І хоча в Т. Гоббса ми не знайдемо безпосередньо словосполучення «договірна теорія походження держави», але, цю теорію він розвиває, коли йдеться про «договір за узгодженням». Що стосується терміна «політична держава», то він згодом суттєво поширився. Розмову про права, що утворюють сутність верховної влади і одночасно є її ознаками, Т. Гоббс розпочинає з цього типу держави.

По-перше, піддані в такій державі не мають права без дозволу суверена скинути його владу і повернутися до хаосу роз'єднаної юрби. По-друге, укладаючи договір, кожна людина укладає його одна з одною, а не з сувереном, тому не може мати місце порушення угоди з боку суверена і, отже, ніхто з його підданих не може бути звільнений від підданства під приводом того, що суверен порушив які-небудь свої зобов'язання. Адже очевидно, що той, хто став сувереном, не укладав попередньої угоди з усіма своїми підданими. По-третє, якщо більшість оголосила когось сувереном, то не згодний з цим змушений підкоритися волі більшості.

По-четверте, оскільки в такій державі кожний підданий є відповідальним за всі дії суверена, то що б не робив суверен, це не може розглядатися як неправомірне і несправедливе дія стосовно підданого. По-п'яте, жодна людина не може бути по праву страченою або якось інакше покараною ким-небудь зі своїх підданих. По-шосте, оскільки в компетенції суверена перебуває забезпечення миру та безпеки, і він може робити все, аби запобігти внутрішнім розбратам і загрозам ззовні, то до компетенції верховної влади входить і суддівство з приводу того, які думки й вчення перешкоджають, а які сприяють миру та безпеці. Верховна влада має визначити, «хто повинен розслідувати доктрини всіх книг, перш аніж вони будуть опубліковані» [2, с. 59].

Як зазначав Т. Гоббс, «дії людей обумовлені їхніми думками, і в гарному управлінні думками полягає гарне управління діями з метою запровадження

серед них миру та згоди» [3, с. 122]. По-сьоме, верховній владі належить право засновувати громадянські закони, особливі закони кожної окремої держави, передусім закони про власність. По-восьме, складовою верховної влади є право юрисдикції, тобто право розгляду і вирішення всіх спорів, що можуть виникнути стосовно закону, як громадянського, так і природного, або того або іншого факту.

По-дев'яте, до компетенції верховної влади належить право оголошення війни та укладення миру з іншими державами. Це право судити про те, що потрібно на даний момент в інтересах загального добра і яких чинностей мають набути для досягнення даної мети зібрані, озброєні та оплачені сили, а також яка сума повинна бути зібрана з підданих для покриття видатків. Верховна влада має право розпоряджатися військами держави, суверен завжди є верховним головнокомандувачем. По-десяте, до верховної влади належить право всіх радників, міністрів та інших посадових осіб і чиновників як цивільних, так і військових. По-одинадцять, суверен може як нагороджувати і заохочувати людей до служіння державі, так і накладати покарання і безчестити тих, хто заподіює їй шкоду. По-дванадцять, суверену належить право роздавати почесні титули, встановлювати градацію цінностей людей, які зробили або спроможні зробити послугу державі.

За такими ознаками визначається верховна влада. Ці права є непередаваними і неподільними. Це Т. Гоббс доводить у такий спосіб. Є такі права (вони не увійшли в перелічені вище), які можуть бути переадресовані сувереном комусь іншому. Але, якщо він передасть комусь іншому право розпоряджатися військами, то збереження за собою права судової влади буде марним, оскільки в нього не буде чинності привести закони до виконання. Якщо він поступиться кому-небудь правом стягувати податки, то пустим залишається його право розпоряджатися військовими чинностями. Якщо він відмовиться від права цензури тих чи інших доктрин, то люди можуть повстати¹.

Різновидів держави, заснованої на встановленні влади, може бути тільки три: монархія (верховна влада належить одній людині); демократія, або народо-владдя (верховна влада належить зборам громадян, що представляють усіх, хто хоче брати участь у виборах); аристократія (верховна влада належить зборам громадян, що представляють лише частину громадян). Інших видів правління бути не може, адже навряд чи хто-небудь назве анархію новою формою влади. Що ж стосується термінів «тиранія» і «олігархія», які зустрічаються, то це не назви інших форм правління. Ті, хто незадоволений монархією, називають її тиранією, а незадоволені аристократією називають цей вид влади олігархією.

¹ Т. Гоббс був переконаний, що недавно громадянську війну в Англії спричинила неправильна думка, поширена серед більшості населення, згідно з якою зазначені права повинні бути розділені між королем, лордами та палатою громад. Він був упевнений, що в найближчому майбутньому країна повернеться до його ідеї неподільності верховної влади. Тут, як відомо з наступних подій, Т. Гоббс помилявся.

Але не варто вважати, що правління має одну форму, коли воно нам подобається, та іншу, коли воно нам не подобається, вважав Т. Гоббс.

Природно припустити, що Т. Гоббс цікавився питанням про зв'язок форм державного устрою і державно-політичних цінностей, таких як мир та безпека. Дійсно, він досліджував питання про те, як монархія, аристократія та демократія забезпечують головне призначення держави — мир та безпеку. З цієї точки зору він віддає перевагу монархії. Перебіг його міркувань такий. Будь-яка людина, наділена владою, має в собі два начала: як політик вона повинна піклуватися про загальне добро; як приватна особа вона дбає про свої власні інтереси, інтереси своєї родини, родичів та друзів. Якщо спільні інтереси перетинаються з її приватними інтересами, людина найчастіше віддає перевагу власним інтересам, тому що пристрасті є сильнішими за розум, отже, спільні інтереси найбільше переважають там, де вони поєднуються з приватними інтересами. Саме таке поєднання є в монархії. У монархії є один володар, який легко може задовольнити себе і наближених до нього, у той час як у членів зборів фаворитів і родичів набагато більше. Монарх може радитися з тими, чию думку вважатиме слушною. У демократіях поради дають особи, які мають на це право і найчастіше компетентні у придбанні багатства, ніж у знаннях. Порадниками стають також демагоги і оратори, які грають на публіку, аби розпалити пристрасті, і шкодять інтересам справи. За такої ситуації таємне ведення справ, у якому часто виникає необхідність у державі, стає неможливим.

Далі від держави, заснованої на встановленні влади (за допомогою суспільного договору), Т. Гоббс переходить до розгляду держав, заснованих на придбанні, або деспотичної влади, або держав, заснованих на чинності (щоразу Т. Гоббс використовував ці різні поняття як взаємозамінні). В обох випадках — за договірною походження держави або за силового — спонукальним мотивом утворення держави за теорією Т. Гоббса є страх. Але, якщо в першому випадку страх перед іншим (а не перед сувереном) змушує людей домовлятися і обирати верховну владу, то в державах, заснованих на чинності, страх перед сувереном віддає людей їй у підданство. Це єдиний критерій, за яким ці два різні типи держави відрізняються поміж собою.

Значимо, що питання про державу, засновану на чинності, Т. Гоббс приділив значно менше уваги, ніж державі, заснованій на угоді (лише один розділ з 15), а також інші критерії такого типу держав не завжди зрозумілі. Так, він писав, що в державах, заснованих на придбанні, верховну владу створено силоміць. «А верховна влада створена силоміць, коли люди — кожен окремо або всі разом — більшістю голосів з остраху смерті або неволі беруть на свою відповідальність всі дії тієї людини або зборів, у владі яких перебуває їхнє життя або свобода» [3, с. 138]. Таким чином, як слушно зазначає російський дослідник творчості Т. Гоббса Л. Зотова, і в цьому типі держави зберігається відповідальність підданих за всі дії суверена [4, с. 62]. Однакові також права і наслідки верховної влади [5, 6].

Поняття «панування» Т. Гоббс використовував для держав, заснованих на придбанні. У них панування може бути набуте подвійним шляхом: шляхом народження та шляхом завоювання. Право панування на основі народження є правом батька над своїми дітьми — така влада називається батьківською. Право панування на основі завоювання є правом хазяїна над слугою, — така влада називається деспотичною. Т. Гоббс спеціально підкреслював, що право панування як у першому, так і у другому випадку засноване на згоді підкорятися як батьківській владі, так і владі завойовника, і пояснював, чому це саме так.

Що стосується обов'язків суверена у сфері міжнародного права, то Т. Гоббс виходив з того, що міжнародне право і природне право одне й те саме. Кожний суверен при забезпеченні безпеки свого народу має те саме право, що може мати будь-яка людина при забезпеченні власної безпеки. Той самий закон, який диктує людям, які не мають громадянського правління, що вони повинні робити і чого уникати, диктує те саме державі, тобто совісті суверенних держав і верховних зборів, оскільки судилище природного права перебуває тільки в совісті, де царює не людина, а Бог.

На закінчення розділу про державу Т. Гоббс висловив свої побажання і сподівання на те, що коли-небудь його короткий і ясний твір потрапить до рук суверена, який самостійно його вивчить і використає наявні там умоглядні істини на практиці.

Висновок. Сьогодні й у перспективі, очевидно, подальші адекватні реальній соціальній дійсності наукові розвідки в царині безпеки без опори на класичну спадщину видаються досить сумнівними. Безперечно, творчість Т. Гоббса, незважаючи на її цінність і перманентну актуальність, повністю не вичерпує всіх аспектів соціально-філософського і філософсько-правового осмислення проблеми безпеки. Однак погляди цього мислителя є найбільш показовими і можуть стати тим перспективним аспектом осмислення сутності безпеки, навколо якого будуватиметься майбутня система забезпечення безпеки як на національному, так і на глобальному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чичерин, Б. Н. Политические мыслители древнего и нового мира [Текст] / Б. Н. Чичерин. — СПб. : С.-Петербург. ун-т МВД России; Лань, 1999. — 331 с.
2. Гоббс, Т. Левіафан [Текст] / Т. Гоббс. — М. : Мысль, 2001. — 478 с.
3. Хюбнер, К. Нація: От забвения к возрождению [Текст / К. Хюбнер— М. : Канон+; Реабилитация, 2001. — 399 с.
4. Зотова, Л. В. Безопасность народа и государства как главная политическая ценность в учении Томаса Гоббса [Текст] / Л. В. Зотова // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. — Серия : Политология. — 2003. — № 4 — С. 55–64.
5. Дзьобань, О. П. Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект) [Текст] /

- О. П. Дзьобань, Ю. С. Разметаєва // Проблеми філософії права. — 2005. — Т. III. — № 1–2. — К.-Чернівці : Рута, 2005. — С. 368–373.
6. Дзьобань, О. П. Проблеми безпеки у договірній концепції Томаса Гоббса: аксіологічний аспект [Текст] / О. П. Дзьобань // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 1 (6). — С. 161–167.

АКСИОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ (ОБРАЩАЯСЬ К ТОМАСУ ГОББСУ)

Дзєбань А. П.

Посвящено філософському аналізу розвитку Томасом Гоббсом ідеї забезпечення безпеки. Показано, що в своїй політичній теорії Гоббс виходив із того, що для досягнення безпеки необхідним абсолютизм державної влади як цінність, причому оснований на нерушимої основі природного закону.

Ключевые слова: *безпека, право, закон, суверен, влада, держава.*

AKSYOLOGY MEASURING OF PROBLEM OF SAFETY (SPEAKING TO THOMAS GOBBS)

Dzeban A. P.

The article is devoted to the philosophical analysis of development of Gobbs of idea of providing safety. It is retined that in the political theory Gobbs went out from that for achievement of safety absolutism of state sovereignty as value is needed, thus based on the inviolable grounds of natural law.

Key words: *safety, right, law, power, state.*

УДК 351.746.1(477)(075.8)

В. А. Мандрагеля, доктор філософських наук, доцент

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ (ЄПБО), НАТО, США: ТРИКУТНИК ПАРТНЕРСТВА ЧИ КОНКУРЕНЦІЇ?

Проаналізовано ключові загрози європейській безпеці: тероризм, розповсюдження зброї масового ураження (ЗМУ), регіональні конфлікти, розпад держав, організована злочинність. Європейська політика безпеки і оборони порівнюється зі стратегією національної безпеки США, НАТО.

Ключові слова: *Європейська політика безпеки і оборони, стратегія національної безпеки США, НАТО.*

Актуальність проблеми. Геостратегічне положення України, історичні, економічні, політичні, культурно-релігійні та інші зв'язки, базові цінності та інтереси орієнтують її на Європу. Про це свідчать і політичні рішення часів незалежної України. Ще 11 червня 1998 р. Указом Президента України було введено в дію «Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу». У ст. 11. ухваленого 1 липня 2010 р. Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» наголошується на необхідності «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі». При цьому особливо підкреслюється, що «дотримання Україною політики позаблоковості... означає... пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки» [1].

Проте процеси зародження і розвитку Європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО), практична реалізація завдань, що постали перед європейською спільнотою у забезпеченні міжнародної і регіональної стабільності достатньо складні й суперечливі. Про це свідчать труднощі, які спостерігаються в координації зусиль європейських країн у галузі безпеки та оборони, відсутність єдиних підходів щодо розуміння найбільших загроз, небезпек, ризиків та викликів сучасного світу. Вони вимагають ґрунтовного аналізу з метою визначення можливої траєкторії подальшого співробітництва України з ЄС у розбудові континентальної системи колективної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З наукових праць загального плану слід відзначити роботи, виконані в Інституті безпекових досліджень Європейського Союзу (Париж, Франція), Асоціації європейських досліджень РАН (Москва, РФ), Національному інституті стратегічних досліджень, Національному інституті проблем міжнародної безпеки, Інституті проблем національної безпеки (Київ, автори — Є. Бажанов, О. Бодрук, В. Бруз, І. Василенко, О. Власюк, В. Горбулін, Д. Греві, О. Задохін, І. Іванов, Д. Кеохейн, Б. Косевцов, Г. Костенко, О. Панарін, Г. Перепелиця, Г. Ситник, В. Смолянук, М. Требін, Д. Хеллі, П. Циганков та ін.).

Вивченню різних проблем розвитку країн європейського регіону, в тому числі інтеграції, безпеки, їх геополітичного та політичного аспектів присвятили свою наукову діяльність низка авторів: О. Аляєв, Ю. Борко, О. Бурсов, Л. Воробйова, А. Гальчинський, О. Гончаренко, К. Грищенко, В. Дергачов, Т. Закаурцева, Т. Зонова, І. Кузьмін, О. Литвиненко, О. Маначинський, І. Храбан, В. Чи, В. Шахов, А. Щевцова. Питання національної та міжнародної безпеки вивчали і фахівці країн СНД, такі, як К. Гаджієв, М. Дзлієв, Г. Дробот, О. Дугін, В. Манілов, О. Матвієва, А. Мовсесян, Н. Набієв, Н. Нартов, С. Рогов, С. Сумбаєв, Б. Топорнін, А. Уткін, О. Червяков, Т. Шаклеїна та ін.

Концептуальні засади міжнародної безпеки досліджувалися у роботах зарубіжних авторів, зокрема Р.Арона, З. Бжезинського, Д. Болдуїна, К. Дойча, Е. Карра, Е. Картера, Г. Кларка, Дж. Кеннана, Р. Кеохейна, Г. Кіссинджера, С. Хоффмана, Х. Маккіндера, Е. Менсфільда, М. Михалки, Д. Мілтрані,

Г. Моргентау, Дж. Ная, Р. Нібура, У. Перрі, Дж. Розенау, Дж. Снайдера, Дж. Стейнбруннера, Л. Сона, К. Уолтца, М. Хааса та ін.

Формулювання цілей. Дослідження перспектив розбудови європейської системи колективної безпеки є вкрай необхідним з огляду на надзвичайно потужні процеси глобалізації, що відбуваються на континенті, а також наявність низки суттєвих етнорелігійних суперечностей, політичних конфліктів, невирішених питань.

Виклад основного матеріалу. Європейську Політику Безпеки і Оборони (European Security and Defence Policy — ESDP) було започатковано на франко-британському саміті в Сант-Мало у грудні 1998 р. Майже відразу стосовно її кінцевої мети, механізмів реалізації тощо розгорнулася палка полеміка, яка викликала низку непорозумінь на обох боках Атлантики.

Основні дебати ґрунтувалися на декількох припущеннях: ЄПБО означало кінець ЄС як цивільної структури [2]; дорівнює створенню «європейської армії»[3]; свідчить про намагання «підірвати» НАТО [4].

Для нас винятковий інтерес становить позиція американських експертів, оскільки протягом холодної війни саме вони виступали основним гарантом безпеки європейців і звикли вважати себе лідером Північноатлантичного альянсу. Американцям особливо незручно було звикати до цих новацій через декілька причин: по-перше, ЄС не є національною державою, а відповідно до традицій міжнародних відносин, принаймні від 1648 р., лише держава опікується питаннями безпеки і оборони; по-друге, США упродовж понад 40 років зробили дуже багато для безпеки європейців і часто брали участь у спільних воєнних діях, отже, необхідно було звикнути до думки, згідно з якою європейці намагаються діяти автономно; по-третє, покоління американських теоретиків було виховане у дусі реалізму і мало звичку всі зміни в силових відносинах у світі бачити в поняттях балансу влади, перекладання відповідальності на інших і подібних традиційних форм діяльності великих держав. Тобто, ЄПБО розділила Америку так само, як Європу розділила американська політика безпеки на злами тисячоліть [5]. Європейці відчули зміни у традиційній реакції американської політики з приходом до влади адміністрації Дж. Буша-молодшого. Політика односторонності і превентивності викликала певний супротив у багатьох союзних країнах, насамперед Франції та Німеччини. І найпомітнішим це стало під час війни в Іраку 2003 р.

Отже, ЄПБО може розглядатися як певна відповідь на агресивну політику США, проте це далеко не так. Коріння проблеми можна знайти у 1980-х роках і навіть раніше [6]. Однак переважна більшість фахівців уважають ЄПБО реакцією європейців на гегемоністичну позицію США, певний, нехай і слабкий, але вияв балансу влади [7]. Р. Пейп зараховує його до «м'якого балансу», тобто дій, що непрямом чином кидають виклик перевагам США і мають завдання використати невійськові інструменти з метою затримати, перешкодити та підірвати агресивну односторонню воєнну політику США [8]. С. Волт також по-

годжується з тим, що ЄПБО є виявом «м'якого балансування», але зумовлює цю політику не антиамериканізмом, а бажанням європейців додержуватися власного курсу у світовій політиці, досягти меншої залежності від США та захистити власні інтереси [9].

Однак аналіз офіційних документів переконує в іншому. Так, у декларації (Сант-Мало) наголошується, що головною метою ЄПБО є внесок у життєздатність модернізованого Альянсу. Декларація ЄС — НАТО стосовно ЄПБО, прийнята в грудні 2002 р., підкреслює, що європейці повинні відігравати більш значну роль у забезпеченні життєздатності Альянсу та діяльності з управління кризами. Дії двох організацій мають бути взаємно посилюючими [10].

Стратегія Європейської безпеки від грудня 2003 р. йде ще далі: «США відіграють вирішальну роль у європейській інтеграції і європейській безпеці, особливо завдяки НАТО. Закінчення холодної війни залишало США на домінуючій позиції як воєнного актора. Однак жодна країна не в змозі впоратись із сучасними складними проблемами наодинці» [11].

Аналіз наукової літератури та реальних процесів у Європі свідчить про те, що можна виділити щонайменше п'ять причин появи ЄПБО, зокрема: після холодної війни Європа втратила стратегічне значення для США, унаслідок чого Вашингтон став приділяти менше уваги європейській безпеці; під час біполярного протистояння і відразу ж після його закінчення США неодноразово закликали європейців до більшої відповідальності за забезпечення регіональної безпеки [12]; новий світовий порядок, оголошений у 1990 р. Дж. Бушем-старшим, поставив під питання старі правила Вестфальської системи. Гуманітарні інтервенції в Курдистані (1991 р.), Боснії (1992 р.), Сомалі (1993 р.), Сьєра-Леоне (1997 р.), Косово (1999 р.) підштовхнули прем'єр-міністра Великої Британії Т. Блера у квітні 1999 р. проголосити «доктрину міжнародної спільноти»; поява після Другої світової війни серії збройних конфліктів на теренах Європи. Особливо неприємним для європейців виявився конфлікт у Косово (1999 р.), з яким вони не змогли впоратись власними силами; започаткування ЄПБО збіглося з надзвичайною динамікою розвитку ЄС, який припинив бути лише «ринком» і почав набувати рис нового типу політичного актора на світовій арені [13].

Найважливішим документом щодо розвитку ЄПБО на початку XXI ст. виявилася ухвалена у грудні 2003 р. Європейська стратегія Безпеки (ЄСБ). С. Біскоп у 2005 р. оприлюднив перший розгорнутий аналіз цього документа [14]. Насамперед слід звернути увагу на визначення поняття «всесічна безпека» (comprehensive security), яке повертає нас до Заключного Гельсінського Акта та інтенсивної дискусії стосовно нового визначення безпеки в 1990-х роках [15].

Концепція безпеки адресована захисту основних прав людини та фундаментальних свобод, економічній та екологічній кооперації, миру та стабільності. У ній зазначено, що безпека має багатомірний характер і потребує не тільки політичних та дипломатичних зусиль, а й аналізу економічних проблем, питань конкуренції, порушення прав людини тощо.

Значне місце в ЄСБ посідає концепція глобальних суспільних благ, що виникла з дебатів в ООН (фізична безпека та стабільність, легальність, відкритий економічний порядок, загальні блага — здоров'я, благополуччя, чисте довкілля).

М. Калдор (Mary Kaldor), координатор спеціального документа ЄС з питань безпеки людини, у додатку до ЄСБ виділила три елементи.

1. Сім принципів для операцій у ситуації надзвичайної небезпеки: верховенство прав людини, прозора політична влада, багатосторонність, підхід знизу до верху, регіональний фокус, використання законних інструментів та пропорційне використання сили. Особливо підкреслюється важливість комунікацій, консультацій, діалогу і партнерства з місцевим населенням для поліпшення раннього запобігання, збирання розвідувальних даних, мобілізації місцевої підтримки, виконання завдань і стабільності.

2. «Сили відповіді людській безпеці» (Human Security Response Force) складаються з 15 тис. осіб, з яких щонайменше третина мають бути цивільними (поліція, моніторинг за додержанням прав людини, фахівці з розвитку та гуманітарних проблем). Вони повинні набиратися з кращих військових і цивільного персоналу, а держави – члени ЄС — пропонувати «Добровільну службу людської безпеки» (Human Security Volunteer Service).

3. Повинні бути визначені нові межі законодавства для ухвалення рішення стосовно інтервенції та проведення сухопутної операції. Вони мають ураховувати законодавство держав-хазяїв, законодавство країн, що беруть участь у проведенні операцій, міжнародне кримінальне право, право міжнародних людських прав та міжнародне гуманітарне право [16].

Як слушно підкреслив Р. Вітман, аналітики оцінювали ЄСБ, переважно відштовхуючись від власної інтелектуальної традиції (реалісти, прагматики, гуманісти). Але найголовніше — це якість цілісної картини принципів, які лежать в її основі. Документ був приречений стати компромісом між різними культурами і підходами країн ЄС.

На відміну від американських аналогів (Стратегії Національної Безпеки, 2002 та 2010 років) у ньому значно більше уваги приділено джерелам, що спричиняють зубожіння і глобальні страждання.

Дещо інакше пріоритезовані п'ять найнебезпечніших загроз: тероризм, зброя масового ураження, країни-ізгої, організована злочинність та регіональні конфлікти.

Європейська стратегія відрізняється від американської і фокусуванням на складність і комплексність причин, що підживлюють сучасний міжнародний тероризм, де насамперед відзначається дестабілізуючий ефект регіональних конфліктів на кшталт Кашміру, Великих Озер та Корейського півострова, кожен з яких має значні взаємовпливи з тероризмом, зброєю масового ураження, процесами занепаду держав, зростанням міжнародної злочинності.

Стратегічні цілі документа засновані на двох стовпах: побудові безпеки в європейському регіоні і створенні життєздатного нового світового порядку. Вони також передбачають проведення всебічної «політики сусідства», створення кола друзів від Кавказу до Балкан і навколо Середземномор'я. Недивно, що в американських документах такі завдання не постають. Слід також наголосити на тому, що у європейському документі є категоричне посилання на необхідність суворого додержання і розвитку міжнародного закону та визнання ООН головним джерелом міжнародної легітимності.

Треба підкреслити, що у розвитку ЄПБО відбулося три хвилі реформ. Спочатку фокус уваги (упродовж 2003–2005 років) було спрямовано на розвиток всебічного антикризового управління (crisis management). У 2006–2008 роках головні зусилля концентрувалися на поліпшенні структур та зміцненні можливостей антикризового управління. З середини 2008 р. відмічається інша тенденція: спроба пристосувати ЄПБО до більш широкого політичного контексту, більш тісно зв'язати ієрархічну структуру із Загальною Зовнішньою Політикою та Політикою Безпеки (CFSP), інструментами та ресурсами Європейської Комісії [18].

Висновки. Отже, після трьох хвиль реформ ЄПБО спрямовано на спроможність виконання п'яти ключових функцій: можливості досягати загальних політичних і стратегічних пріоритетів; розвиток концептуальних рамок антикризового менеджменту ЄС; збирання адекватної інформації і проведення спільного аналізу стосовно небезпек, загроз, ризиків і викликів; прискореного розвитку і поліпшення військових, цивільних та фінансових ресурсів ЄС; проведення ефективних операцій з подолання криз.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України від 1.07.2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [Текст] — [Електронний ресурс]. Режим доступу 8 жовтня 2010. — <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>
2. Smith, K. The End of Civilian Power EU: A Welcome Demise or Caused for Concern? [Text] / K. Smith // The International Spectator. — 2000. — Vol. XXXV. — № 2. — April-June. — P. 23–39; Manners, I. Normative Power Europe : A Contradiction in Terms? [Text] / I. Manners // Journal of Common Market Studies. — June 2002. — Vol. 40. — № 2. — P. 235–258.
3. Salmon, T. Toward a European Army: a military power in the making? [Text] / T. Salmon, A. Shepherd. — Boulder, Co. : Lynne Rienner Publishers, 2003. — P. 123–124.
4. Weston, J.. Foreign and Defence Policy. In New Europe Seminar on The Future of the European Union [Text] / J. Weston, – L. : New Europe Research Trust, 2001. — P. 235.
5. Hamilton, D. American Views of European Security and Defence Policy. [Text] / D. Hamilton; Brimmer E. In The EU's search for a strategic role : ESDP and its strategic implications for Transatlantic Relations. — Washington : Center for Transatlantic Relations, 2002. — P. 19.
6. Howorth, J. European Integration and Defence: the Ultimate Challenge? [Text] / J. Howorth — Paris : WEU-ISS, 2003. — Chaillot Paper № 43. — P. 1–30.

7. Posen, B. ESDP and the Structure of World Power [Text] / B. Posen // The International Spectator. — 2004. — Vol. XXXIX. — P. 17.
8. Pape, R. Soft Balancing Against the United States [Text] / R. Pape // International Security. — 2005. — № 1 (30). — Summer. — P. 10.
9. Walt, S. Taming American Power: The Global Response to US Primacy [Text] / S. Walt — N.Y. : Norton, 2005. — P. 129.
10. Haine, J. From Laeken to Copenhagen: European Defence: Core Documents 3 [Text] / J. Haine. — Paris : European Union Institute for Security Studies, 2003. — Chaillot Paper — №. 57. — P. 178.
11. European Security Strategy [Text]. — 2003. — P. 3. — [Електронний ресурс]. Режим доступу 10 жовтня 2010. <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSIRU.pdf>
12. Sloan, S. The United States and European Defence [Text] / S. Sloan — Paris : WEU, 2000. — Chaillot Paper 39. — P. 5.
13. McCormick J. The European Superpower [Text] / J. McCormick — L. : Palgrave, 2006. — P. 10.
14. Biscop, S. The European Security Strategy: A Global Agenda for Positive Power [Text] / S. Biscop — Aldershot : Ashgate, 2005. — P. 1–34.
15. Kirchner, E. The New Security Threats in Europe: Theory and Evidence [Text] / E. Kirchner, I. Sperling // European Foreign Affairs Review. — 2002. — № 4 (7). — P. 23–42.
16. Kaldor M. A Human Security Doctrine for Europe [Text] / M. Kaldor, M. Glasius— London : Routledge, 2006.
17. Whitman R. Road Map for a Route March? Decivilianizing through the EU's security strategy [Text] / R. Whitman // European Foreign Affairs Review. — 2006. — № 11. — P. 11–15.
18. European Security and Defence Policy. The first 10 Years (1999–2009) [Text] / Eds. Giovanni Grevi, Damien Helly and Daniel Keohane. — Paris, The European Union for Security Studies, 2009. — P. 22.

ЕВРОПЕЙСКАЯ ПОЛИТИКА БЕЗОПАСНОСТИ И ОБОРОНЫ (ЕПБО), НАТО, США: ТРЕУГОЛЬНИК ПАРТНЕРСТВА ИЛИ КОНКУРЕНЦИИ

Мандрагеля В. А.

Проанализированы ключевые угрозы европейской безопасности: терроризм, распространение оружия массового уничтожения (ОМУ), региональные конфликты, распад государств и организованная преступность. Европейская политика безопасности и обороны (ЕПБО) сравнивается со стратегией национальной безопасности США и НАТО.

Ключевые слова: *Европейская политика безопасности и обороны, стратегия национальной безопасности США, НАТО.*

THE EUROPEAN SECURITY AND DEFENCE POLICY, NATO, USA: TRIANGLE OF PARTNERSHIP OR COMPETITION?

Mandragelya V. A.

The author has analyzed the European security strategy, which outlined five key threats to European security: terrorism; the proliferation of WMD; regional conflicts; state failure;

and organized crime. The European Security and Defence Policy compared with National Security Strategy of USA and NATO.

Key words: *The European Security and Defence Policy, the National Security Strategy of USA, NATO.*

УДК 378+130

*О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, доцент,
О. О. Савченко, кандидат філософських наук*

ВИЩА ОСВІТА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ

*Розглянуто особливості функціонування вищої освіти і, на основі аналізу при-
таманних освіти зв'язків та відносин, зроблено спробу з'ясувати вплив освіти на
природу нерівності, оскільки освіта постає одним з ключових чинників, що лежать
в основі систем соціальної стратифікації і є однією з причин соціального розширу-
вання та нерівності.*

Ключові слова: *освіта, соціальна нерівність, соціальна стратифікація, соціаль-
на мобільність.*

Актуальність проблеми. Кардинальні соціальні та економічні зміни, перехід до демократичних норм та відносин виявили тенденцію соціальної диференціації суспільства, що постійно поглиблюється. Такий процес не може не супроводжуватися виникненням неоднозначних, суперечливих тенденцій, як на різних соціальних рівнях, так і усередині різних соціальних структур та інститутів.

Система вищої професійної освіти за цих умов розглядається не тільки як національний інститут, що відбиває всі характеристики сучасного суспільства, а й як реальна сила, що має потенціал конструктивного сприяння процесу подолання соціальної нерівності.

Однак рівень освіти та доступність вищої освіти самі по собі не гарантують соціальної рівності. Сьогодні університетський диплом в Україні, як і у багатьох країнах Заходу, не є соціальним «ліфтом», що дозволяє його виживання. З другого боку, підвищення доступності вищої школи веде не тільки до соціальної інтеграції, а й до соціального конфлікту, особливо в умовах невідповідності зв'язків між статусними характеристиками та рівнем доходу.

Теорія соціальної стратифікації також ураховує чисельні структурні обмеження, які перешкоджають одержанню якісної вищої освіти та досягненню

соціальних цілей через нерівність доступу до соціальних благ, що пов'язано з бідністю та іншими формами неблагополуччя.

Таким чином, значення соціального інституту освіти для розвитку суспільства, зміну ролі інституту вищої професійної освіти у суспільстві та низка суперечностей, що існують усередині освітнього середовища, можна вважати серйозними аргументами для дослідження взамовідносин і взаємозалежності інституту вищої освіти та феномену соціальної нерівності.

Ступінь розробленості проблеми. Проблемам освіти та її ролі в соціальній стратифікації суспільства приділяли увагу такі відомі дослідники, як Д. Белл, Р. Будон, П. Бурдьє, М. Вебер, Е. Гідденс, А. Гурен, Р. Нейсбіт, Т. Парсонс, О. Тоффлер, Ф. Ферраротті та ін. [1, 7]. Дослідженню проблем подолання соціальної нерівності за допомогою вищої освіти присвячено теоретико-методологічні роботи В. Добренькова, В. Нечаєва, Д. Константиновського, О. Кравченко, С. Шаронової та ін. [3; 6;10].

Згадані дослідження пропонують глибокий аналіз проблем подолання соціальної нерівності та визначення ролі системи вищої професійної освіти у цьому процесі. Однак поряд з позитивним значенням цих теоретичних досліджень слід урахувувати той факт, що трансформаційні процеси зумовлюють необхідність виділення нових об'єктів вивчення, наприклад, визначення рівня доступності та якості вищої освіти для представників різних соціальних груп або значення вищої освіти для процесу соціальної стратифікації особистості.

Розкрити й обґрунтувати особливості функціонування вищої освіти, при-таманні їй зв'язки і відносини, а через них з'ясувати природу нерівності означає досліджувати освіту в її історичному розвитку, у співвіднесенні з більш широким контекстом суспільних змін.

Отже, метою даної статті є спроба осмислити роль інституту вищої освіти в процесі соціальної структуризації суспільства і проаналізувати взаємозв'язок освіти та соціальної нерівності.

Освіта завжди була основним засобом формування особистості, громадянина, кваліфікованого працівника. Сьогодні під освітою розуміється процес передавання соціального досвіду і результат засвоєння систематизованих знань та пов'язаних з ними способів практичної і теоретичної діяльності. Освіта розглядається як цілісне поняття, що, з одного боку позначає процес і результат засвоєння особистістю конкретних змістовних аспектів культури і оволодіння соціально значущим досвідом людства, а з другого боку — виділяє сукупність впливів на формування особистості, що сприяє засвоєнню нею навичок і звичок поведінки в даному суспільстві та прийнятих у ньому соціальних норм і правил, тобто під освітою розуміється процес додавання людині інтелектуального і духовного вигляду [8, с. 33–34]. Основний шлях одержання освіти — навчання в різних типах навчальних закладів за допомогою спеціальних методик і технологій. Система освіти є складним поєднанням форм, структур і

методів навчання. Вона формувалася протягом тисячоріччя, увібравши в себе ідеї освіти різних країн і народів. Аналіз системи освіти показує, що її зміст і характер завжди визначалися насущними потребами суспільства.

Освіта як породження, відображення і в той же час рушійна сила суспільного розвитку покликана прийняти виклик часу, допомогти осмислити зміни, що відбулися у світі, навчити жити по-новому відповідно до сучасних реалій. Протягом декількох попередніх століть призначення освіти обмежувалося рамками просвітницької функції. Замовником при цьому виступали суспільство, його інститути та суб'єкти, у тому числі сам індивід. Але в кожному разі людина у межах такої освітньо-педагогічної концепції (парадигми) залишалася засобом досягнення тих чи інших цілей, які щодо нього визначало зовнішнє середовище.

Система вищої освіти як соціальний інститут протягом тривалого часу залишалась за межами основних наукових інтересів соціальної філософії, а дослідження цієї проблеми залишалися пріоритетом педагогіки. Однак інтерес таких відомих філософів освіти, як Дж. Дьюї [4] та ін., сприяв розвитку і становленню філософій та соціології освіти. У другій половині ХХ ст. ця галузь зазнала серйозних змін та стала предметом дослідження багатьох відомих філософів, соціологів, педагогів та психологів. Про залежність виховання (як освітнього процесу) від типу суспільної системи, від належності до того чи іншого соціального класу, соціальної категорії громадян писав відомий класик соціології Е. Дюркгейм [5, с. 122]. Взаємовідносини освіти та проблем соціальної стратифікації розглядав відомий теоретик соціології М. Вебер [2]. Відтворення нерівності за допомогою інституту освіти пояснює також теорія культурного капіталу одного із представників конструктивного структуралізму П. Бурдьє. З одного боку, розподіл культурного капіталу між різними соціальними групами в суспільстві є далеко не рівномірним. З другого боку, освіта орієнтована на здібності та таланти, на розвиток яких спрямовано весь педагогічний процес. Він підкреслював, що стратифікація в освіті і відтворення нерівності через освіту неминучі [1, с. 17]. Ще один найвідоміший дослідник Б. Бернстайн впевнений, що через систему освіти може здійснюватися передавання певних класово регульованих кодів, наявність яких говорити про те, що соціальні детермінанти академічного успіху залишаються досить впливовими, незважаючи на всі зусилля забезпечити формальну рівність можливостей у сучасних освітніх системах [11, с. 29]. Інший визнаний соціолог Р. Коллінз вважає, що система освіти пов'язана з боротьбою різних страт, груп за оволодіння багатством, владою та престижем через механізми підтримання «своїх» і створення перешкод для «сторонніх» [12].

Глобальні процеси сучасного світу визначають стабілізуючу роль інституту освіти як одного з найбільш стійких соціальних інститутів. Соціально-економічні трансформації у сучасному світі, тотальне переоцінювання цінностей і перебігу суспільного розвитку висувають нові вимоги до статусу освіти в системі соціальних інститутів, цілей, характеру та методів освітньо-

го процесу. Освіта є невід’ємною соціальною необхідністю для кожного члена суспільства. У суспільстві, де формується певна система розподілу соціальних благ, одержання освіти, особливо якісної вищої освіти, стає соціальною проблемою, що, нарешті, зводиться до проблеми соціальної нерівності. Проблема рівності незмінно виявляється пов’язаною із системою освіти внаслідок функцій, що вона виконує.

Важливий справедливий реальний розподіл потенційних можливостей, що надаються суспільством у сфері освіти, — можливостей навчатися, одержувати знання, кваліфікацію. Освіта, спеціальність, кваліфікація — цінності не тільки понятійні, а й інструментальні, це спосіб досягнення цілей, капітал для інвестування в життєву кар’єру. Одержання цих можливостей у системі освіти значною мірою сприяє соціальній мобільності, відкриває подальший доступ до інших суспільних благ.

Сьогодні основною метою системи вищої освіти є підготування конкурентоспроможного фахівця. Цій меті відповідають такі функції освіти як соціального інституту:

- підвищення доступності вищої освіти;
- конструювання позитивної ідентичності випускника-фахівця;
- розширення можливостей самореалізації для молоді;
- досягнення певних стандартів якості навчання;
- залучення висококваліфікованих викладачів;
- розроблення спеціалізованих навчальних освітніх програм.

Соціальні функції вищої професійної освіти реалізуються за принципами безперервності, демократизації, гуманізації та випередження з урахуванням основних суперечностей і сучасних тенденцій реформування системи освіти.

У свою чергу слід зазначити, що на функціонування вищої освіти значно впливає дисфункція системи освіти в цілому, коли відсутній баланс інтересів навчальних закладів та роботодавців. Крім того, проблему соціальної нерівності закладено у структуру самого суспільства, яке зацікавлене в найбільш кваліфікованих фахівцях на найбільш важливі позиції. Ці позиції відповідно вимагають висококваліфікованого підготування та відповідні індивідуальні особливості, що забезпечує в остаточному результаті диференційований дохід та соціальний статус.

Таким чином, освіта стає одним з вирішальних чинників соціального розшарування, тому що:

- з одного боку, глобалізація і перенос відносин суперництва зі сфери фінансових, промислових і військово-технічних ресурсів у сферу інформаційних технологій вимагає певного рівня освіти і культури;
- з другого боку, в умовах трансформації суспільства, освіта як інститут соціалізації може забезпечити, по-перше, наступність позитивного досвіду, а по-друге, формування нових корпоративних цінностей, необхідних для виникаючих соціальних шарів.

Крім того, не можна забувати про нерівність в одержанні освітніх можливостей. Таким чином, соціальна диференціація відбувається вже на рівні середньої школи, коли збільшення обсягу платних послуг у школах, зростання кількості ліцеїв і коледжів, що надають освітні послуги на комерційній основі, знижують шанси одержати якісну освіту для молоді з малозабезпечених родин технічної інтелігенції, традиційно орієнтованих на вищу освіту.

Отже, міркуючи про освіту сьогодні, треба не тільки говорити про певні позитивні зрушення в організації та диверсифікації системи вищої освіти, а й про те, що в сучасних умовах освіта впливає на процеси соціальної диференціації, що позначається на економічному розвитку і соціальній динаміці суспільства.

Сьогодні більшість фахівців, що вивчають процеси нерівності, стратифікації та мобільності, сходяться у тому, що в основі систем стратифікації лежать такі чинники, як влада, дохід та освіта.

У різний час нерівність сприймалася неоднозначно. З одного боку, як наслідок іманентно притаманному сучасному суспільству стратифікаційних розходжень нерівність здатна впливати на свідомість індивідів та груп, і в цьому сенсі вона є способом соціальної регуляції. Створюючи сприятливі умови тим, чия діяльність і загальний рівень підготовки відповідають необхідності розв'язання все зростаючих за рівнем складності соціальних, економічних завдань, і, навпаки, перешкоджаючи іншим, суспільство регулює спрямованість власного розвитку. Із цих позицій нерівність, здавалося б, здатна відігравати позитивну роль. Крім того, у сфері освіти вона має об'єктивні коріння, зумовлені неоднаковими здібностями молодих людей. З другого боку, реалізуючи ту саму регуляційну функцію, освіта здійснює не тільки селекцію, а й інтеграцію. Вона сама здатна підвищити чи понизити конкурентні шанси молоді, регулюючи рівень і міру нерівності. Усвідомлення факту порушення конструктивного заходу нерівності змушує суспільство докладати зусиль щодо її пом'якшення, зниження порогу невизначеності у взаємодії молоді з інститутом освіти. Тому в суспільстві не обмежуються оптимізацією дидактичної складової освіти, а вирішують завдання її розвитку в комплексі заходів щодо зниження соціальних бар'єрів, локалізації погроз соціального виключення. У такий спосіб запобігається переростання соціальних суперечностей у конфлікти між молоддю і найважливішим інститутом соціалізації на початковому етапі життєвого шляху.

Говорячи про роль освіти в подоланні соціальної нерівності, не можна не торкнутися ролі освіти як чинника соціальної мобільності в сучасному суспільстві. Так, П. Сорокін визначав соціальну мобільність як перехід індивіда з однієї соціальної позиції в іншу. Соціальна мобільність може бути горизонтальною, коли індивід переходить із однієї соціальної групи в іншу, розташовану на тому самому соціальному рівні, тобто без помітної зміни соціального стану даного індивіда. Інший вид мобільності — вертикальна, котра визна-

часться як переміщення індивіда з одного соціального рівня на інший, що супроводжується зміною його соціального статусу. Вертикальна мобільність існує як висхідна, коли індивід підвищує свій статус, і спадна, коли статус знижується. У свою чергу і висхідна, і спадна мобільність може бути індивідуальною, коли на інший соціальний рівень переміщується окремих індивід, або груповою, коли статус змінює вся група, до якої належить індивід. Крім того, соціальна мобільність може бути двох видів: мобільність як добровільне переміщення в рамках соціальної ієрархії і мобільність, пов'язана зі структурними змінами, наприклад, з індустріалізацією чи демографічними чинниками. Причому висхідна мобільність більшою мірою пов'язана з добровільним переміщенням, у той час як горизонтальна — найчастіше є результатом обрання, що майже завжди визначається зовнішніми чинниками [9].

Таким чином, якщо соціальну стратифікацію розуміти як процес розподілу індивідів і статусних груп за соціальними секторами, то мобільність є механізмом, що забезпечує цей розподіл.

Більшість західних дослідників домінантним чинником соціальної мобільності в сучасних суспільствах вважають економічний — багатство стало загально визнаним критерієм соціального успіху, соціальної захищеності та можливості просування у вищі страти [13; 15]. Інший основний чинник соціальної мобільності — це професія, оскільки в індустріальному суспільстві розвиток передових технологій дає поштовх до появи нових професій, що, з одного боку, вимагають високої кваліфікації і підготовки, а з другого — є високооплачуваними та престижними. Унаслідок цього зростає рівень мобільності як добровільної, орієнтованої на досягнення, так і примусової, заснованої на необхідності підвищення кваліфікаційного рівня [14]. Це у свою чергу визначає високу значущість освіти як чинника соціальної мобільності. М. Вебер критеріями, що зумовлюють позитивні чи негативні привілеї відносно соціального престижу, вважав, по-перше, спосіб життя; по-друге — «формальну освіту, що полягає в практичному або теоретичному навчанні та засвоєнні відповідного способу життя», по-третє — престиж народження чи професії [2]. З другого боку, П. Сорокін відзначав, що роль сучасної освіти стає все більш значущою, оскільки вона приймає на себе деякі функції, що раніше виконувалися церквою, родиною та деякими іншими інститутами. Він акцентував увагу на тому, що здійснення громадського порядку засновано на функціонуванні в соціумі певних соціальних механізмів, одним із яких є школа, що контролює процес соціального тестування, відбору і розподілу індивідів усередині різних страт, шарів [9].

Отже, одержана освіта та набуті в процесі її одержання поведінка та спосіб життя, а також професійний статус і пов'язана з ним матеріальна винагорода дають індивідові підстави претендувати на більш високу соціальну позицію та відповідний цієї позиції престиж.

На сучасному етапі розвитку України роль освіти визначається також завданнями переходу нашої країни до демократичного суспільства, до правової держави, ринкової економіки, завданнями подолання відставання України від світових тенденцій економічного і суспільного розвитку. Освіта має увійти до складу основних пріоритетів українського суспільства і держави. У сучасних умовах зростаючої соціальної нерівності як ніколи актуалізується створення більш сприятливих умов для вертикальної мобільності вихідців з найменш забезпечених соціальних шарів.

Висновки. Проблема нерівності є актуальною у дослідженні такого соціального інституту, як освіта. Це пояснюється насамперед тим, що поширення освіти завжди було тісно пов'язане з ідеалами демократії. Підвищення доступності вищої освіти веде не тільки до соціальної інтеграції, а й до соціального конфлікту, особливо в умовах неузгодженості зв'язків між статусними характеристиками рівнів освіти і доходу громадян. Щоб розв'язати суперечності у сфері освіти необхідно приділити особливу увагу вивченню її соціальних функцій, концептуалізації інтегрованої освіти; теоріям соціалізації, соціальної адаптації та людського капіталу; концепціям соціальної політики у сфері освіти. Ці підходи дозволять по-новому осмислити вищу освіту в контексті змін соціальної структури, у системі принципів сучасної парадигми філософії освіти.

Докорінні соціально-економічні перетворення в Україні за останнє десятиліття супроводжувалися постійно зростаючою диференціацією і нерівністю різних соціальних шарів та груп (страт) щодо розподілу таких соціальних благ, як, наприклад, матеріальний добробут, влада, престиж. Тому сьогодні важко переоцінити роль вищої професійної освіти, яка є одним з основних вимірів соціальної стратифікації суспільства та одним з найважливіших чинників соціальної мобільності індивіда.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдьє, П. Воспроизводство: элементы теории системы образования [Текст] / П. Бурдьє, Пассерон Ж.-К. : пер. с франц. Н. А. Шмако. — М. : Просвещение, 2007. — 267 с.
2. Вебер, М. Основные понятия стратификации [Текст] / М. Вебер // СоцИс. — 1994. — № 5. — С. 148–160.
3. Добренков, В. И. Общество и образование [Текст] / В. И. Добренков, В. Я. Нецаев. — М. : ИНФРА-М, 2003. — 380 с.
4. Дьюи, Д. Школа и общество [Текст] / Дьюи Д. : пер. с англ. — М., 1924. — 168 с.
5. Дюркгейм, Э. Социология образования [Текст] / Э. Дюркгейм : пер. с франц. — М. : ИНТОР, 1996. — 80 с.
6. Константиновский, Д. Л. Институт образования и социальное неравенство [Текст] // Россия трансформирующееся общество; под ред. В. А. Ядова / Д. Л. Константиновский. — М. : КАНОН-пресс-Ц, 2001. — С. 144–166.

7. Огурцов, А. П. Образы образования. Западная философия образования. XX век [Текст] / А. П. Огурцов, В. В. Платонов. — СПб. : РХГИ, 2004. — 520 с.
8. Савченко, О. О. Західна парадигма освіти на початку XX століття (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... канд. філос. наук / О. О. Савченко. — Х., 2008. — 232 с.
9. Сорокин, П. А. Социальная стратификация и социальная мобильность [Текст] / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — 373 с.
10. Шаронова, С. А. Универсальные константы института образование — механизм воспроизводства общества [Текст] : монография / С. А. Шаронова. — М. : Изд-во РУДН, 2004. — 357 с.
11. Bernstein, R. J. Praxis and Action: Contemporary Philosophies of Human Activity [Text] / R. J. Bernstein. — University of Pennsylvania Press, 1971. — 368 p.
12. Collins, R. Credential Society: A Historical Sociology of Education and Stratification [Text] // R. Collins. — Academic Pr, 1979. — 229 p.
13. Education and Social Inequality in the Global Culture (Globalisation, Comparative Education and Policy Research) [Text] // ed. by J. Zajda, K. Biraimah, and W. Gaudelli. Springer, — 2010. — 212 p.
14. Gumport, P. J. Sociology of Higher Education: Contributions and Their Contexts [Text] // P. J. Gumport. — The Johns Hopkins University Press, 2007. — 400 p.
15. Stratification in Higher Education: A Comparative Study (Studies in Social Inequality) [Text] // ed. by Y. Shavit, R. Arum, A. Gamoran. — Stanford University Press, 2007. — 504 p.

ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНОЙ ДИНАМИКИ

Панфилов А. Ю., Савченко О. А.

Рассмотрены особенности функционирования высшего образования и на основе анализа присущих ему связей и отношений предпринята попытка прояснить влияние образования на природу неравенства, поскольку оно является одним из ключевых факторов, лежащих в основе систем социальной стратификации и становится одной из причин социального расслоения и неравенства.

Ключевые слова: образование, социальное неравенство, социальная стратификация, социальная мобильность.

HIGHER EDUCATIONS AS A FACTOR OF SOCIAL DYNAMICS

Panfilov O.Yu., Savchenko O.O.

The article deals with the peculiarities of functioning of higher education and after analyzing its connections and relations an attempt is made to clarify its influence on the nature of inequality. Education is considered as a key factor that underlies the system of social stratification and is a cause of social inequality.

Key words: education, social inequality, social stratification, social mobility.

УДК 130.122:330.1:316.64

В. Г. Левчук, кандидат філософських наук, доцент
А. П. Алексеєнко, доктор філософських наук, професор

ДУХОВНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЦІЛІСНОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Розглянуто феномен духовності як елемент цілісності економічної свідомості. Виділено такі якості духовності, як «об'єднуюче начало суспільства» та «соціальний капітал». У дискурсі історії економічної думки досліджено виявлення духовності в економічній свідомості на етапі виникнення економічної науки (Арістотель) і в сучасних умовах (моральність сучасної економічної діяльності й духовність «людини економічної»). У зв'язку з цим звернуто увагу на те, що духовність є рефлексією трансформації цілісності існуючих економічних систем.

Ключові слова: духовність, цілісність, економічна свідомість, економічна діяльність, матеріальний інтерес, моральний критерій, господарювання, гуманна економіка, хрестоматика, економічна теорія.

Актуальність теми. Цілісність економічної свідомості, як і сама економічна свідомість, включає такий елемент, як духовність. Те, що проблема духовності економічної свідомості належать до сфери малодослідженого — недивно. Труднощі в раціональному тлумаченні духовного, духовності, як і застосування до аналізу духовності принципу редукціонізму, — це один із аспектів проблеми. Економічна теорія протягом усієї історії свого розвитку прагне найбільш «передових» критеріїв науковості і для цього робить усе, аби наблизитися до еталонів науковості (на прикладі природничих наук). Тому звернення до проблеми, якою традиційно займається філософія або культурологія, є досить проблематичним. Але, з другого боку, специфіка економічної діяльності, а отже, і економічної свідомості, вплетена в загальний соціальний процес, що іманентно передбачає людину, її діяльність як фундамент існування економічної свідомості, ставить і економічну теорію, і економічну свідомість на загальну підставу з гуманітарним знанням, а звідси відразу ж виникає проблема духовності.

Ступінь дослідженості теми. Невипадково, починаючи з Арістотеля, у середні сторіччя, у період розквіту класичної економічної теорії й дотепер проблема духовності в економічній свідомості, або прямо, або опосередковано через взаємовідносини економічної сфери та держави присутня постійно. Але якщо позиція від Арістотеля (у період античності) і Томи Аквінського (у середні століття) порушує питання про моральність, духовність економічної діяльності, то протилежна лінія, позицію якої висловлює М. Фрідман, наполягає на тому, що в економічній діяльності існує тільки одна форма соціальної

відповідальності — підвищення власного прибутку настільки, наскільки дозволяють правила гри. У кожному разі необхідно відзначити, що проблема духовності в економічній діяльності, її моральних критеріїв існує, як і проблема духовності економічної свідомості.

Метою статті є осмислення духовності у структурі економічної свідомості, аналіз її специфіки та значення для сучасної економічної теорії та практики.

Духовність у найбільш загальному сенсі — це сукупність виявів духу в світі і людині. У соціології, культурології, а ще частіше в публіцистиці духовністю часто називають об'єднуючі засади суспільства, що виражаються у вигляді моральних цінностей і традицій, сконцентрованих, як правило, у релігійних ученнях і практиках, а також художніх образах мистецтва. Вже у цьому найбільш загальному визначенні духовності треба виділити два моменти.

По-перше, духовність як об'єднує начало суспільства, а економічна діяльність є однією з складових діяльності і людини, і суспільства, тобто духовність виступає внутрішньою і зовнішньою складовою цілісності як економічної діяльності, так і економічної свідомості. Крім того, слід звернути увагу на те, що і соціологія, і соціальна філософія визначають «світський» варіант духовності як соціальний капітал, що є цілком раціональним з огляду на лінію в науці, у тому числі в економічній, в якій однією з яскравих віх є дух капіталізму М. Вебера [1].

По-друге, сучасні дослідники при вивченні духовності традиційно виділяють ще одну особливість: духовність — властивість душі, що виявляється у переважанні духовних, моральних та інтелектуальних інтересів над матеріальними. На перший погляд економічна діяльність і економічна свідомість, як рефлексія цієї діяльності є осередком матеріальних інтересів. Але, як уже відзначалося, і включення принципів «схвалення» та «осудження» у структури, які регулюють економічну діяльність у Арістотеля, і використання не-схвалення лихварства у Томи Аквінського, і тривала в економічній науці дискусія про роль держави в економічній діяльності суспільства і межах такого втручання явно фіксують наявність феномену духовності як в економічній свідомості, так і як чинник його цілісності.

У економічній діяльності людини інтереси і потреби вибудовуються в певну ієрархію. Нагромадження знань, досвіду, культури дозволяє постійно поліпшувати, вдосконалювати цю ієрархію для того, щоб у найбільш повній і ефективній формі задовольняти інтереси і потреби господарюючого суб'єкта. Економічна свідомість — не просто вищий рівень психічного відбиття економічних процесів і відносин суспільно розвиненої людини та їхніх рефлексій, а й певний вид духовності — господарська духовність, точніше економічна духовність. При цьому духовність яка входить до структури економічної свідомості поряд зі знанням, повсякденними уявленнями та теоретичною реф-

лексією, так і є зовнішньою, трансцендентною стосовно економічної свідомості структурою, що задає певні правила економічної поведінки в цілісності суспільства. Тут необхідно ще раз звернутися до проблеми нередукованості як свідомості взагалі, так і економічної свідомості зокрема, особливо з огляду на їхню цілісність. Річ у тім, що дослідження духовності взагалі, як вищої трансценденції, що є присутньою апріорно в бутті людини, її діяльності, у тому числі економічній, відразу ж створює спокусу вивести економічну діяльність за рамки духовності, або виключити духовність із цілісності економічної свідомості, або ж представити економічну духовність як феномен, прямо редукований з духовності взагалі як вищої цінності, моральності, гуманності і т. д. Такий собі «категоричний імператив» проєктується на систему економічної діяльності, економічних відносин. У такому разі, справжній дух господарювання є прагненням людини не більше робити і споживати, а робити це краще, гуманніше, моральніше. Інша поведінка тлумачиться як відсутність духовності. Тому й надмірне нагромадження багатства, за Арістотелем, заслуговує не схвалення, а засудження. У рамках такого підходу, якість господарювання, економічної діяльності визначатиметься саме духовною складовою, точніше, моральним вектором економічної діяльності. Цікаво те, що духовність у цьому разі пов'язується з вектором так званих «розумних» потреб, тобто потреб, сформульованих у дискурсі цілісності суб'єкта економічної діяльності та суспільства. Якщо ця духовна складова домінує над повсякденним, психічним у структурі свідомості людини як господарюючого суб'єкта і орієнтованого на протиставлення суб'єкта економічної діяльності, то у ньому виявляються духовні феномени, що виступають підставами цілісності суспільства, такі як служіння суспільним цілям, патріотизм, софійність, соборність, космізм (прагнення жити в гармонії з космосом), екологізм (прагнення жити в гармонії з навколишньою природою) тощо.

При домінуванні ж протилежного вектора в економічній свідомості і дефіциті духовності людина як господарюючий суб'єкт лише раціоналізує свою господарську діяльність, причому робить це, як правило, у системі мінущих, кон'юнктурних координат, виступає як технократ, гедоніст, прагматик, нарешті, як цинік і егоїст [2]. Дві сторони економічної свідомості людини зумовлюють і два типи економіки: гуманну економіку (соціальну економіку) та хрематистику (термін Арістотеля). «Чи існує межа багатства?» — ось питання, яким задався Арістотель, і відповів на нього позитивно. Така відповідь логічно випливала з арістотелівського розуміння багатства як «сукупності засобів... необхідних для життя і корисних для державної та сімейної громади». Іншими словами, якщо умови нормального життя забезпечені і люди захищені від голоду, холоду та негоди, виходить, що багатство (як сукупність саме засобів) є в статку. «Якщо кожне мистецтво, — писав Арістотель, — безмежне в досягненні своїх цілей... то засоби, які ведуть мистецтво до досягнення його

мети, обмежені... сама мета слугує у цьому разі... межею» [3, с. 393]. Малося на увазі, що наявність багатства саме й дає вільній людині можливість займатися гідними їй справами — такими, як служіння суспільству або вдосконалення в «безмежних» за своїми цілями науках і мистецтвах.

Цей погляд на багатство лежить в основі знаменитого протиставлення «економії» та «хрематистики». Широко відома, але спрощена його версія зводиться до розмежування мистецтва ведення господарства («економії»), що, за виразом Арістотеля, «заслужує на похвалу», і мистецтва нагромадження грошей, або наживи («хрематистики»), що, навпаки, «за справедливою викликає засудження». Але більш уважне прочитання античного мислителя, запропоноване американським економістом і антропологом К. Полані, показало, що думка Арістотеля є більш багатшою. Хрематистика (від грец. *хремата* — предмети необхідності) — це вміння забезпечувати себе предметами необхідності, мистецтво запасатися необхідним (зовсім не тільки грошима!). Хрематистика природно доповнює економію як мистецтво користуватися і розпоряджатися наявним майном [4]. «...Гроші не цінність, якщо не вмієш користуватися ними», — говориться в трактаті Ксенофонта. І пояснюється: «...якщо хто стане користуватися грошима так, що купить собі коханку і через неї ушкодить тіло, ушкодить душу, ушкодить державу, хіба... будуть йому гроші корисні?» [5, с. 199]. У ХХ ст. подібний аргумент навряд чи вплине на економіста. Реакцією буде скоріше меланхолійне нарікання: які переваги — така й корисність! Арістотель не засуджував хрематистику в цьому широкому сенсі — без запасів ніяке господарство неможливе. Однак його цікавили цілі, яким слугувало це мистецтво. Відповідно, Арістотель виділяв два види хрематистики: один забезпечує запаси, необхідні для ведення господарства (економії), інший — скерований на накопичення понад такі потреби. Запаси звичайних продуктів мають розумну межу, свою природну межу — вони псуються від часу, вимагають багато місця для зберігання тощо. Одним словом, збільшувати їх надміру — собі у збиток.

Інакше виглядає справа з нагромадженням грошей. Відповідно до Арістотеля гроші виникли з потреб мінової торгівлі — як такі вони настільки ж необхідні, як і натуральні запаси, тому що сприяють добуванню засобів життя. Однак нагромадження грошей не має тієї природної межі, що притаманна натуральним запасам. У зв'язку з цим Арістотель і фіксував явище, за тих часів нове і незвичайне: «Всі, хто займається грошовими обмінами, прагнуть збільшити кількість грошей нескінченно». Тобто, замість того, аби бути засобом, багатство саме стає метою і починає конкурувати з іншими цілями, більш значущими в тодішньому суспільстві. Звідси й неприйняття такого типу поведінки. «В основі цього напрямку, — писав Арістотель, — лежить прагнення життя взагалі, але не благого життя». Так що річ не в самій хрематистиці, а в тому особливому типі поведінки (сьогодні ми називаємо його економічним), що з нього виростає.

Продовжуючи свою думку, Арістотель зробив важливий висновок: «...і тому що ця спрага безмежна, то й прагнення до тих засобів, які слугують для угамування цієї спраги, також безмежне» [6, с. 393]. У цих словах означено головну умову, за якою виникає проблема обмеженості (рідкості) ресурсів — центральна проблема сучасної мікроекономіки, іменована нерідко економічною проблемою як такою. Якщо нагромадження запасів (у тому числі грошових) відіграє службову роль, то це означає, що потреба в них обмежена і може бути задоволена повністю. Тоді звичний для економістів передумови обмеженості ресурсів просто немає місця! І навпаки, як тільки переважаючим принципом поведінки людей стає прагнення збільшити своє багатство, обмеженість ресурсів виявляється невід'ємною рисою будь-якої господарської діяльності.

Таким чином, античне мистецтво «економії» (домогосподарства) і сучасна економічна теорія, що розв'язує проблему розподілу обмежених ресурсів, не просто розрізняються колом явищ, що включаються в поняття «економічного». Річ у тім, що вони мають справу з різними життєвими ситуаціями. У Греції в епоху Ксенофонта та Арістотеля прагнення примножити грошове багатство ще не стало нормою поведінки; більш того, така поведінка не вписувалася у заведений порядок життя. Засуджуючи нагромадження грошей, Арістотель прагнув попередити погрозу цьому порядку. Звідси критичний пафос у його ставленні до тих конкретних видів діяльності, з якими новий тип поведінки був пов'язаний тісніше за все: до комерційної торгівлі (на відміну від мінової, чи бартерної) і особливо до лихварства. Погляди Арістотеля на ці питання увійшли в суспільну свідомість і дали напрям економічній думці, щонайменше, на два тисячоріччя уперед. Уже однієї цієї обставини досить, аби спеціально зупинитися на цих темах.

Перший тип економіки пов'язаний із пріоритетом духовних підстав, соціальної орієнтації у свідомості та поведінки господарюючого суб'єкта, другий тип — з їхнім недооцінюванням або повним забуттям. Ця логічна конструкція могла б припустити, що хрематистика (в її другому тлумаченні) — нижчий рівень економічного розвитку порівняно з гуманною (соціально орієнтованою) економікою та економічним гуманізмом. Це було б так, якби не одне але... «Але» досить істотне. Саме орієнтація на цінності хрематистики в її «другому» тлумаченні Арістотелем якісно прискорює економічний і соціальний розвиток, трансформує економічну волю в економічний егоїзм, але при цьому надає суспільству, його економічній сфері граничне прискорення. Не можна не зробити ще одне зауваження. Перехід від економії до хрематистики має цілком об'єктивну підставу: становлення грошей як особливого економічного інструменту, як особливого економічного інституту.

Через два з половиною тисячоріччя, аналізуючи ситуацію з роллю моральних принципів в економічній діяльності, а отже, і проблему духовності в сучасній економічній свідомості у США, Ричард Т. Де Джордж звертає увагу на такі аспекти проблеми.

По-перше, протягом досить тривалого періоду в американській економічній науці та американському суспільстві присутній «міф про аморальність бізнесу», що фіксує популярний, досить поширений погляд на американський бізнес, а отже, і на економічну діяльність у цілому. Подібно більшості міфів, він виступає у декількох варіантах. «Міф» є присутнім у свідомості і підприємців, і найманих робітників. Він є досить стійкою структурою в економічній свідомості сучасної Америки. Оскільки існування «міфу» вимагає серйозної уваги не тільки дослідників, а й суспільства в цілому, доводиться зробити висновок про те, що в економічній свідомості стійко присутні структури, які містять елементи того, що прийнято називати «бездуховністю». Але саме тому що Р. Т. Де Джордж обгрунтовує позицію, яка спростовує цей міф, він досить переконливо показує, що він (міф) відбиває лише частку істини і у той же час значну частку реальної дійсності приховує [7, с. 20]. З одного боку, бізнес зацікавлений головним чином у витяганні прибутку. Щоб одержати прибуток, він робить товари або надає послуги, займається купівлею і продажем. Однак відповідно до названого міфу підприємства і люди у світі бізнесу не демонструють явної прихильності до проблем моралі. Вони не є неетичними або аморальними; вони, скоріше, аморальні тією мірою, в якій вважають, що моральні міркування у бізнесі недоречні. З іншого боку, більшість учасників бізнесу не надходять аморально або зловмисно. І у своєму приватному житті, і в діловому вони вважають себе людьми моральними. Вони просто думають, що не справа бізнесу піклуватися про мораль. Інакше кажучи, якщо тлумачити моральні норми абсолютно, в тому їхньому прочитанні, сформульовано стосовно життя суспільства, людини в цілому, то виникає проблема незастосовності таких норм в економічній сфері. Якщо згадати про відсутність у бізнесу турботи про схоронність довкілля, розташовані на належних підприємствам території селищах, коли місцевий завод закривається, і взагалі про благо населення в цілому, то слід погодитися з тим, що фірми діють відповідно до вимог економічного життя, тобто аморально не з бажання робити зло, а просто у міру того, що вони прагнуть витягати прибуток і тому ігнорують наслідки своєї діяльності. Власне, тут ми спостерігаємо позицію, чітко виражену М. Фрідманом.

По-друге, позиція, що виводить економічну діяльність за межі духовності, звільняє економічну свідомість від духовності (у будь-якому разі ту, що пов'язана з моральністю, мораллю), почасти відбиває, а почасти ігнорує той факт, що американський бізнес є органічним елементом американського суспільства і розділяє його цінності. Р. Т. Де Джордж підкреслює, що бізнес — це частина суспільства, а тому дії людей, що займаються бізнесом, підкоряються правилам моралі. [8, с. 31]. Як аргументи до такої точки зору можуть бути застосовані положення про те, що і підприємці, і наймані робітники, тобто всі учасники економічної діяльності, є членами суспільства і підкоряються мо-

ральним та правовим нормам цього суспільства. Виникає подвійна детермінованість економічної діяльності: економічні системи є частиною соціальних систем у цілому і взаємодіють із політичними та соціальними системами в суспільстві. Крім того, кожна людина, включена в економічну діяльність, є членом суспільства і включена в систему моральних та правових відносин у суспільстві. Невипадково соціально-історичний контекст задає як функції економічної діяльності, функції економічної системи, так і спрямованість, вектор її розвитку, а отже, і зміст економічної духовності в економічній свідомості, економічних системах на кожному етапі їхнього розвитку. Визначення бізнесу як такого і кола притаманних йому функцій — це суспільне питання, відповідь на яке треба шукати у соціальному контексті. До відомого ступеня й надаваний бізнесу мандат також встановлює межі властивої йому діяльності і тих методів діяльності, які соціально неприпустимі. По суті те, що створює коло обов'язків бізнесу, вже само по собі становить моральний вибір, вибір, зроблений суспільством і реалізований їм на практиці. Оскільки бізнес є частиною суспільства, він цілком правомірно бере участь у суспільному визначенні кола обов'язків самого бізнесу, хоча у деяких країнах і економічних системах саме представники великого бізнесу прагнуть нав'язати суспільству свої уявлення про ці рамки і функції. Але в цілому, як показує вся історія розвитку, економічна діяльність — це справа суспільна. Межі її діяльності встановлюються суспільством. Вони часто є моральними, але також часто визначаються й законом.

По-третє, економічна духовність, або духовність, притаманна економічній свідомості, не є щось абсолютне. Це процес, що розвивається, може бути зрозумілий і проаналізований тільки у своїй історії. Р. Т. Де Джордж звертає увагу на те, що американську економічну систему часто називають системою вільного підприємництва. Американський бізнес підтверджує, що на відміну від соціалізму в ньому відсутня державна власність і що він вільний від державного контролю, що воля — це дійсно цінність, що створить важливу основу економічної діяльності у Сполучених Штатах [9, с. 24]. Економічна воля — це один з основних принципів американського суспільства. І цей принцип заданий певною традицією, зафіксованою М. Вебером як дух капіталізму, що становив один з найважливіших елементів економічної духовності американського суспільства. Історія розвитку бізнесу в Америці досить цікава. На зорі історії США більшість американських підприємств були дрібними. Вплив протестантської етики праці був великим; вона створювала і мотивацію, і виправдання для діяльності бізнесмена. Відповідно до етичних принципів протестантства доброго і працюючого Бог обдарує багатством, а ледачий і недотепний житиме в нестатку. Стійкий індивідуалізм виступав і як органічний елемент етики праці, і як вічна моральна цінність, найважливіший елемент економічної духовності [10, с. 35]. Отже, усе починалося як система вільного

підприємництва. Але тому, що економічну діяльність, економічну систему суспільства включено в соціально-політичну систему, вона діє в єдності з нею. І в соціально-політичній системі формуються принципи, які не тільки закріплюють основний імператив духовності в економічній свідомості тієї епохи, а й забезпечують її збереження на досить тривалому відрізку історії. У цьому контексті волю в економічній системі обмежено традиційними цінностями, що визнаються як ідеали. Р. Т. Де Джордж виділяє такі традиційні цінності американського суспільства, а отже і його духовність: принципи справедливості та рівних можливостей, прагматизм та ефективність. [11, с. 26, 27]. Поняття справедливості — це типowo американська цінність; ділові операції, правочини мають бути справедливими. Кожна зі сторін вступає у правочин з метою домогтися власної вигоди, і кожна цього домагається за умови, що правочин є справедливим. При цьому можливості обох сторін повинні бути рівними. Дві інші цінності американської економічної системи, а отже, і економічної свідомості, притаманні цій системі, — це прагматизм та ефективність. Прагматичний принцип американців підкреслює переважання практичного над теоретичним; вони не вірять в абстракції і постійно прагнуть виявити результати. Прагматизм добре погоджується із принципом ефективності, із цінністю, що ототожнюється з економічною системою, заснованою на волі економічної діяльності та вільній конкуренції. Чесна конкуренція винагороджує найефективніших, а саме тих, хто здатний робити, причому за більш низькими цінами, товари, якість яких дорівнює або вище якості товарів конкурента. Принцип прагматизму в економічній свідомості в американській економічній системі не тільки є істотним у розумінні її духовності, а й ключовим методологічним принципом у теоретичній рефлексії цієї економічної системи.

Аналіз кожного із цих принципів, кожного з елементів економічної духовності показує їхню відносність. Якщо для прикладу взяти принцип волі, точніше, стосовно економічної діяльності — волі конкуренції, то виявляється таке. Можливість поводитись вільно підвищує соціальну і географічну мобільність індивідуумів, так само як і мобільність грошей та ресурсів. Право менеджера наймати і звільняти робітників сполучається з вільним правом робітників обирати свій рід занять, а в певних межах — і наймача.

Однак воля несе із собою й ризик невдачі, причому вона, ця воля, часто більш сприяє підприємству, ніж індивідуальному працівникові чи людині, яка шукає роботу. Люди, що вступають до ринку, здійснюють операцію, переслідуючи власну вигоду. Сама система обіцяє можливість виробництва товарів у великому достатку, задоволення потреб і бажань людей та забезпечення їм більш високого рівня життя, ніж той, який колись уявлявся реальним.

Висновки. Як ми бачимо, система цінностей американського бізнесу являє собою суміш позитивного і негативного. Чи варто робити ставку більше на

волю, ніж на безпеку, або більше на конкуренцію, ніж на рівність? Як поставити межу негативним аспектам одних цінностей і запобігти небажаним наслідкам, коли додержується інших? Чи перетерплює зміни система цінностей? Чи не є застарілими деякі цінності, наприклад, ті, що ґрунтуються на достатку? Багато хто ставить ці питання в умовах, коли наше суспільство бореться з реальними проблемами обмеженості ресурсів, коли розширюються вимоги як економічної, так і політичної рівності, коли зростає пресинг іноземної конкуренції, коли відбуваються старіння багатьох наших галузей виробництва, забруднення атмосфери, води, ґрунту. Які цінності є морально виправданими? І наскільки морально виправдана сама по собі система вільного підприємництва? А якщо так, то за яких умов? [12, с. 29].

Як бачимо, питання, які ставить американська економічна наука, аналізуючи фундаментальні принципи економічної духовності американського суспільства, є досить істотними і фіксують необхідність розглядати навіть традиційні ідеали в дискурсі соціально-історичного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] : пер. с нем. // М. Вебер Избранные произведения. — М., 1994. — 650 с.
2. Фридман, М. Капитализм и свобода [Текст] / М. Фридман. — М., Новое изд-во, 2006. — 240 с.
3. Аристотель. Метафизика: о душе : сочинения в 4 т. [Текст] / Аристотель. — М. : Мысль, 1975. — Т. 1. — 550 с.
4. Polanyi, K. Aristotle Discovers the Economy [Text] / K. Polanyi // Trade and Market in the Early Empires : Economies in History and Theory. — Glencoe : Free Press, 1957. — P. 64–94.
5. Аристотель. Метафизика: о душе : сочинения в 4 т. [Текст] / Аристотель. — М. : Мысль, 1975. — Т. 1. — 550 с.
6. Там само.
7. Джордж, Р. Де. Деловая этика. Экономическая школа : в 2 т. [Текст] / Р. Де. Джордж. — СПб., 2001. — Т. 1. — С. 20.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.

ДУХОВНОСТЬ КАК ЭЛЕМЕНТ ЦЕЛОСТНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Левчук В. Г., Алексеенко А. П.

Рассмотрен феномен духовности как элемент целостности экономического сознания. Выделены такие качества духовности как «объединяющее начало общества»

и «социальный капитал». В дискурсе истории экономической мысли показано проявление духовности в экономическом сознании; на этапе возникновения экономической науки (Аристотель) и в современных условиях (моральность современной экономической деятельности и духовность «человека экономического»). В связи с этим обращено внимание на то, что духовность является рефлексией трансформации целостности существующих экономических систем.

Ключевые слова: духовность, целостность, экономическое сознание, экономическая деятельность, материальный интерес, моральный критерий, хозяйствование, гуманная экономика, хрематистика, экономическая теория.

SPIRITUALITY AS AN ELEMENT OF THE INTEGRITY OF ECONOMIC CONSCIOUSNESS

Levchuk V. G., Alexeenko A. P.

The article discusses the phenomenon of spirituality as an element of the integrity of economic consciousness. Highlighted the qualities of spirituality as "unifying beginning of society" and "social capital". Shown in the discourse of the history of economic thought manifestation of spirituality in economic consciousness, and on the stage of economic science (Aristotle) and the present conditions (the morality of modern economic activity and spirituality of "economic man"). In this connection, attention is drawn to the fact that spirituality is a reflection on the integrity of the transformation of existing economic systems.

Key words: spirituality, integrity, economical consciousness, economical activity, material interest, moral level, economy, the humane economic, chremastic, the economical theory.

УДК 130.3

В. А. Кротюк, кандидат філософських наук

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ЯК РІЗНОВИД ФАШИЗМУ

Здійснено спробу теоретично осмислити поняття «український інтегральний націоналізм», «нацизм» та «фашизм», з'ясувати відмінні та спільні риси між ними. Проаналізовано існуючі наукові підходи: від ототожнення до протиставлення цих складних соціокультурних явищ.

Ключові слова: націоналізм, нацизм, фашизм, інтегральний націоналізм.

Актуальність проблеми. Ідеологія українського націоналізму як система ідей, поглядів у сфері політики, права, філософії, моралі, естетики та релігії стала зароджуватися в Україні у другій половині XIX ст. Її поява була зумовле-

на пробудження українського національного руху, піднесенням духовного життя народу. Незважаючи на тривалий «вік» українського націоналізму, наразі в Україні немає одностайного ставлення до цього соціокультурного явища: залежно від віку або партійної «орієнтації» респондентів, регіону, де проводяться опитування, оцінки українському націоналізму виражено у діаметрально протилежних категоріях. **Метою** статті є спроба відповісти на запитання: що є український націоналізм? Яке значення мав націоналізм як ідеологічний напрям в історичній долі України, і яку роль він відіграє сьогодні?

Стан наукового розроблення проблеми. Проблема впливу на український націоналізм фашизму залишається однією з найбільш контroversійних у вітчизняному суспільствознавстві. Якщо відкинути суто пропагандистські спекуляції, наявні наукові підходи до проблеми можна звести до трьох основних:

- 1) український націоналізм ніколи не мав нічого спільного ні з італійським фашизмом, ні з німецьким націонал-соціалізмом (П. Мірчук, В. Косик);
- 2) український інтегральний націоналізм зазнав значного впливу з боку фашизму, особливо італійського, проте відрізнявся від останнього у засадничих питаннях (Дж. Армстронг, «ранній» І. Лисяк-Рудницький, О. Мотиль);
- 3) радикальний напрям українського націоналізму був складовою частиною європейського фашистського руху («пізній» І. Лисяк-Рудницький, К. Бондаренко).

Найавторитетнішою в академічному середовищі залишається концепція І. Лисяка-Рудницького, викладена у статті «Націоналізм», згідно з якою «найближчих родичів українського націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі — продуктах індустріальних і урбанізованих суспільств, як скоріше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташи, румунська «Залізна Гвардія», словацькі глінківці, польський ОНР (Oboz Narodowo-Radykalny) тощо. Український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безпосередніх впливів з боку відповідних чужоземних зразків» [8].

Для порівняння українського націоналізму з фашизмом необхідно конкретизувати визначення цього терміна. Спроби розкрити сутність «коричневої» ідеології робили авторитетні дослідники Дж. Мосс, Р. Ігвел, І. Кершоу. Найбільш універсальну і всеохоплюючу дефініцію фашизму, яка пояснює його глибинну природу, на нашу думку, дав британський політолог Р. Гриффін. Він визначив фашизм як «рід політичної ідеології, міфологічним ядром якого у різних проекціях є палінгенетична (новонароджена) форма популістського ультра націоналізму» [6, с. 381].

У праці «Напрями української політичної думки» І. Лисяк-Рудницький зазначав, що у процесі свого природного зростання український інтегральний націоналізм, безсумнівно, брав собі за зразок сучасні йому фашистські рухи

і режими на Заході. Інтегральні націоналісти, усвідомлюючи свою ідеологічну спорідненість із західним фашизмом, мали змогу одержати політичний виграв на прагненні до міжнародних змін, дуже поширеному в українському суспільстві. Свої міркування про український інтегральний націоналізм як різновид фашизму І. Лисяк-Рудницький завершив так: «Для небайдужих спостерігачів, навіть для тих, хто сам брав участь у цьому русі, стало з часом очевидним, що український інтегральний націоналізм має серйозну внутрішню хворобу. Це призвело до притуплення морального відчуття, що виявилось у застосуванні фізичного і морального терору проти українських політичних опонентів. Волюнтаристський характер націоналістичної ідеології, опора на «міф», а не на знання завадили відчутти реальність об'єктивно, а отже, зробити раціональні і відповідальні висновки. Хоча інтегральний націоналізм підніс войовничість і життєздатність українського народу в часи воєнних потрясінь, він разом з тим знизив рівень його громадянської зрілості... Роки Другої світової війни принесли разом апогей і кризу інтегрального націоналізму» [8, с.105].

Після війни у Парижі було видано за редакцією гітлерівського колаборанта В. Кубійовича «Енциклопедію українознавства», в якій наводиться визначення: «Український націоналізм підпадає під поняття тоталітарного руху. Підкреслюваний «всеобіймаючий» характер руху проявлявся в тому, що його прихильники цілком і беззастережно підпорядковувалися ідеології націоналізму і організаційній дисципліні <...> в майбутній українській державі мала бути влада одного руху (монопартійність) і засада вождизму».

Італійський фашизм, німецький нацизм та український націоналізм у лінгвістичному розумінні є синонімічним рядом, між ними, коли йдеться про ідеологію, політику і практику, можна ставити знак рівності. Відмінності виникають тільки з історичних умов і застосовуються лише у несуттєвій практиці. Німецький нацизм і український націоналізм не є безкритичним наслідуванням італійського фашизму, кожний з цих ідеологічно-політичних рухів є рухом своєрідним, хоча й спирається на однакові засади.

Сьогодні в Україні діє Конгрес українських націоналістів (КУН), головною метою якого є пропаганда ідеї українського націоналізму. У програмі КУНу написано, що він є спадкоємцем національно-визвольних змагань українського народу та його найкращих представників: Є. Коновальця, С. Бандери, Р. Шухевича, С. Ленкавського, Я. Стецька, С. Стецько та ін. Основою українського націоналізму як ідеології є творчість Тараса Шевченка, праці Миколи Міхновського, Дмитра Донцова.

Ім'я Т. Шевченка як предтечі ідеології українського націоналізму використовується його апологетами, без сумніву, з пропагандистських міркувань. «Літературна спадщина Т. Шевченка виступає як неодмінне джерело і критерій українського націоналізму, пристосовані до конкретних умов та актуальних

завдань національно-визвольних змагань українського народу» — писав про світоглядні засади українського націоналізму О. Баган. Сам же поет у передмові до поеми «Гайдамаки» говорить: «Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись».

М. Міхновський у брошурі «Самостійна Україна» не займався ідеологією українського націоналізму. Предметом цієї брошури є аналіз «Переяславської конституції» від 1654 р., в якій він сформулював клич: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі», додаючи до цього: «Усіх, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців» [4]. Сказане М. Міхновським можна віднести швидше до політичних, а не до ідеологічних формулювань.

Таким чином, єдиним автором ідеології українського націоналізму залишається Д. Донцов. «Дмитро Донцов є творцем третьої основної ланки націоналістичної ідеї — її філософії. На глобальному рівні осмислення ним були виділені такі визначальні і неперушні принципи, як глибинний традиціоналізм і окциденталізм визвольної політики, її державницька традиція, культ героїки і всенаціонального активізму, містики та ірраціоналізму, культ романтики і боротьби. Твори його дихають почуттям великої сили, розмаху, віри» — так оцінює внесок Д. Донцова у теоретичну розбудову українського націоналізму вже згадуваний О. Баган.

Інтегральний націоналізм насправді не був творінням самого Д. Донцова. Все у його працях запозичене, списане у зарубіжних авторів — Шопенгауера, Ніцше, Барреса, Гюйо, Сореля, Морраса, Бергсона, Шпенглера та ін. Справжнім творцем ідеології інтегрального націоналізму у Франції був Шарль Моррас, виходець із Прованса (що і спонукало Донцова так часто вживати термін «провансальство» з поваги до свого ідейного метра).

Уже у 1923 р. у статті «Чи ми фашисти?» Д. Донцов беззастережно заявляв, що той «політичний і морально-психологічний дух», яким дихають такі, як він, є незаперечно фашизмом [1]. У статті «Націоналізм» він сформулював доктрину інтегрального націоналізму, спираючись на соціальний дарвінізм. Соціальний дарвінізм є тим елементом, котрий вирішує кваліфікацію доктрини, як фашистської. З доктрини Д. Донцова виходить, що нація, у тому числі українська, є видом у природі і як така перебуває у постійній боротьбі з іншими націями за існування і простір. Внутрішня структура нації має ієрархічний характер: на чолі нації, аналогічно до Італії (Il Duce), Німеччини (der Führer), мав бути «вождь українського народу» — від 1940 р. на думку більшості українських націоналістів Степан Бандера. Члени ОУН мали бути «гвардією», яку Д. Донцов назвав «ініціативною меншістю», а та мала відносно решти народу, яку Д. Донцов називав «тлумом», «чєрн'ю», «бидлом», застосовувати «творче насильство» [2].

Аналізуючи цей аспект чинного (інтегрального) націоналізму, М. Сосновський, автор знаменитої монографії про Д. Донцова, говорить, що останній відкинув ідеї демократії, лібералізму, гуманізму та соціалізму. Натомість, як основу політично-суспільної організації нації, він висунув засаду «ініціативної меншості, тобто групи людей... яка шукала влади...» Це була аналогія до італійських «чорних сорочок» і гітлерівських «коричневих сорочок».

Учасник українського націоналістичного руху в міжвоєнний період, після війни осілий у Лондоні, український мислитель Михайло Демкович-Добрянський (публікувався під псевдонімом «М. Лагодівський»), оцінюючи значення теоретичного доробку Д. Донцова, писав: «Не можна собі уявити гіршого данайського дару для молодого ідейного руху ... як подарована йому книжка «Націоналізм»... В головному творі «Націоналізм» Донцов поставив тезу про аморальність націоналізму як один з головних стовпів націоналістичної ідеології ... Донцов був тим, хто вагою свого впливу переважив відношення сил і перерішив вислід боротьби за визволення бестії в українській людині».

Один із провідних теоретиків українського націоналізму М. Сціборський повчав: «Український націоналізм вважає власну націю, як ідейну і реальну вартість, висуваючи на чоло гасло: Нація понад усе! Ідеологія українського націоналізму є цілісна, неподільна, воявнична і непримирима... Тому свою ідеологію націоналізм будує на максималізмі, здоровому егоїзмі, на любові до свого, нетолерантності до чужого і на активності, яка може стати тараном для зруйнування чужої сили, що схоче стати нації на перешкоді. У виборі засобів визволення Української Нації націоналізм не обмежує себе жодними загальнолюдськими приписами — справедливості, милосердя чи гуманності... Все те є добре, що добре для благополуччя, сили і розвитку своєї нації; все те є зле, що цю силу і розвиток послаблює — це є основні заповіді ідеології українського націоналізму».

Це, власне, є український фашизм, це і є український різновид фашизму. Український націоналізм — це ідеологія і політичний, вождівського типу, рух, котрий ставить собі метою будь-якими методами, нехай навіть і аморальними, злочинними, зокрема індивідуальним і масовим терором, скерованим проти всіх, хто протриває йому, в тому числі й проти українців — побудувати на всіх українських етнічних територіях, також на спірних територіях етнічного пограниччя, українську державу, яка шляхом експансії, скерованої проти сусідніх народів, має поширювати свою територію до досягнення статусу української імперії, в якій пануватиме націократія, вождівський, тобто авторитарний, устрій, в якому «вождь нації» згуртовуватиме законодавчу й судову владу, і котрий у своїй діяльності спиратиметься на «луччих людей», тобто на націоналістичну касту, по-донцовському на «ініціативну меншість». У тій державі національні меншості не магимуть гарантованих громадянських прав.

Не виключено, що до деяких з них була б застосована політика «остаточної розв'язки».

Можемо зробити деякі **висновки**. По-перше, концепція, згідно з якою український інтегральний націоналізм не мав нічого спільного з фашизмом (за винятком окремих неістотних запозичень), не витримує наукової критики. Фашизм суттєво вплинув на формування українського інтегрального націоналізму. Хоч його ідеологи, за рідкісними винятками, не ототожнювали себе з фашизмом, в обох ідеологіях неважко простежити низку виразних паралелей.

По-друге, погляд на український інтегральний націоналізм як на різновид фашизму достатньо аргументований і логічно не суперечливий, а отже, має право на існування в науці (особливо в рамках історії ідей, якщо розглядати її як автономний процес, жорстко не детермінований соціально-економічною і політичною історією). Однак фашистська модель має обмежену евристичну цінність для аналізу українського націоналізму, вона не допоможе зрозуміти ні його походження, ні ідейно-політичної еволюції.

По-третє, фашизм (включно з нацизмом) та український інтегральний націоналізм (поряд з іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномену, який умовно можна назвати тоталітарним націоналізмом. Український націоналізм не був механічним пересадженням на український ґрунт чужих зразків, він виріс на власному корені і відрізнявся від фашизму в засадничих питаннях. Головна з цих відмінностей така. Фашизм був націоналізмом державних, панівних націй, його енергія була спрямована на тоталітарну реорганізацію держави і підкорення інших народів. Український інтегральний націоналізм був ідеологією недержавної, поневоленої нації, а отже, в першу чергу національно-визвольним рухом, а вже потім — різновидом тоталітаризму. Одне не викликає сумніву — проблему «природи» і типології українського інтегрального націоналізму, його ставлення до фашизму необхідно досліджувати і обговорювати, а не делікатно замовчувати.

Аби будувати правову державу, треба позбутися ідеологічного баласту, базованого на злочинах, позбутися скверни. Український націоналізм, який робить усе, аби «взяти владу» — це виразна загроза для демократичних тенденцій України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Донцов, Д. Твори [Текст] : у 5 т. / Д. Донцов. — Львів : Кальварія, 2001. — 487 с.
2. Донцов, Д. Націоналізм — 13-те видан. [Текст] / Д. Донцов. — Лондон : Ліга визволення України, 1966. — 303 с.
3. Касьянов, Г. В. Теорії нації та націоналізму [Текст] : монографія / Г. В. Касьянов. — К. : Либідь, 1999. — 352 с.
4. Міхновський, М. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції [Текст] / М. Міхновський. — К. : МАУП, 2007. — 346 с.

5. Поліщук, О. О. Український буржуазний націоналізм і його «теорія держави» [Текст] / О. О. Поліщук. — К., 1986. — 138 с.
6. Табачник, Д. В. Фашизм в Україні: угроза или реальность? [Текст] / Д. В. Табачник, Г. К. Крючков. — Х. : Фолио, 2008. — 414 с.
7. Poliszczuk, W. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu, t. III, Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. [Text] / W. Poliszczuk — Toronto, 2002.
8. L. Rudnytsky, I. *Essay in Modern Ukrainian History*. [Text] / I. L. Rudnytsky — Edmonton, 1987.

УКРАИНСКИЙ НАЦИОНАЛИЗМ КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ФАШИЗМА

Кротюк В. А.

Предпринята попытка теоретически осмыслить понятия «интегральный национализм», «нацизм» и «фашизм», выяснить их общие и отличительные особенности. Проанализированы существующие научные подходы: от отождествления до противопоставления этих сложных социокультурных явлений.

Ключевые слова: национализм, национал-социализм, фашизм, интегральный национализм.

UKRAINIAN NATIONALISM AS A KIND OF FASHISM

Krotiuk V. A.

In this article an attempt to theoretical comprehension of the «integral nationalism», «nazism» and «fascism» categories, making clear their commonalities and differences is made. An analysis of existing scientific approaches from identification to contradistinction of these complex social and cultural phenomena is carried out.

Key words: nationalism, national socialism, fascism, integral nationalism.

УДК 355/359:[1:316]

О. В. Громико, кандидат філософських наук,
С. С. Семенов, кандидат філософських наук

КОНСТРУКТИВНІ ТА ДЕСТРУКТИВНІ ПРОТИРІЧЧЯ У ВІЙСЬКОВИХ КОЛЕКТИВАХ ЗБРОЙНИХ СИЛ (на прикладі аналізу феномену «дідівщина»)

Проаналізовано конструктивні та деструктивні суперечності, що загострюються у військових колективах. Наведено авторську позицію щодо феномену «дідівщина».

Охарактеризовано джерела армійської «дідівщини». Досліджено ставлення самих військовослужбовців до цього феномену на сучасному етапі розвитку Збройних Сил. Запропоновано методи оптимізації деструктивних виявів «дідівщини».

Ключові слова: «дідівщина», армія, конструктивні суперечності, деструктивні суперечності.

Актуальність проблеми. Суперечності у Збройних Силах України — це насамперед сутнісна характеристика якісного стану соціальних відносин в армійських умовах у конкретний період їх розвитку, яка виявляється у взаємодіях між різними групами військовослужбовців, різними сторонами їх життєдіяльності, елементами структури збройних сил, на виникнення, функціонування та розв'язання яких впливає складна сукупність чинників і умов як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Як відомо, армійська життєдіяльність будується за двома основними напрямками: згідно з військовими статутами і поза ними, тобто коли стосунки між військовослужбовцями не мають зарегламентованого «писаними правилами» характеру, здійснюються на власний розсуд, мають неформальні виміри. В останньому напрямі часто культивується, функціонує такий деструктивний соціальний феномен, як «дідівщина». У його основі лежать періодизація військової служби, її умовний поділ на конкретні часові інтервали від моменту призову і до звільнення у запас, а також пов'язаний з останнім періодом перебування особи у збройних силах своєрідний «світсько-релігійний культ», що має свою традицію, відповідну ідеологію, особливі заповіді та ритуали, організаційні засади, правила поведінки тощо.

Узагалі «дідівщина» являє собою форму відносин між старшими і молодшими за строком служби, роботи, навчання, відбування покарання та іншими особами (групами осіб) у «замкнених колективах». Зазвичай в армії її прийнято вважати здебільше деструктивним елементом позастатутних відносин, інструментом насильства, а ще (за визначенням І. Гоффмана) «тоталітарним інститутом» [1]. У зв'язку з цим навіть само словосполучення «нестатутні стосунки» (яке, по суті, характеризує не тільки стиль поведінки особи (групи осіб) та якість взаємовідносин у колективі, а й у цілому військову життєдіяльність в її позастатутній сфері) набуло в армійському вжитку іншого змісту, негативного звучання. Нею лякають допризовників та їх рідних, батьків, друзів, знайомих військовослужбовців, що вже проходять службу, громадськість тощо. Але є й інша точка зору в суспільстві щодо цієї проблеми, а саме: що так звана «дідівщина» — це конструктивна, ефективна система виховання одного покоління військовослужбовців іншим. Міцно закарбувалося також у масовій свідомості й судження про те, що в основному на «дідях» як на солдатах, що вже набули певного досвіду з бойової підготовки та виживання у складних умовах, тримається армія. І подібні посилення на громадську думку стосовно різного ставлення наших співвітчизників до цього явища

можна продовжувати. Тому актуальність і значущість в теоретичному та практичному плані досліджуваної теми є очевидними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що тема «дідівського правління» в армії широко (щоправда, в основному однобічному) відтворено в науковій та спеціальній літературі. При цьому слід виділити «нестандартні» публікації Е. Афоніна, В. Балущка, Н. Данилової, О. Левінсона, О. Салова, А. Солнишкіної та інших.

Мета статті — всебічно проаналізувати очевидний феномен, відстежити та оцінити наявні протилежності в його змістовній частині.

Перейдемо до вирішення поставленого завдання, досягнення окресленої мети, намагаючись дати стислі, чого вимагає обмежений розмір статті, але більш-менш аргументовані відповіді на такі запитання.

І. Де шукати джерела армійської «дідівщини»?

Деякі науковці впевнені, що насильство, глузування старших солдатів над молодшими прийшло в армію із пенітенціарної системи. Це не зовсім так. Практика засвідчує, що елементи «дідівщини» мають місце і в окремих навчальних закладах (особливо в системі профтехосвіти, середньо-освітній спеціальній ланці) і навіть в трудових колективах, не говорячи вже про деякі неформальні об'єднання підлітків та молоді. Тому витoki загострення деструктивних суперечностей в армійському середовищі треба шукати по-перше, в допризовному періоді життя молодих людей; по-друге — суто чоловічі принципи поведінки військових постійно продукуються і стимулюються не тільки у позастатутній, а й у статутній життєдіяльності збройних сил. Адже армію створено для здійснення збройного насильства (знищення противника), тому нікчемним, слабким тілом і духом солдатам у ній робити нічого. Варто нагадати і слова С. Хантінгтона про те, що військовий професіоналізм передбачає дві категорії військовослужбовців у системі організаційної структури (тобто в армії): фахівці щодо здійснення насильства і фахівців щодо управління насильством [2]. Це стосується виховання, формування відповідно до статутів молодой людини з ознаками мілітариста.

У період проходження армійської служби накопичена у солдата енергія, в тому числі з ознаками запрограмованої агресії, має властивість виплескуватися ззовні. У мирний час особливий вияв якості «справжніх чоловіків» одержують у так званих «дідівських» угрупованнях. Останні, як правило, дистанціюються від інших військовослужбовців, протиставляють себе їм, на правах більш досвідчених осіб «діди» прагнуть бути господарями у військових підрозділах, попри все управляти ситуацією. Причому, приймаючи на себе «дідівські обов'язки», солдат ще задовго до цього акту психологічно налаштовується одержати статус змужнілого вояки, «авторитета», долучитися до принципів поведінки «справжніх чоловіків» незалежно від того, збігаються вони чи ні з принципами загальнолюдської моралі. Такими є юнацька натура,

чоловіча природа, логіка помислів та дій представників сильної статі. Запровадженню та закріпленню в армії «нестатутних» форм і методів взаємостосунків, у тому числі через інститут «дідівщини» сприяє також суттєве обмеження приватного життя воїна-строковика, його індивідуальної свободи, автономності особистого «Я» та домінування в армійському соціумі колективного способу буття, в якому керує групова психологія, діють групові як писані, так і неписані правила мислення та поведінки. Неодмінно дає себе знати і сила традицій. Зокрема, має давні корені практика перекручування на свій лад солдатської казармою окремих складових офіційної армійської системи: ритуалів, чиношанування, віддання та виконання наказів, покарання за порушення дисципліни тощо. Узагалі «дідівщина», на наше глибоке переконання, є по суті віддзеркаленням в мініатюрі загальної картини сурової військової життєдіяльності, в якій перш за все командний склад діє згідно з негласним законом щодо створення посиленого пресингу, максимуму труднощів, обтяжливих і навіть принизливих ситуацій для солдата заради одного — беззаперечного підпорядкування командиру, аби зробити з кожного новобранця покірного гвинтика єдиного воєнного механізму.

II. Як ставляться до «дідівщини» самі військовослужбовці, зокрема молоді солдати строкової служби?

На початку статті вже була подана загальна громадська думка щодо оцінювання цього явища. Заради об'єктивності не слід нехтувати і поглядами, що панують з цього приводу безпосередньо в армійському соціумі. За висновками, зробленими О. Левінсоном, Е. Афоніним та ін., переважна більшість військовослужбовців, у тому числі новобранців, сприймає «дідівщину» як нормальний вияв поваги до старших за призовом і готова певний час підкоритись останнім у всьому, терпеливо переносити будь-які «дідівські викрутаси» [1; 3].

Не противитися, не чинити опір насильству — це взагалі нонсенс для військової людини. Але маємо те, що маємо. Що тут переважає — безвихідне становище військовослужбовців чи корпоративна кругова порука? Таке ставлення солдат до «дідівського правління» викликане, мабуть, тим, що з переходом залежно від строку перебування в армії на наступний щабель воїнської ієрархії обов'язково змінюється статус будь-кого із членів військового колективу, і кожний молодий солдат згодом посідає в ньому почесне місце старожила, ветерана або «діда». В очах військовослужбовця початкового та подальшого періодів служби «дід» виглядає, крім усього іншого, ще й як взірць стосовно форм і методів управління «підлеглими», які настирно пізнає, яким навчається молодик або його трохи старший товариш для виконання особисто ветеранських «дідівських» функцій у майбутньому. Невипадково деякі науковці, посилаючись на погляди представників військової корпорації, називають «дідівщину» різновидом позастатутних відносин у межах субординації [4].

Важливим аргументом ставлення військових до «дідівщини» як до конструктивної суперечності є стиль поведінки основної маси бійців-ветеранів в екстремальних ситуаціях. Вони завжди брали і беруть на себе виконання найвідповідальніших завдань у разі виникнення складних обставин, ніколи не ховаються за спину молодого поповнення, а навпаки оберігають новачків від можливих негативних наслідків невпевненого чи некваліфікованого виконання військових обов'язків. Военна історія і сьогодення мають багато свідчень того, коли в бій йшли лише «старики», коли ветеран ділився останнім харчовим пайком з новачком, виносив його на своїх плечах у разі поранення з поля бою, прикривав своїм тілом молодого солдата від кулі супротивника тощо. Таким чином, в армійському середовищі існує чимало підстав для зняття чи пом'якшення суперечностей між суб'єктом і об'єктом «дідівщини».

III. Як розпізнати солдатського «діда», виявити дійсну та символічну, антигуманну та корисну «дідівщину» у військовому підрозділі?

Усі, хто служив в армії або бував у військових гарнізонах, відразу можуть виокремити із загальної маси військовослужбовця останнього періоду служби, тобто «діда». Він відрізняється від інших нестатутною зачіскою, відмінностями в одязі, неформальною символікою у вигляді знаків, талісманів, формених нашивок, натільного татуювання та ін. Про те, що перед вами дійсно «господар солдатського дому», свідчить також занадто вільна, поважна, самовпевнена, пихата, а то й зухвала манера поведінки військовослужбовця. Обов'язкові атрибути цієї персони — «дембельський» фотоальбом, записна книжка, виготовлені солдатами-умільцями «посвідчення старика» та той чи інший військовий сувенір і, звичайно ж, дорожня сумка. Дещо складніше виявити, в якому стані, різновиді, на якому рівні перебуває загалом «дідівщина» в тому чи іншому військовому колективі. Дійти певної істини у цьому питанні можна за допомогою вмілої структуризації «дідівського правління». Ми, керуючись методом виокремлення головної складової, переважаючих чинників у змістовній частині будь-якого соціального явища, вбачаємо чотири види армійської «дідівщини», а саме: легку (ненасильницьку), жартівливу (ігрову), насильницьку та гуманну. Зрозуміло, що кожен вид не існує відокремлено від інших видів. У реальному житті постійно відбуваються їх взаємодоповнення, взаємоперетинання, але якийсь із видів обов'язково превалює у вигляді сталої тенденції.

Наведемо індивідуальну характеристику кожного з перелічених видів армійської «дідівщини».

Легка (ненасильницька) «дідівщина». У її основі лежить незначне, без явних методів насильства протиставлення старших солдат молодшим. Вона виявляється у виконанні виключно військовою молоддю так званих непристойних робіт в умовах, коли ними повинен займатися весь особовий склад незалежно від строку служби. До цього виду ветеранського верховенства

можна віднести організацію за власною ініціативою «дідів» тренувань щодо підкачування новобранцями своїх м'язів шляхом віджимання руками від підлоги чи підтягування на турніку, вставання з ліжка і одягання по команді «Підйом» за 45 секунд, збирання та розбирання на швидкість закріпленої за молодим солдатом стрілецької зброї тощо. Це може бути також додержання встановленого неофіційно порядку пільгового обслуговування ветеранів (в їдальні, лазні, складських приміщеннях при заміні військової форми одягу чи білизни тощо). Молоді солдати нерідко мусять покірливо виконувати різні разові «дідівські» доручення типу «принеси-подай» (збігати до магазину за сигаретами, вкинути в поштову скриньку листа, приготувати в казармених чи польових умовах і пристойно подати «дідусю» чаю, кави і под.) Цей вид «дідівщини» попри все здійснює певну виховну функцію — вимагає від молоді не цуратися неprestижної, «чорнової» роботи, гартувати себе фізично, психологічно та морально, поважати старших, не розслаблятися, з перших днів перебування в армії навчатися військовій справі належним чином.

Жартівлива (ігрова) «дідівщина». Характеризується «дідівськими» забавами у вигляді різноманітних обрядів та «ініціацій» за участю солдат-початківців або молодших від ветеранів військовослужбовців. Крім здійснення розважальної місії, нерідко ветеранські «викрутаси» містять у собі принизливі, образливі для молоді форми організації побутового життя та дозвілля (складанням новобранцями присяги на вірність «старикам»; систематичне прилюдне оголошення ними кількості днів, що залишилися до демобілізації «дідів»; імітування дембельського потягу; виконання абсурдних «дідівських» наказів: як-то задути електролампочку, відігнати шваброю електронні перешкоди від телевізора (радіоприймача), розповісти «дідусю» дитячу казку тощо). Недарма «дідівські» ігри та забави вважалися своєрідним кордоном між гуманним і насильницьким ветеранським верховенством, який, на жаль, в армії щоразу порушується.

Слід звернути увагу ще на один момент. Як би там не було, цей вид «дідівщини» має певну етнографічну привабливість, є важливим елементом військової субкультури, виявом народної творчості. До корисної культурної спадщини «дідівщини» можна віднести всі її неформальні ритуальні та інші дії позитивного спрямування. Солдатську «народну творчість» широко подано такими здобутками: складанням і виконанням солдатами на армійську та іншу тематику пісень, віршів, байок, легенд, анекдотів; дотепним копіюванням офіцерського жаргону, нестандартних манер поведінки своїх командирів і начальників; виготовленням умільцями дембельських атрибутів і символів; присвоєнням строковикам та іншим категоріям військових призвиськ, які є предметом чи гордості або приниження (наприклад, ізгоїв і аутсайдерів в армії називають «шахідами» і «камікадзе» та поширеним словом «шмаровоз», а ось призвиська «слон», «ведмідь», «кабан» одержують визнані

лідери, авторитетні особи). Специфічне змістовне наповнення мають і такі слова із армійського лексикону, як «салага», «старик», «піджак», «кусок», «батяня» та ін.

У солдатському фольклорі, як правило, закарбовано не тільки певні сторони, проблемні питання армійського буття, а й ціннісні орієнтації, багато іншої інформації, яка може бути використана фахівцями для удосконалення управлінської та виховної роботи.

Насильницька «дідівщина». Це жорстка диктатура «дідів», своєрідна система грубого неповажного ставлення до молодших товаришів по службі, ігнорування їхніх прав, приниження людської гідності. Вона як тоталітарне явище спрямована на злам людської волі, беззаперечне підкорення ветеранській «могутній купці» всього солдатського оточення, у тому числі з використанням насильницьких методів. До основних форм «дідівського» свавілля військова практика відносить: фізичну розправу, заподіяння тілесних ушкоджень молодим солдатам; їх моральну і словесну образу; побори (відбирання) грошей і речей; залучення молоді до організації і виконання різного роду принизливих ритуалів; перекладання «дідами» своїх конкретних військових обов'язків на плечі молодих бійців (відбування нарядів, проведення регламентних і ремонтних робіт на закріпленій бойовій техніці, виконання тих чи інших доручень наданих «дідам» командирами тощо; певне обслуговування новобранцями «еліти» (прання одягу, білизни, панчіх, чищення взуття, заправлення ліжка та ін.).

Цей вид «дідівщини» встановлює також інші особливі права, привілеї, блага для «стариків» і відповідно додаткових обов'язків, вимог та обмежень для початківців і солдат, які перебувають «на екваторі» строкової служби.

Гуманна «дідівщина». Її головною ознакою є традиційне здійснення солдатами-ветеранами неформальних заходів стосовно виховання, наставництва та опікування молодих товаришів по службі. Якщо говорити про конкретні складові змісту цього виду «дідівщини», то це: передавання молоді набутого ветеранами професійного досвіду; її різноманітні повчання «уму-розуму» на предмет безболісного перенесення труднощів військової служби; надання допомоги у виконанні службових обов'язків, у тому числі особистим прикладом за принципом «роби, як я»; здійснення товариського контролю в перебігу освоєння новобранцями тонкощів військової професії; захист початківців від будь-якого насильства у казарменому оточенні, оберігання їх від отримання травм, пов'язаних з «армійським виробництвом»; забезпечення духовного та фізичного розвитку молодих військовослужбовців, створення разом з ними солдатських об'єднань за інтелектуальними, культурними, спортивними та іншими інтересами; залучення молоді до гротескних форм «дідівських» ритуалів та інших розважальних заходів.

До такого чи подібного виду стосунків між старшими і молодшими солдатами тяжіє за великим рахунком кожен військовий колектив. Адже, поперше, будь-який бойовий підрозділ, як єдиний організм прагне не протистояння, внутрішньої боротьби, а єдності, монолітності, злагоджених дій усіх його «гвинтиків», тобто бійців незалежно від їхнього строку служби. По-друге, як правило, солдат-ветеран повністю зацікавлений у тому, аби підготувати собі гідну зміну та без зайвого клопоту звільнитися своєчасно в запас. У обох випадках без наставництва і опікування старшим поколінням молодшого не обійтися.

Як бачимо, цей вид «дідівського» верховенства є повною протилежністю насильницькій «дідівщині».

IV. Чи можна ліквідувати «дідівщину» в армії?

«Дідівщина», як підтверджує наш аналіз, є обов'язковим явищем у військовій корпорації. Ця обов'язковість викликана «мілітаристсько-чоловічим нутром» її членів. Треба зважати і на різновиди структури даного феномену. Тому повністю позбутися «дідівщини» неможливо. Інша річ — пом'якшення або знаття негативу в змісті «ветеранського правління». Ось декілька тез щодо авторського бачення шляхів оздоровлення, скерованості «дідівщини» в позитивне речисце.

Так, практика підтверджує, що більш легкі види «дідівщини» прописуються там, де військовослужбовці — строковики мають вищий рівень освіти, а відповідно і культури поведінки порівняно з середніми показниками по Збройних Силах або їх родах (видах), з'єднаннях тощо.

Не забаряться з наданням відповідних позитивних результатів у сфері позастатутних стосунків і релігійне виховання особового складу, систематичне спілкування солдат і офіцерів зі священником. Любов до ближнього, поважне ставлення до товариша є обов'язковою вимогою будь-якої релігії, домінуючою рисою релігійноналаштованих військовослужбовців.

Певну оздоровчу течію в цю справу можуть внести так звані земляцтва. Легше протистояти, наприклад, насильницькій «дідівщині» в тих підрозділах, які поповнюються новобранцями з одного населеного пункту або регіону. Щоправда, тут криється небезпека, коли представники якогось регіону або певної етнічної групи вступають у протиборство з іншими військовослужбовцями.

Давно доведено, що якщо молоде поповнення привносить щось свіже, незвичне, цікаве у буденне життя підрозділу, до новобранців відразу на краще змінюється ставлення з боку «стариків». Таким «свіжим» може бути створення естрадних ансамблів, концертних бригад, клубів ерудитів, неординарних спортивних секцій та ін..

Зараз багато надій покладається на запровадження в Україні військової служби включно на контрактній основі, отже, в суспільстві формується стереотип, що якщо зникнуть солдати-строковики, то зникне відповідно і армій-

ська «дідівщина» як явище. Що можна сказати з цього приводу? Напевно, деякі зміни у зв'язку з таким реформуванням Збройних Сил відбудуться й у внутрішньому змісті та формах «ветеранського правління». Але не слід забувати, що контрактник від контрактника різниться. Один, наприклад, уже відслужив в армії певний строк, інший тільки-но прибув в армію. Або такий аргумент: скільки в армії людей, стільки ж і характерів, рівнів освіченості, культури тощо. Тому «дідівського верховенства» не уникнути навіть у військових колективах, побудованих повністю за професійною ознакою.

І остання теза. «Дідівщину» не можна ліквідувати ні силою, ні адміністративними, правовими заборонами. При теоретичному осмисленні цього феномену, виробленні практичних рекомендацій треба завжди «зріти в корінь», урахувати традиції, специфіку військової служби, чоловічої натури, труднощі нашого нинішнього суспільного буття та інші обставини.

V. Яким убачається загальний **висновок** у зв'язку з осмисленням означеного феномену?

У вітчизняній громадській думці та серед науковців сьогодні відсутнє єдине оцінювання неформальних стосунків у солдатській казармі, системі «дідівського правління» в армії.

Військовослужбовець-строковик — це людина, адаптована до послухання, підкорення старшим за призовом і званням, до будь-якого, у тому числі «дідівського» насильства. Він зазвичай сприймає і перше, і друге як належне, як природні натуральні рамки реальності і самого себе.

Армійську «дідівщину» можна вважати різновидом, багатограним, суперечливим явищем, якому притаманні єдність і боротьба протилежностей. Цей феномен має не тільки дезінтегруючу, антигуманну складову, аморальний, а іноді й кримінальний вимір. Він певною мірою виконує і ненасильницьку виховну функцію, здійснює наставництво та опікування військової молоді, виступає гарантом належного порядку та високої боєздатності в тій чи іншій ланці збройних формувань.

«Ветеранського верховенства» в армії неможливо, недоречно та й просто безглуздо позбутися зовсім. Звідси головним завданням командирів і начальників є пошук і введення в армійський організм таких чинників, які б ефективно сприяли зняттю негативу в тих чи інших видах «дідівщини», скерували її в нормальне русло позастатутних стосунків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левинсон, А. Г. Школа жестокости (советский человек о насилии) [Текст] / А. Г. Левинсон // Человек. — 1992. — № 1. — С. 25–34; № 2. — С. 21–29.
2. Данилова, Н. Ю. «Срочники», «пиджаки», «профессионалы»: мужественность участников постсоветских войн [Текст] / Н. Ю. Данилова // Журн. социологии и социальной антропологии. — 2005. — № 2. — С. 110–126.

3. Афонін, Е. А. Становлення Збройних Сил України: Соціальні та соціально-психологічні проблеми [Текст] / Е. А. Афонін — К. : Интерграфік, 1994. — 304 с.
4. Солнышкина, А. Организационная культура как инструмент решения социальных проблем военной сферы [Текст] / А. Солнышкина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 195–202.

КОНСТРУКТИВНЫЕ И ДЕСТРУКТИВНЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ В ВОИНСКИХ КОЛЛЕКТИВАХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ (на примере анализа феномена «дедовщина»)

Громико О. В., Семенов С. С

Проанализированы конструктивные и деструктивные противоречия, которые обостряются в военных коллективах. Приведена авторская позиция относительно феномена «дедовщина». Охарактеризованы источники армейской «дедовщины». Исследовано отношение самих военнослужащих к этому феномену на современном этапе развития Вооруженных Сил Украины. Предложены методы оптимизации деструктивных проявлений «дедовщины».

***Ключевые слова:** «дедовщина», армия, конструктивные противоречия, деструктивные противоречия.*

CONSTRUCTIVE AND DESTRUCTIVE ANTAGONISMS IN THE ARMED FORCES. (after the example of phenomenon of «violence against younger conscripts in the army»)

Gromuko O. V., Semenov S. C.

Constructive and destructive antagonisms are analyzed in a given article, which are becoming aggravated in military personnel. Author's attitude concerning phenomenon of «violence against younger conscripts in the army» is given in this article. Sources of «violence against younger conscripts in the army» are characterized. Armed forces personnel's attitude concerning this phenomenon at the present stage of development of the armed forces is examined. Optimization methods of destructive manifestations of «violence against younger conscripts in the army» are suggested.

***Key words:** «violence against younger conscripts in the army», army, constructive antagonisms, destructive antagonisms.*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

С. І. Максимов, доктор юридичних наук, професор

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Головна ідея статті полягає в тому, що розуміння сенсу правового виховання залежить від розуміння як процесу виховання, так і самого права. При цьому обидва процеси філософської рефлексії щодо правового виховання спираються на відповідні методологічні засади.

Ключові слова: *правове виховання, філософія виховання, праворозуміння, методологія правового виховання.*

Актуальність проблеми. Реалізація проголошеної в Конституції України мети формування демократичної, соціальної, правової держави залежить від багатьох передумов, серед яких — наявність високого рівня правової свідомості і правової культури. Саме на підвищення якісного стану цих чинників правової держави і спрямовано процес правового виховання.

Аналіз основних джерел і публікацій. Відомо, що значущість та результативність будь-яких досліджень залежать від методологічної основи, на яку вони спираються. Проте в публікаціях як радянського, так і пострадянського періоду недостатньо уваги приділяється методологічним питанням правового виховання. Самі поняття «методологія» та «методологічний» в контексті досліджень з правового виховання використовується зрідка (можна згадати лише праці В. Чефранова [13], О. Татаринцевої [10] та О. Орлової [7]) і не набули належного фундаментально-концептуального визначення.

Формулювання цілей. Зважаючи на такі обставини, спробуємо визначити основні методологічні підходи щодо дослідження сутності та змісту правового виховання, завдяки яким здійснюється наукове обґрунтування феномену правового виховання як комплексної теоретичної та соціально-практичної проблеми. У своєму дослідженні виходимо із положення про те, що розумін-

ня сенсу правового виховання залежить від розуміння як процесу виховання, так і самого права, які в свою чергу спираються на відповідні методологічні засади.

Аналіз проблеми. Перш за все звернемося до тези про те, що сутність правового виховання (*правовиховання*) значною мірою залежить від розуміння самого права (*праворозуміння*).

За роки незалежності України у зв'язку з процесами формування правової державності спостерігається певна зміна домінуючого праворозуміння і методології правознавства в цілому. Засновані на розрізненні права і закону лібертарне та природно-правове розуміння права, які поширилися в цей період, вимагають багатогранного, комплексного підходу до тлумачення теоретико-методологічних і практичних аспектів правового виховання, в якому на перше місце виходить прищеплення поваги як широких мас населення, так і посадовців до прав людини. Саме на таку зміну в ціннісно-світоглядному аспекті методології правознавства звертає увагу академік НАН України В. Тацій: «Сьогодні вкрай необхідно зорієнтувати молодь на поглиблене розуміння значення права як найбільш універсального, легітимного засобу регулювання взаємин між людьми, особою та державою, заснованого на визнанні людини найвищою соціальною цінністю, взаємній відповідальності людини та держави. Саме такий методологічний підхід сприятиме формуванню у студентської молоді оновленого юридичного світогляду, що спирається на міцний фундамент морально-правових якостей, здатних стати на заваді асоціальній поведінці, здійсненню правопорушень» [11, с. 30].

Проте аналіз літератури з проблеми правового виховання показує, що їй в цілому притаманні емпіризм і відсутність концептуальності. Само ж розуміння сутності правового виховання майже не пов'язується із сутністю права. Визначення правового виховання, а також певні дискусії щодо розуміння його сутності і змісту ведуться без методологічної рефлексії, що дозволяло б включити ту чи іншу концепцію в межі певного методологічного підходу, а також дати більш вагому аргументацію і побачити можливі наслідки позиції, що пропонується.

Необхідність методологічного озброєння процесу правового виховання зумовлює більш глибоке звернення до основних методологічних підходів щодо розуміння права. Можна виділити чотири методологічні підходи до розуміння права, чи основні способи осмислення правової реальності, кожний з яких робить акцент на одному з її аспектів: 1) правовий *позитивізм* — на зовнішній стороні правової реальності, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави; 2) правовий *об'єктивізм* — на соціальній зумовленості права, його укоріненості в житті; 3) правовий *суб'єктивізм*, або класичні концепції природного права, — на ідеально-моральній стороні права, ідеї права, що розкривається у свідомості суб'єкта; 4) права *інтерсуб'єктивність*, або

некласичні концепції природного права, — на тій смисловій стороні права, яка виявляється в процесі взаємодії суб'єктів, їх комунікації та інтерпретації позиції іншого [5, с. 34]. Водночас, концепції позитивізму — об'єктивізму, з одного боку, і концепції суб'єктивізму — інтерсуб'єктивності — з другого роблять акцент на різних сторонах права: перші — на його фактичності, другі — на його ідеальності. Згідно з останнім поділом всі концепції праворозуміння можна звести до двох основних підходів: авторитарно-легістські та ліберально-юридичні, або позитивістські та непозитивістські.

Згідно з авторитарно-легістським підходом, під правом мається на увазі продукт держави: право — наказ офіційної влади. Тут право зводиться до офіційно-владного встановлення, формальних джерел позитивного права, тобто до закону — до того, що офіційно наділено в даний час і в даному місці владно-примусовою силою. Право похідно від держави, його принципом є владна сила, забезпеченість владним примусом.

Для ліберально-юридичного типу праворозуміння характерне розрізнення права і закону (позитивного права). При цьому під правом розуміється дещо об'єктивне, незалежне від волі, розсуду або свавілля державної влади [6, с. 305–306].

Перший підхід до права асоціюється з порядком, а в практиці управління і надзору тут панує принцип «все, що не дозволено, заборонено»; другий — зі свободою, а його принципом є: «все, що не заборонено, дозволено».

Легістсько-авторитарне розуміння права було домінуючим за радянських часів. Відповідно й система правового виховання орієнтувалася на образ права як державного встановлення. Потрібно було лише знати вимоги закону та їх виконувати. Тому сутність правового виховання зводилася до цілеспрямованої діяльності державних інститутів щодо впливу на правосвідомість для забезпечення правомірної поведінки. Воно було спрямоване на зміцнення соціалістичної держави, а його ідеалом був всебічний та гармонійний розвиток особистості.

Для протилежного підходу характерно розуміння права як багатогранного процесу, в якому вимоги свободи та порядку поєднуються, а його головним змістом вважаються права людини. Тому й сутність правового виховання розуміється як формування поваги до прав людини, як забезпечення реалізації рівної свободи кожного.

Типовим прикладом впливу розуміння сутності права на розуміння сутності правового виховання є положення однієї з праць радянського періоду П. Баранова: «Специфіка процесу правового виховання, насамперед, залежить від об'єктивних особливостей і якостей самого радянського права і його норм. Властивості права (класово-вольовий і нормативний характер, формальна визначеність, примусовість і под..) накладають відбиток на процес виховання, що розглядається, роблять його специфічно “правовим”, тому що об'єктивне

право є не тільки вихідною базою цього процесу, а й основним матеріалом, джерелом для нього. За допомогою процесу правового виховання і через нього в правосвідомість радянських громадян вносяться ідеї, що мають державно-владний характер» [1, с. 100–101]. Саме позитивістське розуміння права як владновстановлених норм визначає і сутність правового виховання як внесення у правосвідомість громадян державно-владних ідей.

Так само й природно-правове розуміння права зумовлює гуманістичний підхід до правового виховання. За визначенням відомого представника сучасної версії юснатуралізма Е. Соловйова, «право — це система встановлених або санкціонованих загальнообов'язкових норм, що забезпечують сумісне громадянсько-політичне існування людей на засадах особистої свободи і при мінімумі карального насильства» [9, с. 67]. Тому сутність правового виховання за цією концепцією слід вважати виховання особистості. Таке виховання означає перш за все виховання самостійності, або автономії, як вирішальної риси особистості. На арені соціального життя автономія виявляє себе як ініціативність, відповідальність, заповзятливість, здатність суворо контролювати свою поведінку і підкоряти її єдиній життєвій стратегії. Тому проблема правового нігілізму в найбільш широкому сенсі — це проблема соціальної дефіцитності особистості. В умовах формування правової держави виникає потреба в автономному суб'єкті.

Інша сторона методологічних досліджень правового виховання полягає в розумінні сутності самого виховання з точки зору різних методологічних підходів. Тут правове виховання виступає як правовиховання.

У сучасній етико-педагогічній літературі, що розглядає проблеми виховання домінують в основному два полярні підходи: а) авторитарне, акцентовано патерналістське розуміння виховання як дії ззовні; б) гуманістичний підхід, що розглядає виховання з точки зору тих процесів, які здійснюються усередині свідомості особистості [4, с. 443]. У першій моделі виховання розуміється насамперед як система суворих вимог до поведінки, що спирається на вищий авторитет, як достатньо жорстка регуляція поведінки; в ній головна увага приділяється техніці виховання, тому, як найбільш повно діяти на того, хто виховується. У цій парадигмі виховання об'єкт виховного процесу — особистість — уніфікується, збіднюється, усереднюється. Особистість підганяється під готові моделі і стандарти. Результатом цього є людина, яка являє собою роботизованого індивіда, конформіста, орієнтованого на соціальне схвалення, престиж, він рабські копіює прийняті в суспільстві норми і правила поведінки та етикету. У гуманістичній моделі головною ланкою виховного процесу стає сам вихованець, що робить потрібним урахування індивідуально-особистісних здатностей, неповторних особливостей особистості, а завдання процесу виховання — розвинути все краще, що закладено в індивіді від Природи, забезпечити її розквіт, всебічний і гармонійний розвиток.

Гуманістична модель виховання орієнтована в першу чергу на вивчення і збагачення внутрішнього світу вихованця, враховує його індивідуальні особливості і спирається на його самостійні духовні зусилля.

Останній підхід вимагає творчості як від того, хто виховує, так і від того, кого виховують. Саме до такого підходу застосовні слова Е. Соловйова про те, що секрету виховання особистісно розвинутих людей ніхто не знає. Науці відомі лише деякі передумови їх виховання і збереження. Людина зі свідомо вольовими якостями формується вимогливістю, але особливого роду. Ініціативна, стійка, відповідальна людина формується лише тоді, якщо їй авансується повага до її власної гідності. Саме передумови вимозі щедрого гуманістичного кредиту і стимулює розвиток такої якості, як воля. Для правового виховання особистості найважливішою вимогою є додержання правила випереджаючої поваги, або, в більш широкому сенсі, випереджаючої довіри. «Елементарна і найважливіша передумова *масового особистісного розвитку* полягає в тому, що суспільство гарантує своїм членам можливість автономної поведінки. Законодавче визнання за кожною людиною її моральної й інтелектуальної незалежності, здатності самостійно вирішувати, що для неї є безумовно значущим, цінним і вигідним, є першопочатком права» [9, с. 68].

Різновидом першого типу є позитивістський підхід до виховання в цілому і правового виховання зокрема. Він засновується на натуралістичних засадах: згідно з поглядами його засновника О. Конта людина — це представник роду, їй притаманний соціальний інстинкт. Саме на цей інстинкт, вважає філософ, належить спиратися у вихованні, яке має не тільки цілеспрямовані, а й спонтанні форми (сімейне виховання, завдяки якому дитина привчається до життя у соціальному організмі, яким є суспільство). Головне призначення людини — служіння суспільному благу. Основними орієнтирами виховання є «порядок» (спосіб соціального буття) і прогрес (мета соціального життя) [12, с. 83].

Іншим варіантом авторитарного типу виховання є марксизм. У методологічному плані він орієнтується на принцип діяльності. На відміну від представників класичної філософії у К. Маркса головною якістю людини вважалася не розумність, а предметно-чуттєва перетворююча практична діяльність людини як суб'єкта. Людина постає як предметна, соціально діяльна істота. Соціальність — основа її різноманітної життєдіяльності. В основі філософії виховання знаходилася діалектико-матеріалістична методологія, на основі якої радянські філософи розробили теорію комуністичного виховання. Наголошувалося, що всі напрями виховання мають ідеологічний зміст, оскільки вони є засобом ідеологічної підготовки людини до виконання нею соціальних функцій, озброюють її цілями та переконаннями для діяльності у різних сферах суспільного життя. Метою комуністичного виховання вважалося формування всебічно розвинутої особистості. Основними напрямками формування нової людини визначалися ідейно-політичне, трудове та моральне виховання.

Комплексний підхід розглядався як умова діалектичної єдності виховання та самовиховання особистості. Наприклад, у моральному вихованні самовиховання було покликане перетворити норми моралі на звички, які б закріпили певні переконання людини. Насправді ж це була утопічна струнка програма формування людини тоталітарного типу, в якій риси неповторної індивідуальності відміталися на периферію людського буття [12, с. 85–87]. Завдяки подібній системі у західних виданнях зустрічалися такі оцінювання системи правового виховання в Радянському Союзі: «дисциплінуючий тренінг», «формування конформістів», «правове лімітування поведінки», «ідеологічний контроль над свідомістю» і под. [8, с. 274]. При цьому слід зазначити, що правове виховання як поняття, котре давно увійшло у науковий ужиток в СРСР і одержало визнання в радянській (і зберігає своє значення в пострадянській) літературі, не використовується на Заході (не використовувалося навіть у «радянознавчій» літературі). Певною мірою його аналогами є поняття «становлення правового почуття», «формування правових уявлень», «правова соціалізація особистості», «розвиток громадянської свідомості» [8, с. 273–274]. Таке термінологічне збігання потребує осмислення, виявлення того, наскільки існуюча система правового виховання відповідає умовам формування правової державності, з одного боку, і в якому напрямі вона має трансформуватися, — з другого.

Водночас слід визнати, що ці два підходи існують як певні ідеальні типи, а в «чистому вигляді» сфера їх застосування є обмеженою. Тому, на наш погляд, заслуговує на підтримку думка вчених, які вважають, що авторитарний підхід як зовнішнє примушення і гуманістичний підхід як вільне розгортання внутрішніх можливостей індивіда можуть бути синтезовані в єдиній концепції стадіального розвитку особистості [4, с. 443]. Згідно з цією концепцією, виховання проходить через низку якісних стадій: воно починається з зовнішньої дії на дитину і орієнтовано на формування автономної особистості, здатної до кооперації і співпраці з іншими.

Саме в цьому напрямі розвивав свою концепцію філософії виховання, яка органічно включала правове виховання, російський філософ і юрист С. Гессен [2], за яким метою освіти є формування високоморальної, вільної та відповідальної особистості. Завданням освіти є, на його думку, залучення людини до культурних цінностей науки, моральності та права. На його погляд, ніщо не може так сприяти реалізації цього завдання, як орієнтація на «ідеал вільного виховання» [2, с. 62].

Головними поняттями у роботі С. Гессена є культура, освіта, а також свобода, дисципліна і особистість. Примушення і свобода є не протилежними, як вважали Руссо і Толстой, а взаємно проникаючими одне одного засадами. А виховання не може бути непримусовим, оскільки примушення є факт життя, створений не людьми, а природою людини, що народжується скованою.

Пронизати примушення свободою як його істотною метою — ось справжнє завдання виховання. Свобода повинна пронизувати і тим самим поступово скасовувати кожен акт примушення з потреби, вживані в освіті.

За С. Гессеном, існують три ступені освіти: аномія, гетерономія та автономія. Ступінь аномії асоціюється з дитинством, природним станом людини, її грою. Ми народжуємося в аномії. Перехід з дитсадка до школи — це є як би перехід від природного стану буття людини до соціального, тобто до права — на ступінь гетерономії. Завдання школи зводиться до виховання правового відчуття і суспільної свідомості в людині. Освіта в школі повинна бути організована так, аби в ній ясно просвічувала майбутня мета утворення особистості з притаманним їй вільним самовизначенням. Це пояснюється тим, що існує тісний зв'язок між школою і правом: якщо де-небудь освіта стає проблемою права, то саме в школі. Тобто, С. Гессен вважав, що в школі має здійснюватися не просто правове виховання як один з видів виховання взагалі, а сама організація шкільного життя мусить бути нічим іншим, як вихованням до права, або правовим вихованням. Він вважав, що шкільна влада як носій зовнішнього закону повинна бути організована таким чином, аби виховувати потяг до свободи [2, с. 156]. Це означає додержання принципу: «хоча правила поведінки і приписуються учню ззовні (шкільною владою), вони повинні бути такими, *ніби* учень сам їх собі поставив» [2, с. 156].

Вищим ступенем моральної освіти є ступінь автономії. Примусити людину бути моральною, як її можна примусити виконати веління права, звичаю або суспільної моралі, не можна. Тільки добровільно підкоряючись її обов'язку, людина може виконати веління моральності. Остання виникає у своїй самотійності тоді, коли особистість перестає бути простим членом роду і звільняється від влади звичаю, що стихійно охоплює його. Університетська автономна освіта має бути заснована на самоосвіті. Університет неможливо закінчити одержанням диплома тому, що виховання, як і навчання фаху, є безперервним, продовжується упродовж усього життя людини. Кожна людина проходить стадії аномії, гетерономії та автономії, яким по суті і відповідають три ступені освіти: дошкільна, шкільна та позашкільна.

Слід підкреслити дві особливості теперішньої ситуації з методологічним забезпеченням процесу правового виховання в Україні. Модернізація праворозуміння здійснюється більш бистрими темпами, ніж модернізація правової системи в цілому, включаючи процеси правового виховання. Складність перехідного періоду в тому й полягає, що зміни у світоглядно-ціннісних орієнтирах, якими є перехід від ідеалу і практики соціалістичної держави з притаманним їй принципом «панування людей» (rule of men) до ідеалу і практики правової держави з притаманним їй принципом «панування законів (права)» (rule of law), а також офіційна зміна методології праворозуміння (від легістського позитивізму до юснатуралізму і інтегральних концепцій)

автоматично не дають змін в теорії та практиці виховання взагалі і правового виховання зокрема. Цей процес має певну соціальну інерцію. Тому в сучасних умовах ми вимушені певною мірою намагатися вирішувати нові завдання старими засобами. Проте це, на наш погляд, все ж таки краще, ніж зовсім не приділяти уваги цим процесам. Тому завдання, яке стоїть перед теорією і практикою правового виховання в її філософському осмисленні, полягає у тому, аби, використовуючи вже напрацьовані методологічний та методичний арсенали правового виховання, намагатися трансформувати його у напрямі потреб сьогодення, використовуючи як західний досвід, так і досвід дореволюційної філософії та філософії права.

Найбільш прийнятний шлях — розвиток комунікативних концепцій виховання (Ю. Габермас та ін.). Цей напрям спочатку мав неомарксистський характер, але поступово трансформувався у варіант ліберально-демократичного вчення. Він орієнтується на емансипаторську педагогіку. Емансипація постає як мета, через яку під гаслом «зрілість, автономія дії та визволення від догматизму» емансипаторська педагогіка виступає як теорія педагогічного оновлення суспільства і мислення. Прихильники цього напрямку в семантиці визволення роблять акцент на «комунікативній емансипації» (емансипації у суспільстві). Емансипаторська педагогіка наголошує на необхідності постійно шукати нові шляхи для здійснення таких філософсько-педагогічних орієнтирів, як самореалізація і самовизначення вільного індивіда, чому мають слугувати соціальні трансформації, гуманізація суспільства шляхом розгортання комунікативної раціональності [12, с. 87–88].

У цьому контексті саме інтегральна концепція правової реальності, що орієнтується на інтерсуб'єктивне праворозуміння і комунікативну модель правовиховання як трансформацію гуманістичного і стадіального підходів, може бути тією основою, яка дозволить докорінним чином перетворити систему правового виховання в Україні. При цьому вона не вимагає відкинути вже існуючі концепції правового виховання як діяльності, як діалектичного процесу і як впливу, а включає їх як певний аспект більш широкого підходу. Концепція правової реальності передбачає, що головним її елементом виступає правовий суб'єкт, або правова особистість. Тому головною метою правового виховання слід вважати формування правового суб'єкта через механізми формування і вдосконалення правосвідомості, а також відтворення такого суб'єкта і всієї правової реальності як системи комунікації з іншими суб'єктами, тобто через механізми правової культури.

Про інтерпретацію сутності правового виховання як формування автономної особистості ми вже згадували при аналізі концепції права Е. Соловйова. Додамо, що головною метою правового виховання, ще один видатний філософ права Б. Кістяківській вважав формування і реалізацію ідеалу правової особистості. «Споконвіку у нас було визнано, що увесь суспільний розви-

ток залежить від того, яке становище посідає особистість... Але саме тут ми констатуємо величезну прогалину, тому що наша суспільна свідомість ніколи не висувала ідеалу *правової* особистості. Обидві сторони цього ідеалу — особистості, дисциплінованою правом та стійким правопорядком, і особистості, яка наділена усіма правами і вільно користується ними, чужі свідомості нашої інтелігенції» [3, с. 128].

Якщо формування правової особистості слід вважати сутністю і метою правового виховання, то інші елементи правової реальності — формування правосвідомості, правильне ставлення до правових цінностей, а також прав і обов'язків людини — слід вважати змістом правового виховання. Зміст правового виховання як процес формування правосвідомості та правової культури включає такі структурні компоненти: а) інформаційний (інформування про право, одержання знання змісту юридичних принципів і норм); б) оцінний (формування ставлення до права, яке спирається на уявлення про його значущість); в) регулятивний (виховання настанови на правомірну поведінку); г) легітимізаційний (виховання почуття необхідності норм), г) організаційний (організація діяльності суб'єктів правового виховання у межах державних і громадських інститутів).

Якщо в авторитарно-патерналістській системі акцент робився на правовому вихованні як всього лише одному з елементів комуністичного виховання, скерованого на відтворення певних форм життя, то тепер правове виховання набуває свій одвічний сенс як загальної особливості людського життя, що полягає у відтворенні правової культури і самого правового життя. Це багатогранна комунікативна система, спрямована на відтворення функціонування самого права через відтворення суб'єкта права — правової особистості. Тому багато наших недоліків у функціонуванні правової системи пов'язані якраз з недостатньою відлагодженістю самого механізму відтворення всієї правової реальності через систему спілкування.

Висновки. Розуміння сенсу правового виховання залежить як від розуміння як права (праворозуміння), так і процесу правового виховання.

Вплив праворозуміння на розуміння правового виховання розкривається через протиставлення двох основних підходів. Відповідно до авторитарно-легістського (позитивістського) підходу, який зводить сутність права до порядку на основі примусу, правове виховання тлумачиться як цілеспрямована діяльність державних інститутів щодо впливу на правосвідомість громадян для забезпечення міцного правопорядку, а відповідно до ліберально-юридичного (непозитивістського) підходу, який орієнтується на поєднання вимог порядку і свободи, сутність правового виховання розуміється як формування поваги до прав людини.

Вплив розуміння сутності виховання на розуміння його специфічного виду — правового виховання відображується також на основі зіставлення двох

підходів — авторитарного, що розуміє виховання як дію ззовні, та гуманістичного, що розуміє його з точки зору процесів, які здійснюються усередині свідомості особистості. Найбільш перспективними для теорії і практики правового виховання є синтезована концепція стадіального розвитку особистості, прикладом якої є філософія освіти С. Гессена, що органічно включає правове виховання в процес освіти, я також дискурсивно-комунікативний підхід, що дає змогу тлумачити правове виховання як складну систему комунікативних відносин, спрямованих безпосередньо на відтворення правового суб'єкта і опосередковано — на відтворення правової системи в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов, П. П. Проблемы теории правосознания и правового воспитания [Текст] : в 2 т. / П. П. Баранов. — Ростов н/Д : РЮИ МВД России, 2005. — Т. 1. — 518 с.
2. Гессен, С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию [Текст] / С. И. Гессен. — М. : Школа-Пресс, 1995. — 448 с.
3. Кистяковский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) [Текст] / Б. А. Кистяковский // Вехи. Из глубины. — М. : Правда, 1991. — С. 122–149.
4. Коновалова, Л. В. Воспитание [Текст] / Л. В. Коновалова // Новая философская энциклопедия : в 4 т. — М. : Мысль, 2000. — Т. 1. — С. 443.
5. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.
6. Нерсисянц, В. С. Право [Текст] / В. С. Нерсисянц // Новая философская энциклопедия : в 4 т. — М. : Мысль, 2001. — Т. 3. — С. 305–311.
7. Орлова, О. О. Методологічний аналіз інтерпретації поняття «правове виховання» [Текст] / О. О. Орлова // Наук. Вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. — Дніпропетровськ, 2007. — № 2. — С. 8–16.
8. Перестройка и правовое воспитание советских граждан [Текст] / Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытный, Е. В. Бурлай и др.; отв. ред. Н. И. Козюбра. — К. : Наук. думка, 1989. — 304 с.
9. Соловьев, Э. Ю. Личность и право [Текст] / Э. Ю. Соловьев // Вопросы философии. — 1989. — № 8. — С. 67–90.
10. Татаринцева, Е. В. Правовое воспитание: методология и методика [Текст] / Е. В. Татаринцева. — М. : Высш шк., 1990. — 176 с.
11. Тацій, В. Я. Правове виховання студентства як елемент формування правової держави [Текст] / В. Я. Тацій // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матер. міжнар. наук.-практ. конф.-сем. керівників вищ. навч. закл. та вчених-дослідників із проблем виховання студентства в сучасних умовах; Харків, 7 лист. 2003 р. : у 2 ч. / М-во освіти і науки України, Народ. укр. акад. та ін.; редкол. : В. І. Астахова (відп. ред.) та ін. — Х. : Вид-во НУА, 2003. — Ч. 1. — С. 30–36.
12. Філософія виховання [Текст] / кер. авт. кол. М. Култаєва. — Х. : ХДПУ, 2001. — Ч. 1. — 272 с.
13. Чефранов, В. А. Методологические проблемы правового воспитания [Текст] / В. А. Чефранов. — Х. : ХЮИ, 1974. — 36 с.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ

Максимов С. И.

Основная идея статьи заключается в том, что понимание смысла правового воспитания зависит как от понимания процесса воспитания, так и от понимания самого права. При этом оба процесса философской рефлексии относительно правового воспитания опираются на соответствующие методологические основания.

Ключевые слова: правовое воспитание, философия воспитания, правопонимание, методология правового воспитания.

METHODOLOGICAL BASES OF LEGAL EDUCATION

Maksymov S. I.

The basic idea of the article consists of that understanding of sense of legal education depends both on understanding of process of education and from understanding of law. Thus both processes of philosophical reflection in relation to legal education based on the proper methodological grounds.

Key words: legal education, philosophy of education, правопонимание, methodology of legal education.

УДК 340.12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

ЕКОСОФІЯ ПРАВА ЯК ФОРМА ДІАТРОПІЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

Екософія права осмислюється як діатропічна методологія, котра передбачає розуміння сутності суб'єкт-суб'єктного дискурсу як такого, що виходить за межі проблеми відповідальності суб'єктів права стосовно природного середовища як чогось зовнішнього для них у площину їх діалогу з Природним універсумом, рахуючись з визнанням пріоритетності його прав відповідно до прав людини.

Ключові слова: право, екософія, діатропічна методологія, екоправовий дискурс.

Актуальність теми та аналіз її наукового розроблення. Адекватне визначення сутності феномену права, його функцій, виявляючись наскрізною лінією сучасного філософсько-правознавчого дискурсу, вимагає пошуку й відповідних методологічних засобів. Серед розмаїття підходів, застосовуваних у пізнанні права [1–3; 4, с. 7–142; 5–7], ще недостатньо дослідженим виявляється екософський, хоча останніми роками вже з'явилися декілька цікавих

розробок, присвячених і йому [8–12]. Це, на наш погляд, призводить до втрати можливості цілісного розуміння того, чим насправді є правова реальність як системоутворюючий складник екосоціальної сфери буття.

Саме розв'язання реальних проблем сучасного етапу глобалізації нашої цивілізації, зокрема екологічної, об'єктивно вимагає збагачення методологічного інструментарію дослідження ролі права у розбудові «природного спільнотвіту» (термін К. М. Маєр-Абіха) [13, с. 9] та пошуку і застосування нової парадигми мислення, яка б враховувала напрацювання представників сучасних філософсько-правових шкіл, що опрацьовують методологію правового інтерсуб'єктивізму, особливо в його екософському вимірі.

Тому *метою* нашої розвідки є обґрунтування ролі діатропічної методології як такої, що утверджує домінацію принципу права на життя як системоутворюючого елемента коеволуційних відносин між людиною та її соціумом з Природою. Це дозволить, з нашої точки зору, збагатити теоретико-методологічне підґрунтя розроблення сучасної моделі екосоціальної стратегії розвитку українського соціуму.

Досягнення цієї мети та вирішення пов'язаних з цим завдань маємо здійснити за допомогою комплексу чинників екософсько-правової рефлексії. Йдеться про використання того методологічного знаряддя, яке розроблялося у межах екософської школи сучасної комунікативної філософії, зокрема в працях Р. Атфілда [14], К. Ікеди [15], Г. Йонаса [16], Б. Каллікотта [17], З. Лапіної [18], К. М. Маєр-Абіха [13], О. Субетто [19], Л. Уайт-мол. [20], Чжоу Хун [18]; Ф.-Е. Шварцкопфа [21], К. Шиліна [18; 22] та ін. Такий підхід має дати бажані щодо дослідження наслідки, якщо його творчо екстраполювати в контекст концепції екософії права як філософського вчення про гармонізацію відносин між людьми як правовими особистостями та їхнім соціумом і Природою за допомогою толерантного правового дискурсу. Тому наша розвідка, здійснена на цих підставах, має методологічно зміцнити концепцію екософії права, виявляючи власне роль діатропічної методології у розумінні права як чинника творення екосоціальної гармонії у сучасному полівимірному світі.

Аналіз проблеми. Дати адекватну відповідь на жакливі виклики технократичної політики та екокатастрофічної дійсності за допомогою екоправової рефлексії класичного типу виявилось неможливим. Тому виникла потреба «зняти» їх шляхом розроблення та запровадження в суспільній думці і практиці некласичного, тобто сучасного, формату екософії права, що синтезував краще з того, що дали йому на озброєння концепції раціоналізму і ірраціоналізму, що сформувалися в парадигмі інтерсуб'єктивізму.

Виходячи з розуміння досягнень сучасної екософської думки, бачимо її співвідношення до екософської рефлексії права як ставлення цілого до часткового, загального — до специфічного. У своїй фундаментальності екософія виходить з еніологічного знання про універсальні закономірності енерго–

інформаційного обміну в Природі, екстраполюючи їх у площину вивчення співвідношенням антропного і соціального як взаємодоповнюючих один одного початків соціоприродного гомеостазу. Але якщо сенс екософії полягає у з'ясуванні законів взаємодії людини та її соціуму з Природою через пізнання усіх граничних підстав буття людини з метою обґрунтування шляхів досягнення гармонії соціоприродного гомеостазу, то специфіка екософської рефлексії права пов'язана із визначенням можливостей людини як творця і суб'єкта права, носія правосвідомості впливати на цей процес у правовий спосіб шляхом генерування екоправових ідей, моделювання змісту норм відповідного їм парадигмального характеру та конструювання на такого типу законодавчому фундаменті свого життя як біосоціальної, правової істоти, котра є єдиною природною істотою, обтяженою відповідальністю за збереження не тільки власного роду, а й усієї біосфери як власного природного середовища. Тому екософська рефлексія права має цілком доцільну мету, що чітко визначає її світоглядно-методологічну відмінність у сфері як екософського знання, так і філософсько-правового: вона функціонально зорієнтована на збереження, підтримання та розвиток людського роду, його життя шляхом утвердження у соціумі імперативів екоправової культури. Це зумовлює необхідність створення адекватної цій меті системи правового виховання, яка б виступала надійною умовою формування екоправової свідомості творців постіндустріальної, екологічної державності, зокрема що стосується нашої країни.

Екософія права — це філософсько-правове вчення, що у діатропічний спосіб рефлектує суб'єкт-об'єктні відносини між людиною як суб'єктом права та Природним світом з точки зору з'ясування проблем здійснення права людини на безпечне життя та її відповідальності щодо захисту прав Природи з метою визначення шляхів угармовування їх взаємин та обґрунтування способів досягнення цілей екосоціального гомеостазу або екосоціальної гармонії.

Її об'єктом виступає саме та частина правової реальності, яка охоплює площину, де перехрещуються юридичні статуси людини та її суспільства з оточуючим їх природним середовищем (біосферою), а предметом — когнітивне поле пошуку і обґрунтування шляхів гармонізації їхніх стосунків. Таким чином, екософія права — це філософія гармонізації стосунків правової людини та її соціуму з природним середовищем їх буття, що виходить з дослідження граничних підстав їх правового статусу діатропічним методом екософії права.

Сучасна екософія права спирається на діатропічну картину світу та відповідний спосіб його пізнання, в межах якого реальність буття характеризується флукуаційним поєднанням чинників, що утворюють ряди тропів, або ознак сущого, котрі дозволяють бачити світ як багатовимірний, поліцентрич-

ний та мінливий феномен. Діатропіка у екоософсько-правовій формі поєднує багато чого як із західної, так і східної соціокультурної традиції. Такий синтез дає підстави бачити її одним з виявів неklasичного (посткласичного) типу філософствування. Ключовою ідеєю, принципом, що сприяє цьому, є цілісне осмислення єдності людини, суспільства та їх природного середовища буття, їх матеріальної та духовної площин, а також характеристика людини як правової біопсихосоціальної істоти, що розвивається. При цьому екоософсько-правова форма діатропіки ні відкидає, ні підмінює собою інші відомі картини світу і правової реальності та способів їхнього пізнання, а скоріше виявляється їхнім продовженням та доповненням. Тому у пропонованій розвідці й виявляється співвідношення екоософсько-правової форми діатропіки з екоософськими елементами, притаманними деяким іншим, найбільш впливовим науковим типам світосприйняття та світорозуміння, зокрема, таким, як *схолас-тичний*, в межах якого Природа і суспільство потрактовуються як певний шифр, текст, що піддаються або, навпаки, не піддаються дешифровці та розумінню; *механістичний*, в межах якого Природа та суспільство характеризуються як механізм, усі складники якого виконують чітко визначені для них функції; *статистичний*, відповідно до якого суспільство і Природа розуміються як баланс, що урівноважує різні чинники (природні, культурні, економічні, політико-правові, соціально-побутові, суспільні, корпоративні та особистісно-індивідуальні); *системний*, де Природа і соціум характеризуються головним чином як організовані системи, підсистеми, що складаються з елементів, здатних до динаміки, але забезпечують цілісність та життєздатність як підсистем, так і великих систем у цілому.

Узагальнення та аналіз екоософської літератури і логіка нашого осмислення граничних підстав буття людини, зокрема й неюрідичних підстав права, дозволяють зробити висновок про те, що екоософсько-правова форма діатропіки концентрує увагу на визначенні специфіки статусних взаємин людини як творця соціуму та природного середовища їх буття. При цьому вважається важливим виходити з того, що ключовим поняттям діатропіки є «ряд», подібно тому як щодо дослідних, умоглядних наукових дисциплін таким поняттям є факт, у тому числі й соціальний. Аналогічно тому, як факт не має сенсу поза межами схеми, що його пояснює, тобто теоретичної конструкції, так і ряд немислимий для діатропіки без зіставлення з іншим рядом, без його інтерпретації з точки зору ролі, специфіки синтезу, органічного поєднання з кожною сукупністю рядів. Ось чому ряди для зіставлення можуть бути взяті і з інших галузей знання.

Таким чином, визначена методологічна специфіка діатропіки, у тому числі її екоософсько-правової форми, якою є зіставлення рядів, — це її первісна, елементарна процедура (операція). При цьому ряд — зовсім не обов'язково повинен бути цілісною системою. Він може бути будь-якою спільнотою, впо-

рядкованістю різнорідних елементів досліджуваної множини. Це дає змогу аналізувати максимально широкий спектр явищ, причетних до феноменів Природи, суспільства і людини, їх життєвих сил та характеру буття, що вичаються.

На підставі зіставлення рядів ми можемо виділити *архетипи*, тобто узагальнюючі образи об'єкта, що досліджується, які поєднують характеристики внутрішньої логіки, генези його розвитку та показники, що характеризують специфіку функціонування і розвитку у взаємодії з середовищем існування. Виходячи з цього, й екософсько-правова форма діатропіки дозволяє по-новому підійти до розв'язання різних проблем філософії права та юридичної практики, включаючи розроблення та здійснення стратегії розбудови правової державності і екоправової культури суспільства. При цьому принципово важливо те, що діатропіка в її екософсько-правовій формі вимагає адекватного бачення простору взаємодії правових статусів людини та природного середовища її буття, їхнього узгодження у межах конструювання адекватної вимогам часу моделі екосоціального правопорядку.

Висновки. Сутність екософії права як філософсько-правової рефлексії нового пост(мета)некласичного типу виявляється через іманентну їй властивість вивести діалог (дискурс) між носіями різних типів соціокультур та праворозуміння за межі власне суб'єкт-суб'єктних стосунків на тлі визначення рівноцінною їх стороною усього соціоприродного їх контексту, тобто природного середовища (універсуму), якому суб'єкти права, осмислюючи свою відповідальність, власне й надають фундаментальні права. У цьому сенсі відбувається парадигмальний поворот у здійсненні філософсько-правової рефлексії, яка набуває нової якості — (над)інтерсуб'єктивності, що виявляє себе як кореляцію співвідношення прав Природи й прав людини в аспекті досягнення стану соціоприродного гомеостазу як свідомо керованого людиною та її соціумом процесу утвердження динамічної рівноваги усіх її елементів.

Тому найбільш адекватною формою екософсько-правової рефлексії, на нашу думку, постає так звана діатропічна методологія, сутність якої добре висвітлено у працях С. Григор'єва та О. Субетто [19 та ін.]. Вона, власне, дає змогу зрозуміти екософсько-правовий підхід як (над)інтерсуб'єктивістський інваріант пост(мета)некласичної парадигми мислення. Це передбачає розуміння суб'єкт-суб'єктного діалогу (дискурсу) як такого, що виходить за межі проблеми відповідальності суб'єктів права стосовно природного середовища як чогось зовнішнього для них у площину їх діалогу з Природним універсумом, рахуючись з визнанням пріоритетності його прав відповідно до прав людини. Такий формат їх діалогу сприяє досягненню позитивно-поляризаційного консенсусу між носіями ідеї, що визначають себе помічниками або співтворцями Природного універсуму та тими, хто обґрунтовує свій статус як пана Природи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология мировой правовой мысли [Текст] : в 5 т. — М. : Мысль, 1999.
2. Берман, Г. Западная традиция права : эпоха формирования [Текст] / Г. Берман. — М. : Изд-во МГУ, 1998. — 624 с.
3. Кравець, В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : автореф. дис. .... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Кравець. — К., 2003. — 16 с. — (Нац. акад. внутр. справ України).
4. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.
5. Четвернин, В. А. Современные концепции естественного права [Текст] / В. А. Четвернин; отв. ред. В. А. Туманов. — М. : Наука, 1988. — 144 с.
6. Legal Positivism : reference collection [Text] / ed. by M. Jori; University of Cagliari. — NY : New York University press, 1992.
7. Postmodernism and Law : (reference collection) [Text] / ed by D. Patterson, The State University of New Jersey. — Dartmouth : Publishing Company Limited, 1994. — 443 p.
8. Бургарт, Т. І. Проблема антропної природи права в позитивному екзистенціалізмі Н. Аббаньяно [Текст] / Т. І. Бургарт // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. ; відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. — Вип. 98. — С. 182–188.
9. Бургарт, Т. І. Особливості екоософсько-правової методології [Текст] / Т. І. Бургарт // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. — Х. : ХУПС, 2009. — Вип. 1 (32). — С. 183–190. — (Соціальна філософія, психологія).
10. Бургарт, Т. І. Сутність та об'єктивна необхідність екоософії права [Текст] / Т. І. Бургарт // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр.; ред. кол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2009. — Вип. 1. — С. 72–81. — (Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
11. Захарова, В. О. Особливості методологічного підходу до вивчення феномену еко-правового виховання в сучасній Україні [Текст] / В. О. Захарова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр.; ред. кол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2010. — Вип. 3. — С. 164–175. — (Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
12. Шефель, С. В. Екософія права [Текст] / С. В. Шефель // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. — Х. : ХУПС, 2008. — Вип. 1 (30). — С. 18–24. — (Соціальна філософія, психологія).
13. Маєр–Абіх, К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільноті [Текст] / К. М. Маєр–Абіх; пер. з нім. А. Єрмоленко. — К. : Лібра, 2004. — 196 с.
14. Атфилд, Р. Этика экологической ответственности (Главы из книги) [Текст] / Р. Атфилд; пер. Л. И. Василенко и В. Я. Козлов // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности ; антология : пер. с англ. и франц. ; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; ввод. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — 203–257.
15. Икэда, К. Экологическая проблематика в контексте буддизма [Текст] / К. Икэда // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности ; антология : пер. с англ. и франц. ; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; ввод. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 289–307.
16. Йонас, Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для техногенної цивілізації [Текст] / Г. Йонас ; пер. з нім. — К. : Лібра, 2001. — 400 с.

17. Калликотт, Б. Азиатская традиция и перспективы экологической этики: пропедевтика [Текст] / Б. Калликотт // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности : антология : пер. с англ. и франц., сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; введ. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 308–327.
18. Лапина, З. Г. Экологическое воспитание — творческая индивидуальность будущего [Текст] / З. Г. Лапина, Чжоу Хун, К. И. Шилин. — М. : ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. — 256 с. — (Энциклопедия Живого знания; т. 6).
19. Субетто, А. И. Экокультура как форма неклассического социоприродного гомеостаза на базе общественного интеллекта [Текст] / А. И. Субетто // Экологическая культура в научных, философских и богословских интерпретациях : матер. IX междунар. конгресса ; (17–19 окт. 1996 г., С.-Петерб.). — СПб. : Изд. фирма «Наука», 1996. — С. 112–116.
20. Уайт-мл., Л. Исторические корни нашего экологического кризиса [Текст] / Л. Уайт-мл. // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности ; антология : пер. с англ. и франц.; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; введ. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 188–202.
21. Шварцкопф, Ф.-Э. Метаморфоза данного : На пути к созданию экологии сознания [Текст] / Ф.-Э. Шварцкопф; пер. с англ. Н. Ляняшин. — М. : Идея–Пресс, 2000. — 232 с.
22. Шилин, К. И. Экософские начала социологии будущего [Текст] / К. И. Шилин. — М. : Социум, 2000. — 352 с. — (Первая энциклопедия третьего тысячелетия; т. 1).
23. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст] / Л. Н. Гумилев // Собрание сочинений. — СПб. : СЗКЭО «Кристалл»; М. : ОНИКС, 2003. — 880 с.
24. Сорокин, П. А. Главные тенденции нашего времени [Текст] / П. А. Сорокин ; пер. с англ., сост. и предисл. Т. С. Васильевой. — М. : Наука, 1997. — 351 с.
25. Дорст, Ж. До того, как умрет природа [Текст] / Ж. Дорст. — М. : Б. и., 1968. — 193 с.

ЭКОСОФИЯ ПРАВА КАК ФОРМА ДИАТРОПИЧЕСКОЙ МЕТОДОЛОГИИ

Шефель С. В.

Экософия права осмысливается как диатропическая методология, которая предполагает понимание сущности субъект-субъектного дискурса как такого, который выходит за рамки проблемы ответственности субъектов права относительно природной среды, как чего-то внешнего для них, в плоскость их диалога с Природным универсумом, исходя из признания приоритета его прав относительно прав человека.

Ключевые слова: право, экософия, диатропическая методология, экоправовой дискурс.

THE ECOSOFY OF LAW AS THE FORM OF DIATROPICAL METHODOLOGY

Shefel S. V

In this article the ecosofy of law is comprehended as the diatropical methodology, which involves understanding the essence of the subject-subject discourse as one that goes beyond the problem of legal entities' liability in reference to the environment as something external

to them, to the plane of their dialogue with the Natural universum, based on the recognition of the priority of its rights relatively to human rights.

Key words: law, ecology, diatropical methodology, ecolegal discourse.

УДК 340.12

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА КУЛЬТУРА»

Проведено соціально-філософський аналіз важливих теоретико-методологічних напрямів розглядання правової культури. Особливу увагу приділено характеристиці аксіологічного підходу до дослідження даного соціального феномену.

Ключові слова: культура, правова культура, антропологічний підхід, діяльнісний підхід, аксіологічний підхід.

Актуальність проблеми. Останніми десятиріччями в Україні відбулися значні зміни в галузі модернізації соціально-економічних і правових відносин, реформування правової системи, що відповідає сучасним вимогам і реаліям. У країні проголошено курс на формування правової держави і громадянсько-го суспільства, ефективність реалізації якого може бути досягнута, з одного боку, вдосконаленням законодавства і державного управління, а з другого — забезпеченням високого рівня правової культури українських громадян.

Проблеми правової культури перебувають у центрі уваги відомих українських науковців (Н. Бура, В. Головенко, В. Бабкін, С. Бобровник, Г. Балюк, В. Копейчиков, В. Котюк, А. Крижановський, Є. Назаренко, В. Оксамитний, М. Орзіх, М. Панов, В. Селіванов, В. Сіренко, С. Станік, В. Тацій та ін.). Вони також є предметом чисельних дискусій та наукових досліджень російських учених (С. Алексєєв, Д. Керімов, Є. Лукашова, Н. Матузов, В. Кудрявцев, М. Козюбра, І. Самощенко, В. Сальников та ін.).

Разом з тим, незважаючи на те що зараз активно здійснюється процес дослідження різних проблем правової культури, не можна сказати, що їх вичерпано: ще залишаються недостатньо дослідженими багато її аспектів. Безпосередньо це стосується того, що здебільшого розгляд правової культури має вузькоприкладний характер, що не дозволяє всебічно розкрити зміст даного поняття. У цьому зв'язку в статті ставиться **мета** — надати соціально-філософський аналіз правової культури, з'ясувати зміст, структуру та види даного соціального феномену на основі його соціально-філософського осмислення.

Особливого методологічного значення для дослідження правової культури має поняття культури, оскільки воно:

1) є висхідною точкою в русі від абстрактного до конкретного і тому відображує загальне у явищах культури в усіх її різновидах;

2) є орієнтиром в аналізі емпіричного правового матеріалу при переході від теорії найвищого філософського рівня узагальнення до теорії правової культури і внаслідок цього дає змогу здійснювати у конкретній галузі знань аналіз юридичного різновиду явища не з позицій розгляду культури в цілому, а виводить дослідника на підготовлений філософією плацдарм для виявлення специфіки об'єкта дослідження саме у правовій сфері життя суспільства;

3) вказує на головні напрями і способи розвитку теорії правової культури;

4) будучи формою і стійким організуючим принципом процесу мислення, породжує низку вимог до аналізу правової культури [1, с. 12–13].

Поняття культури досить важко піддається однозначному визначенню. Так, у 1952 р. американські культурантропологи К. Клакхон та А. Кребер нарахували 164 різноманітних визначень культури, до 70-х років ХХ ст. їх кількість наближалася до 300, до 90-х років ХХ ст. — перевищила 500. На сьогодні, як відмічає П. Гуревич, кількість визначень культури позначається вже чотиризначним числом. І це не дивно, оскільки в оточенні людини, сфері її життя і діяльності немає нічого, що тією чи іншою мірою не було б феноменом культури.

Уведене в загальний обіг ще римським оратором і філософом-стоіком Марком Туллієм Цицероном поняття «культура» (лат. *cultura* — оброблення) охоплює все соціальне життя і діяльність людини, її смисли, цінності та норми, її процес і результат, її середовище і технологічне оснащення, і, нарешті, рівень розвитку самої людини, її творчих сил і здібностей, її пізнавальних можливостей та особистісного начала в цілому.

Поняття «культура», яке характеризує складний і багатогранний феномен людини та її буття, стало використовуватися як філософська категорія і науковий термін у філософській та науковій думці європейських країн в епоху Просвітництва. Культура як одна з центральних категорій просвітницької філософії історії тоді вперше стає предметом філософського вивчення (Вольтер, Тюрго, Кондорсе, Віко, Гердер та ін.). З цього часу категорія «культура» виступає виразом її ідеї як сфери розвитку «людяності», «природи людини», «людського начала в людині» тощо. Просвітницька ідея культури уособлювала ступінь розвиненості розумного начала в людині, поступальності соціально-історичного розвитку, що був утілений в релігії, філософії, науці, права, моралі, мистецтва та інших формах суспільної свідомості як об'єктиваціях розуму, котрі виступають головною рушійною силою суспільного прогресу.

Відповідно до цієї ідеї розвиток культури пов'язувався з оптимальним вихованням і просвітництвом людини. Тому як її синоніми використовувалися такі терміни, як гуманність, розум, просвітництво. Культура розглядалася

як «реально існуючий спосіб життя людини, який змінювався історично і був обумовлений досягнутим рівнем розвитку розуму, науки, виховання та освіти» [2, с. 13]. Вона вважалася також засобом підвищення людини, вдосконалення її духовного життя, моральності та виправлення недоліків суспільства [2, с. 15]. Таке розуміння ідеї культури було притаманне німецькій класичній філософії, яка розглядала її у вигляді прогресу моральної (Кант), естетичної та релігійної (Шіллер), філософської (Гегель) форм суспільної свідомості.

Саме осмислення специфіки образу людського буття породило необхідність в спеціальному концептуальному понятті. У визначеннях культури фіксується якісна специфіка людського буття у світі на відміну від суто натуралістичного існування. При цьому з'явилася різниця в інтерпретаціях культури, відповідно до якої одні визначення виходили з «реального образу», а інші — з «відповідного образу» культури.

У перебігу генезису уявлень про культуру визначилися декілька концептуальних підходів до проблеми тлумачення її сутності, а разом з тим і до визначення поняття «правова культура».

Антропологічне розуміння культури виходить з того, що культура охоплює все, що відрізняє життєдіяльність людини і суспільства від природи, яка існує, тобто всі сторони людського буття. Культура включає все, що створено людиною і характеризує історичність її буття в світі. Виходячи з цього розуміння культури, в науковій літературі можна зустріти досить широкі визначення правової культури. Зразком може бути розуміння правової культури як системи «матеріалізованих та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права та їх відображення у свідомості та поведінці людей» [3, с. 108]. Ця концепція розробляється в працях Р. Могилевського, К. Моралева, В. Орехова та ін.

Суб'єктивний підхід пов'язаний з виокремленням у культурі різних суб'єктивних елементів суспільної системи. Культура розглядається як історично зумовлена сукупність навичок, знань, ідей та почуттів людей, а також їх закріплення в різних суспільних явищах (у техніці виробництва і побутового обслуговування, освітньому рівні народу і громадських інститутах, досягненнях науки і техніки, творах літератури і мистецтва та ін.).

Дану позицію відображено і у визначеннях правової культури, що орієнтовані на суб'єктивні елементи, тобто на рівень знання і розуміння права. О. Лукашева, наприклад, вважає, що правова культура являє собою певний ступінь знання законодавства, поваги до законів, вміння правильно розуміти їх і застосовувати в точній відповідності до тих завдань, для рішення яких їх було створено [4, с. 41]. Розвиваючи цю точку зору, З. Іванова доходить висновку про те, що для особистості, яка має правову культуру, характерні не тільки знання і правильне розуміння юридичних правил, а й упевненість у справедливості, доцільності норм права, а звідси в необхідності їх реалізації [5, с. 45]. Згідно з Ю. Дмитрієвим і І. Казьмінім правова культура являє собою «певний рівень правового мислення і відчуттів сприйняття правової дійсності, а також

відповідну ступінь знань населенням законів і високий рівень поваги до норм права, їх авторитета» [6, с. 83].

Ці автори, на нашу думку, безпідставно обмежують поняття правової культури ставленням людей до правових норм, що дуже звужує поняття правової культури. За його межами опиняються такі суттєві явища, як правовий статус особистості, правопорядок, правова наука. Насправді поза правової культури опиняються і самі правові норми, оскільки йдеться не про ці норми, а лише про ставлення до них. Послідовна реалізація зазначеного підходу при аналізі правової дійсності приводить до ототожнення правової культури з правосвідомістю.

Відповідно до діяльнісного підходу культура являє собою певну організованість конкретно-історичного досвіду соціальної діяльності людини і форми його фіксації, зберігання і трансляції. При цьому у визначеннях культури здебільшого увага акцентується на будь-якому одному боці чи характеристиці людської діяльності. У цьому аспекті культура розуміється як синонім творчої діяльності, уособлення творчих сил суспільства, специфічний спосіб людської діяльності [7, с. 42]. Прибічники даного підходу підкреслюють, що правова культура виникає, розвивається та перетворюється за допомогою діяльності. При цьому йдеться саме про творчу діяльність. З урахуванням цього правова культура розглядається як правотворча діяльність. М. Смоленський, наприклад, під правовою культурою розуміє процес і результат творчості людини в галузі права [8, с. 197]. Аналогічну позицію займають Ю. Агеев, В. Еглітіс та ін. Але треба зауважити, що за такого підходу в правову культуру не входять інші, причому не менш важливі види юридичної діяльності, наприклад, правозастосовна діяльність або діяльність громадян з підвищення свого правоосвітнього рівня. З правової культури випадає уся репродукційна, відтворююча діяльність.

Зважаючи на технологічний підхід культура визначається як «історично змінлива та історично конкретна сукупність тих засобів, процедур, норм, які характеризують рівень і спрямованість людської діяльності» [7, с. 42]. Правова культура розуміється як сукупність прийомів, процедур, норм, які історично змінюються і характеризують рівень правової діяльності, досягнутий суспільством. Акцент тут робиться не на тому, що здійснюється в правовій галузі, а на тому, як це здійснюється. У науковій літературі цю концепцію достатньо послідовно і плідно розробляють Є. Аграновська, Є. Зорченко, С. Кожевінков, А. Лікас та ін. [7, с. 43]. Разом з тим необхідно підкреслити, що за межами даного розуміння правової культури залишаються правопсихологічний клімат соціуму, суспільна правова думка, ціннісно-правові орієнтири громадян тощо.

Ще один підхід до аналізу змісту правової культури походить з визначення культури як якісного стану, вираженого в досягнутому рівні розвитку суспільства порівняно з попередніми його рівнями. Так, М. Ковальзон стверджує, що «у суспільстві немає культури як особливого суспільного явища ні серед основних галузей і явищ суспільного життя (економіки, соціально-

політичної, духовної), ні серед неосновних (побут, дозвілля та ін.), немає особливої, відмінної від них, галузі — галузі культури», що культура «є синтетична характеристика розвитку людини, рівня її олюднення, міра її віддалення від тваринності» [7, с. 44].

Культура — це не самі матеріальні чи духовні явища, а їх характеристики щодо зміння і розвитку. Тому, підкреслює А. Уледов, її можна розглядати як якість, притаманну суспільним явищам, перш за все, самій людині як суб'єкту історичного процесу. У цьому разі співвідношення між суспільством і культурою виступає як співвідношення не цілого і частини, а як цілого і його якості.

Такий підхід відображується і в осмисленні правової культури. Так, Р. Русинів і А. Семітко зауважують, що «під правовою культурою розуміється обумовлений всім соціальним, духовним, політичним і економічним ладом якісний стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості і в цілому в рівні правового розвитку суб'єкта (людини, різноманітних груп, всього населення), а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством свобод і прав людини» [9, с. 331]. О. Менюк під правовою культурою розуміє «обумовлений історичними, соціально-економічними та політичними умовами якісний стан правовідносин у суспільстві, що відбиває рівень засвоєння суб'єктом (суспільством, групою, особою) правових норм, правової діяльності, цінностей, що розкривають ступінь соціокультурного розвитку людини та міру її активності в перетворенні правової дійсності» [10, с. 19–20]. А. Петров стверджує, що «правова культура суспільства являє собою якісно визначений рівень стану правосвідомості суспільства, окремих соціальних груп і індивідів, що втілені в практиці правового регулювання, у всій різноманітній діяльності громадянського суспільства і держави стосовно створення, реалізації та забезпечення права» [11, с. 87]. За думкою В. Макеєва і А. Сафронова, правова культура становить визначений якісний стан держави і суспільства, який відображує факт безпосередньої залежності регулятивних засобів, накопичених суспільством від історичного розвитку і правових традицій, що характерні для конкретного типу державно-правового розвитку» [12, с. 22].

Але треба зауважити, що зазначені дослідники при подальшому аналізі правової культури характеризують її все ж таки як соціальне явище і розглядають ті структурні елементи, які притаманні правовій культурі як соціальному феномену. Тим самим вони суперечать своїй висхідній позиції.

Існують й інші підходи до розуміння правової культури. Її визначають як соціальний механізм, за допомогою якого забезпечуються у відповідності з досягнутим рівнем правової свідомості виробництво, зберігання та передавання правових цінностей, інформації, традицій, що допомагають правомірній і соціально активній поведінці людей [13, с. 21]; як процес поступового розвитку правової дійсності, що постійно вдосконалюється [14, с. 18]; як вираз державного правового досвіду конкретних соціальних спільнот і індивідів в

матеріальних та духовних процесах, продуктах життєдіяльності, навичках і цінностях, які впливають на їх юридично значущу поведінку [15, с. 13]; як більш високу і містку форму правосвідомості [16, с. 321]; як правове середовище людей, сукупність текстів, будь-коли легітимованих як правових, і механізм з їх створення, зберігання та трансляції [17, с. 450]; як прогресивно-ціннісну частину актуального і юридичного буття правової системи [18, с. 188] тощо.

Не припиняючи плідності наведених підходів до визначення поняття правової культури, ми приєднуємося до тих учених, які додержуються аксіологічного підходу до його тлумачення. Даний підхід до пояснення специфіки і змісту правової культури є найбільш поширеним. Аксіологічний підхід до осмислення культури дозволяє об'єднати її різноманітні якості коло поняття цінності, оскільки «цінності й обумовлюють ззовні, з глибин індивідуального і соціального життя те, що ми називаємо культурою народу і суспільства», а саме цінності є ядром культури [19, с. 65].

Поняття «цінності» вперше було введено І. Кантом, який протиставив природній необхідності деяку соціальну галузь моральної свободи і повинності людини. Він визнавав цінності як вищий принцип людської поведінки.

Категорія «цінності» передбачає два плани її розуміння: екстерналістський та інтерналістський. По-перше, цінностями називають сукупність культурних благ, що створені людиною і складають її особисте і суспільне багатство (в устремління кожному суспільстві існує легітимна система цінностей, що детермінує соціальне буття її членів). По-друге, цінність — це також іманентна, внутрішньо притаманна свідомості людини інтенція (лат. *intention* — устремління, спрямованість на предмет), що мотивує його продуктивно-створюючу діяльність. Орієнтація на цінності є головною особливістю людської діяльності, яка констатує культуру і всі конкретні форми її вияву.

Відповідно до аксіологічного підходу культура за своєю сутністю становить об'єктивацію ціннісно-світоприйнятних уявлень, що виражають внутрішній світ людської суб'єктивності. Тому до культури застосовано автентичне їй поняття «аксіосфера». Це означає, що культура передусім виступає як актуальна для індивіда і суспільства в цілому ціннісна система. Вона розглядається як сукупність цінностей, створених і розвинених людством у перебігу його історії [7, с. 41]. З цього погляду правова культура, на нашу думку, є сукупністю цінностей, створених людьми у правовій сфері. Саме таке розуміння правової культури відображене в наукових працях багатьох учених. Наприклад, В. Сальников відмічає, що «правова культура суспільства презентується як різновид суспільної культури, котрий відображає певний рівень правосвідомості і законності, досконалості законодавства і юридичної практики, що охоплює всі цінності, створені людьми в галузі права» [20, с. 575]. На думку С. Алексєєва, «правова культура є своєрідним юридичним багатством, яке виражене в досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностях, тих особливостях права, юридичної техніки, котрі належать до духовної культури, до правового прогресу» [21, с. 149].

Аксіологічний підхід забезпечує характеристику правової культури як міри гуманізації людини і суспільства, дозволяє чітко відгалуздити правову культуру від інших близьких і взаємопов'язаних з нею правових категорій (наприклад, таких, як права діяльність, механізм правового регулювання та ін.), обумовити її спадкоємність і підкреслити, що до неї належать лише ті процеси і явища, які відображують сутність правової держави і громадянського суспільства, його основні устої і принципи.

Висновки. Соціально-філософський аналіз правової культури дає змогу науково обґрунтувати переваги аксіологічного підходу серед різних теоретико-методологічних напрямів розгляду даного соціального феномену.

Аксіологічний напрям у дослідженні правової культури надає можливість з'ясувати її соціальні основи, об'єктивні умови її нормативності, її духовні і моральні аспекти. У цьому сенсі простежується зв'язок правової культури і моральності членів суспільства, без якої права культура неможлива.

ЛІТЕРАТУРА

1. Семитко, А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс [Текст] / А. П. Семитко. — Свердловск, 1990. — 320 с.
2. Кармин, А. С. Культурология [Текст] : учеб. пособие для вузов / А. С. Кармин, Е. С. Новикова. — СПб. : Питер, 2006. — 464 с.
3. Общая теория права [Текст] / А. С. Кармин, Е. С. Новикова ; под ред. В. В. Лазарева. — М. : Изд-во МГУ, 1997. — 286 с.
4. Лукашева, Е. А. О воспитании правосознания и правовой культуры [Текст] / Е. А. Лукашева // Сов. гос-во и право. — 1972. — № 7. — С. 40–48.
5. Иванова, З. Д. О соотношении законности и культурности в работе советской милиции [Текст] / З. Д. Иванова // Труды ВШ МВД СССР. — М., 1978. — Вып. 18.
6. Минков, О. Ю. Правовая культура общества: дефиниция, структура, содержательное пространство [Текст] / О. Ю. Минков // Гуманитарные и социально-экономические науки. — 2006. — № 1. — С. 82–89.
7. Права культура — основа державотворення в Україні [Текст] / за ред. Костицького В. В. — Ірпінь, Нац. акад. ДПС, 2005. — Вип. 1. — 298 с.
8. Смоленський, М. Б. Правовая культура, личность и гражданское общество в России: формула взаимообусловленности [Текст] / М. Б. Смоленский // Правоведение. — 2003. — № 1. — С. 195–201.
9. Русинов, Р. К. Правосознание и правовая культура Теория государства и права [Текст] : учеб. для юрид. вузов и фак-тов / Р. К. Русинов, А. П. Семитко ; под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалого. — М. : Наука, 1997. — 425 с.
10. Менюк, О. В. Формування правової культури підприємця: теоретичні та прикладні аспекти [Текст] / О. В. Менюк. — К. : Оріяни, 2001. — 172 с.
11. Петров, А. В. Теория государства и права: тезисы лекций [Текст] / А. В. Петров. — Н. Новгород, Изд-во ННГУ, 2004. — С. 85 — 91.
12. Макеев, В. В. Правовая культура личности как фактор современного развития государства и общества [Текст] / В. В. Макеев // Философия права. — 2005. — № 4. — С. 19–25.

13. Хачатуров, Р. И. Формирование правовой культуры в условиях становления гражданского общества в России [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Р. И. Хачатуров. — М., 2005. — 171 с.
14. Алёшина, Е. А. Формирование правовой культуры в процессе юридического образования [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Е. А. Алёшина. — М., 2008. — 183 с.
15. Ионников, И. А. Концепция правовой культуры [Текст] / И. А. Ионников // Правоведение. — 1998. — № 3. — С. 11–22.
16. Венгеров, А. Б. Теория государства и права [Текст] : учеб. для юридических вузов / А. Б. Венгеров. — М., 2000. — 420 с.
17. Поляков, А. В. Общая теория права. Феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций [Текст] / А. В. Поляков. — СПб., 2003. — 460 с.
18. Петров, А. В. Правовая культура: содержание и формы существования [Текст] / А. В. Петров, О. М. Симканич // Вестн. Нижегород. Ун-та им. Н. И. Лобачевского. Серия : Право. — 2009. — № 2. — С. 186–193.
19. Выжлецов, Г. П. Аксиология культуры [Текст] / Г. П. Выжлецов. — СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. — 312 с.
20. Сальников, В. П. Правовая культура [Текст] / В. П. Сальников // Теория государства и права. Курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М.: Изд-во МГУ, 1997. — 610 с.
21. Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Наука, 2008. — 360 с.
22. Сальников, В. П. Правовая культура: теоретико-методологический аспект [Текст] : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук / В. П. Сальников. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. — 42 с.

ОСНОВНЫЕ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ ПОНЯТИЯ «ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА»

Климова Г. П.

Проведен социально-философский анализ важнейших теоретико-методологических направлений рассмотрения правовой культуры. Особое внимание уделено характеристике аксиологического подхода к исследованию данного социального феномена.

Ключевые слова: культура, правовая культура, антропологический подход, деятельностный подход, аксиологический подход.

BASIC THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ANALYSIS OF THE «LEGAL CULTURE»

Klimova G. P.

Social and philosophical analysis of the most important theoretical and methodological approaches of studying legal culture has been provided.

Special attention has been paid to the characteristics of axiological approach to researching the given social a phenomenon.

Key words: culture, legal culture, anthropological approaches, activity-based approach, axiological approach.

УДК 1:316.3+340.12

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, доцент

СОЦІАЛЬНІ САНКЦІЇ ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОМУ КОНТИНУУМІ

Здійснено філософсько-правовий аналіз соціальних санкцій як засобу виховання правосвідомості. Проаналізовано різновиди соціальних санкцій та їх можливий вплив на суспільну правосвідомість. Доведено, що через санкції суспільство вимагає від індивіда певної поведінки (певної правосвідомості), загрожуючи йому в разі невиконання встановлених правил відторгненням з унормованого соціального простору і часу та відмови у комунікації.

Ключові слова: *суспільна правосвідомість, соціальні санкції, соціальний простір, соціальний час.*

Актуальність проблеми. Соціальне структурування простору і часу передбачає сприйняття або відторгнення певного типу поведінки людини як на інституційному (встановлені державою норми), так і на неінституційному рівні (традиції, звичаї суспільної правосвідомості). Виходячи з цього, у будь-якому соціумі є певні способи поведінки, які є прийнятними для нього і саме вони дають нам можливість зробити висновки про рівень, характер та особливості правосвідомості конкретної спільноти. Для українського суспільства у зв'язку зі становленням демократичної, правової держави визначення соціальних норм з правової та моральної точок зору залишається надактуальним. Таке становище пов'язане з тим, що у перехідний період правосвідомість українського суспільства деформувалася під впливом економічних та соціально-політичних чинників.

Аналіз останніх публікацій показує, що проблема застосування соціальних санкцій як засобу виховання правосвідомості у просторово-часовому вимірі в науковій літературі практично не розглядалася.

Джерельною базою для проблематики, що аналізується, є праці А. Редкліффа-Брауна, З. Баумана, Н. Крісті, М. Кастельса, В. Речицького, С. Максимова та ін.

Визначаючись термінологічно, зазначимо, що соціальний простір – це екстенсивна структура, що фіксує відносини координації, співіснування компонентів (індивідів, соціальних спільнот, груп, етносів, націй та ін.) соціальної системи [1, с. 279]. У широкому розумінні поняття «соціальний простір», «соціальна реальність», «соціальне поле» можна вважати синонімічними. В свою чергу соціальний час (чи час людського буття) – це колективний перцептуальний час, універсалія культури, зміст якої міститься в основі концептуального часу, що конститується у феномені історії як усвідомлене процесуальне соціальне життя [2, с. 1022]. Отже, соціальний час – це інтенсивна структура, що пов'язує воедино три становища окремих соціальних компо-

нентів і відносин – минуле, сучасне та майбутнє [1, с. 279]. Соціальний час і соціальний простір не існують окремо один від одного, а утворюють соціальний просторово-часовий континуум, що фіксує соціальну позицію того чи іншого соціального компонента соціальної системи.

Одним з важливих феноменів, що структурує соціальне буття є правосвідомість. Тому будь-яку соціальну практику, як правило, підкріплено авторитетом суспільства (відповідає настановам моральної та правової свідомості), але деякі з них санкціоновано, а деякі — ні. Санкція – це реакція певної частини суспільства або значного числа його представників на той або інший спосіб поведінки: реакція схвалення (позитивна санкція) чи несхвалення (негативна санкція). Характер санкцій з якими погоджується суспільство, є лакмусовим папірцем щодо пануючого типу правосвідомості у соціумі. У свою чергу самі санкції, що застосовуються в суспільстві, справляють безпосередній вплив на правосвідомість усіх суб'єктів правовідносин, виховуючи її у необхідному для соціуму та держави напрямі. Характер такого впливу може бути негативним чи позитивним для правосвідомості, що зумовлено перш за все типом політико-правової системи (наприклад, виховання тоталітарної або демократичної правосвідомості).

На думку А. Редкліфа-Брауна, санкції можна класифікувати на дифузні та організовані: перші – це спонтанний вираз схвалення або осуду певної поведінки з боку членів конкретного суспільства, а другі – суспільні акції, що здійснюються відповідно до деякої традиційної та визнаної суспільством процедури [3, с. 237–238].

Принциповим є той факт, що у будь-якому людському суспільстві негативні санкції визначено та забезпечено краще, ніж позитивні. Суспільні обов'язки можуть бути визначені правилами поведінки, невиконання яких спричиняє ті чи інші санкції. Їх слід відрізнити від необов'язкових соціальних практик, таких, як, наприклад, повсякденні технічні процедури.

Існуючі у спільноті санкції формують у індивіда мотивацію для корегування власної поведінки відповідно до прийнятих стандартів. Санкції ефективні, по-перше, тому, що індивід хоче одержати схвалення або уникнути несхвалення з боку співгромадян, передбачену суспільством винагороду або уникнути покарання, яким суспільство загрожує. По-друге, вони є ефективними тому, що індивід звикає реагувати на різні типи поведінки, висловлюючи схвальні або осудні судження, точно так, як і його співгромадяни. Така реакція є демонстрацією емоційно-оцінних стереотипів правосвідомості, зумовлених правовою культурою певного суспільства. Тобто, особа оцінює власні дії, як у перспективі, так і в ретроспективі, за стандартами, що преважують у співтоваристві, до якого вона належить.

Таким чином, через санкції суспільство вимагає від індивіда певної поведінки (певної правосвідомості), загрожуючи йому в разі невиконання встановлених правил відторгненням з унормованого соціального простору і часу

та відмовою у комунікації: в різних типах суспільства, починаючи зі стародавніх часів, заборонялося спілкуватися з певними категоріями населення (наприклад, парії в Індії) або люди переставали вітатися (контактувати) з тими особами, які порушили моральні та правові норми. Ці соціальні ритуали показували порушнику норм, що він вийшов за межі структурованого культурою певного народу простору і становить загрозу для інших: його правосвідомість не вписується у загальні стандарти. Звичайно, це не означає, що суспільний осуд завжди справедливий, оскільки сам процес відторгнення базується на правових та моральних нормах, що сприймаються пересічними громадянами як даність (некритично). Ми пам'ятаємо, що саме більшість розп'яла Ісуса Христа або засуджувала дисидентів у радянські часи. Тому ті громадяни, що уявляють світ по-іншому, ніж більшість, сприймаються як загроза, як порушники психологічно «комфортної» структури життєвих правил.

Розгляд різних типів санкцій почнемо з дифузних негативних санкцій, які включають реакції осуду, викликані конкретною формою або загальним типом поведінки члена співтовариства. Такі реакції розрізняються не тільки за своєю силою (зрозуміло, що несхвалення можна відчувати і виражати з більшою чи меншою інтенсивністю), а й за якістю. Подібні розбіжності важко чітко визначити, що ускладнює класифікацію. У багатьох мовах є вербальні форми, що виражають несхвалення того або іншого типу індивідуальної поведінки, починаючи з таких характеристик, як «невихована», «нечемна», «непристойна», «неввічлива», «неналежна», «ганебна», «безчесна», «дискредитуючи», і закінчуючи такими оцінками, як «нелюдська» та «підла».

Означені мовленнєві форми є змістовною складовою моральної свідомості, яка тісно переплетена з правосвідомістю. У свою чергу дифузні санкції правового характеру можуть виражатися, демонструючи розвиненість правосвідомості суспільства та особи, у таких характеристиках учинків індивідів, як «неправовий», «незаконний», «нелегальний», «неконституційний», «злочинний», «кримінальний». Разом з тим, у будь-якому суспільстві або культурі є свої усталені неписані норми оцінювання поведінки, які передбачають, наприклад, презумпцію невинуватості і недопущення оцінних суджень, наприклад, у засобів масової інформації, без рішення суду або, навпаки, наявність дифузних санкцій як відображення суспільної думки (правосвідомості суспільства), незважаючи на судові рішення.

Через те створення систематичної класифікації дифузних негативних санкцій не буде можливим без порівняльного вивчення суспільств різного типу. Попередньо ми можемо визначити негативну моральну чи правову санкцію як реакцію відторгнення суспільством особи, поведінка якої не схвалюється. Під моральними зобов'язаннями можна, таким чином, розуміти правила поведінки, недодержання яких викликає подібного роду реакцію. Можна також виділити санкцію, при якій поведінка людини висміюється її співгромадянами. Така санкція одержала назву сатиричної. Численні позитивні дифузій-

ні санкції набагато складніше класифікувати, тому що вони гірше визначені, ніж негативні. Отже, дифузні санкції такого роду демонструють вербальний вияв морально-правової свідомості певного соціуму в сприйнятті чи неприйнятті дій, висловлювань, публічних намірів суб'єктів правовідносин.

Від описаних дифузних санкцій треба відрізнити ті, які можна назвати релігійними. Їх також іменують надприродними чи містичними, але обидві характеристики мають небажані конотації. Релігійні санкції в кожному суспільстві мають у своїй основі певні вірування, які самі по собі не є обов'язковими. Тому санкції цього типу діють тільки у межах релігійного співтовариства. Відбувається це у такий спосіб: здійснені індивідом вчинки змінюють його релігійний статус на бажаний (праведний) або небажаний (гріховний) бік. Деякі дії вважаються бажаними для богів або духів, що встановлюють з ними відносини, гріховні ж вчинки руйнують гармонійні, бажані відносини з надприродними силами. У таких випадках релігійний статус індивіда визначається його стосунками з персоніфікованими істотами-духами. Гріхом може бути названа будь-яка поведінка, що підпадає під негативну релігійну санкцію.

Релігійні санкції включають віру в те, що найбільш неприйнятні з точки зору релігії і ритуалів вияви людського буття (нечистота, гріховність) можуть бути нейтралізовані за допомогою прийнятих у суспільстві процедур – очищення, жертвоприношення, спокути, сповіді та покаяння. Фактично ми стикаємося зі своєрідними комунікативними практиками, але у цьому контексті вони мають сакральний характер і здійснюються як між соціальними суб'єктами, так і між особами та надприродним світом. Необхідно зазначити, що комунікативні коди релігійної свідомості є підґрунтям для функціонування моральної та правової свідомості, оскільки права і обов'язки людини в процесі розвитку соціальних систем, від архаїчних до сучасних, визначалися саме релігійними догмами. Багато релігійних норм з часом було оформлено у вигляді світських законів, наприклад, деякі з десяти християнських заповідей – не вбий, не кради [4, с. 203].

Ключовим смисловим аспектом структурування соціального простору і часу в контексті розгляду релігійної свідомості є розуміння гріха. У сучасному суспільстві гріх розуміється як свідомий вчинок або задум, а у стародавніх суспільствах багато неумисних дій могли підпадати під поняття гріха. Хвороба, наприклад, проказа у древніх євреїв, нерідко розглядалася як гріховність, що вимагає спокути або ритуального очищення. У деяких віруваннях релігійна санкція виявляється в тому, що індивід, який грішив у цьому житті, одержить відплату (покарання) в загробному житті. У багатьох випадках на індивіда, нечистого з ритуальної точки зору, дивляться як на джерело небезпеки не тільки для його самого, а й для всіх, з ким він контактує, а то й для всього суспільства. Тому він може бути виключений на деякий час, а то й назавжди з громадського життя. Таким чином, з точки зору релігійної свідомості людини

необхідно пройти процедуру очищення для повернення до нормального суспільного життя – набуття втрачених прав і поваги у соціумі.

Отже, релігійні санкції відрізняються від інших видів дифузійних санкцій наявністю вірувань і переконань, позначених вище. Вони не піддаються простому визначенню або опису. В деякому відношенні подібними є вірування, що містяться в основі магічних практик і процедур, покликаних забезпечити удачу. Однак, якщо релігійні приписи і пов'язані з ними вірування обов'язкові для всіх членів даного релігійного співтовариства, то магічні практики і пов'язані з ними повір'я, подібно технічним процедурам, є загальноприйнятими, але не обов'язковими.

Наступний різновид санкцій, які суттєво впливають на формування правосвідомості, – це організовані санкції. Їх слід розглядати як особливим образом трансформовані дифузні санкції. Організовані позитивні санкції – це ушановування, присвоєння звань та інші способи нагородження за заслуги, включаючи грошову винагороду, наприклад, призначення спеціальної пенсії, різні форми заохочення індивіда спільнотою.

Організовані негативні санкції, важливе місце серед яких посідають каральні санкції кримінального законодавства, – це певні, добре визначені процедури, спрямовані проти осіб, чия поведінка викликає соціальний осуд. Людство виробило багато різновидів подібних процедур. Найбільш істотними є такі санкції: винного піддають загальній нарузі та осміянню, виключають з громадського життя, відбирають привілеї, позбавляють специфічного статусу або рангу, знижують ранг (протилежність позитивної санкції у вигляді заохочення), позбавляють майна (шляхом накладення штрафу, насильницького вилучення або знищення), заподіюють тілесного болю, саджають у в'язницю, страчують. Такі санкції є легальними, якщо вони застосовуються офіційною владою, – у різні епохи цивільною, військовою або церковною.

Найбільш жорсткою організованою негативною санкцією, яка максимально звужує соціальний простір і «відбирає» час суб'єкта правовідносин та практично виключає його з комунікативних взаємодій, є тюремне ув'язнення. Відомий британський учений З. Бауман підкреслює, що тюремне ув'язнення – найрадикальніша форма просторового обмеження, яка перебуває в центрі уваги управлінських структур, сформованих політичною елітою, що знаходиться на передньому краї нинішнього процесу «стискання простору/часу». Просторові обмеження, ізоляція різного ступеня суворості і жорстокості за всіх часів були головним методом, що застосовувалися до тих категорій населення, які не піддавалися асиміляції, контролю і взагалі були потенційно неблагонадійними. Рабів селили окремо. Це ж стосувалося й прокажених, божевільних, представників «чужих» етнічних та релігійних груп. Якщо їм і дозволялося залишати спеціально відведені місця, то вони зобов'язані були носити символи своєї просторової належності, аби кожний міг бачити: вони – з іншого простору. Просторове відокремлення, що веде до насильницької

ізоляції, протягом багатьох сторіч являло собою майже підсвідому, інстинктивну реакцію на будь-які відмінності, особливо відмінності тих, чие включення в систему звичних соціальних відносин було неможливим або небажаним. Глибинний сенс просторового відокремлення полягає в забороні або недопущенні контактів з іншими, а отже – в насильницькому відчуженні. Відчуження – головна функція просторового відокремлення. Воно призводить до обмеження, знебарвлення та звуження «образу інших»: індивідуальні якості і обставини, які при щоденному контакті стають яскравою і зримою складовою накопиченого досвіду, рідко виходять на перший план, якщо ці контакти зведено до мінімуму або взагалі заборонено, тоді особисте знайомство замінюється типізацією, а юридичні категорії, що обмежують розмаїтість, зводять нанівець унікальність конкретних людей і випадків [5, с. 150–151].

Описані санкції, з одного боку, корегують суспільну правосвідомість, стандартизуючи її під соціальні потреби, а з другого – деформують, якщо санкції необґрунтовано жорсткі. Будь-яка санкція супроводжується певними комунікативно-дискурсивними практиками, завдання яких — вплинути на суспільну правосвідомість, підтримати або засуди певний тип поведінки через символи мови.

Як зазначає Н. Крісті, в сучасному суспільстві простежується чітка тенденція вважати злочинними усе більше й більше дій, які представляються нам небажаними чи просто сумнівними, і карати тюремним ув'язненням все більшу кількість подібних злочинів. Можна сказати, що тенденція до обмеження розмаїтості плумачень за допомогою юридичних категорій і як наслідок просторова сегрегація відмінностей найчастіше перетворюється на необхідність або, принаймні, набирає обертів, тому що в сучасних умовах реальна щільність населення набагато перевершує його «моральну щільність», явно переростаючи межі можливостей людини до підтримання близьких контактів і масштабів системи міжособистісних відносин. Але можна підійти до цього явища з іншого кінця і зробити висновок про те, що просторовий поділ, який підсилює подібне обмеження, сам по собі є важливим засобом продовження і фіксації взаємного відчуження, в умовах якого обмежувальні дії, як і обмежувальний вплив, усе більше набувають характеру протилежних цінностей [6, с. 86–87].

У сучасних умовах відбувається конкуренція національних та глобальних цінностей, правових зокрема, що змінює просторово-часовий вимір правосвідомості. Якщо в індустріальному та частково постіндустріальному суспільствах більшість людей позиціонували себе тільки в межах національного соціального простору, то в інформаційному суспільстві під впливом глобалізаційних процесів відбувається «розширення свідомості» за рахунок сприйняття планетарних та інонаціональних цінностей. У свою чергу правосвідомість суспільства в результаті комунікативних практик інтернаціонального характеру вбирає в себе нові уявлення про свободу, справедливість, рівноправ'я, відповідальність та ін. У самій правосвідомості під впливом глобальних чинників може змінюватися ієрархія цінностей та правових фобій.

На думку З. Баумана, люди, говорячи про те, чого вони хочуть домогтися в житті, найчастіше згадують про мобільність, вільне обрання місця проживання, подорожі, можливості побачити світ. А їхні страхи пов'язані з обмеженістю пересування, відсутністю змін, недоступністю місць, куди інші потрапляють без найменших зусиль, задовольняючи свій інтерес і одержуючи задоволення. Цей дослідник робить висновок про те, що добре жити означає перебувати в русі, а точніше, відчувати приємну впевненість, що ви можете з легкістю покинути будь-яке місце, де вам не хочеться більше залишатися. Свобода означає насамперед свободу обрання, а обрання явно набуло просторового виміру [5, с. 170].

Висновки. Отже, підводячи підсумки щодо санкцій як засобу «виховання» прийнятної для суспільства та держави правосвідомості, слід зазначити, що у кожному конкретному суспільстві вони утворюють більш-менш систематизоване ціле, що являє собою механізм соціального контролю. Існує тісний зв'язок між правовими, релігійними та моральними санкціями, але характер цього зв'язку специфічний у кожній суспільній системі. Первинні легальні санкції кримінального права в усіх суспільствах, за винятком високосекюляризованих сучасних держав, переплетені з релігійними віруваннями. Крім цих первинних санкцій, існують санкції, які можна назвати вторинними. У сучасному цивільному праві, наприклад, якщо індивід зобов'язується судом відшкодувати збиток, але відмовляється зробити це, то вторинною санкцією буде примусове вилучення його власності, тюремне ув'язнення чи якийсь інше покарання. Таким чином, вторинні санкції складаються з процедур, здійснюваних суспільством: як правило, уповноваженими особами або окремими індивідами, зі схваленням співтовариства у тому разі, коли зневажаються загально визнані права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціальна філософія [Текст] : підруч. для вищ. шк. — Х. : Прапор, 2007. — 688 с.
2. История философии [Текст] : энцикл. — М. : Интерпрессервис : Кн. дом, 2002. — 1376 с.
3. Рэдклифф-Браун, А. Р. Структура и функция в примитивном обществе : очерки и лекции [Текст] : пер. с англ. / А. Р. Рэдклифф-Браун. — М. : Вост. лит., 2001. — 304 с.
4. Библия : Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета [Текст]. — К. : ПРИНТКОРП, 2003. — 1230 с.
5. Бауман, З. Глобализация. Последствия для человека и общества [Текст] : пер. с англ. / З. Батман. — М. : Весь мир, 2004. — 188 с.
6. Christie, N. Crime Control as Industry : towards Gulag, Western Style? [Text] / N. Christie. — London : Routledge, 1993. — 209 p.

СОЦИАЛЬНЫЕ САНКЦИИ КАК СПОСОБ ВОСПИТАНИЯ ПРАВОСОЗНАНИЯ В ПРОСТРАНСТВЕННО-ЧАСОВОМ КОНТИНУУМЕ

Калиновский Ю. Ю.

Осуществлен философско-правовой анализ социальных санкций как способа воспитания правосознания. Проанализированы разновидности социальных санкций, а также их возможное влияние на общественное правосознание. Доказано, что через санкции общество требует от индивида определенного поведения (определенного правосознания.), угрожая ему в случае невыполнения установленных правил отторжением из упорядоченного социального пространства и времени, а также отказывает ему в коммуникации.

Ключевые слова: общественное правосознание, социальные санкции, социальное пространство, социальное время.

SOCIAL SANCTION AS A METHOD OF LEGAL CONSCIOUSNESS EDUCATION ORDER IN THE CONTINUUM OF TIME AND SPACE

Kalinovski J. J

The article deals with social and philosophic analysis of social sanction as a method of legal consciousness education. Analysed types of social sanction and there interference on legal consciousness. Is proved, that society demands from individual person the particular legal socialization in order to sanction. There were also proved that in case of individual ignore the society rules person will be excluded from social environment, time and communication.

Key words: legal consciousness, social sanction, social environment, social time.

УДК 340. 12+316. 3

I. I. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ПРО ДЕЯКІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Присвячено розгляду нових методологічних аспектів викладання філософії права у вищих навчальних закладах (ВНЗ). Показано варіанти скептичного ставлення до філософсько-правової рефлексії у професійному та студентському середовищах. Запропоноване нове бачення ролі філософії права як супровідника сучасного правового проекту, зокрема, у демократичному суспільстві.

Ключові слова: філософія права, методика викладання, сучасна правова система, демократичний розвиток.

Спеціаліст подібний до флюсу — повнота його однобічна

Козьма Прутков

Актуальність проблеми. В умовах кредитно-модульної системи навчання виникають потреби додаткового обґрунтування доцільності вивчення дисциплін, не пов'язаних безпосередньо з професійним спрямуванням. Це стосується передусім предметів гуманітарного циклу, що не входять до переліку обов'язкових. Філософія права тут не є винятком. Студенти — майбутні юристи, читаючи перелік пропонованих на вибір дисциплін, обов'язково зіткнуться з питаннями сенсу і корисності вивчення філософії права.

Слід зазначити, що на сьогодні у вітчизняній літературі майже відсутні **публікації за даною проблематикою** [1 — 3], що, безумовно, потребує у найближчому майбутньому докладання зусиль як фахівців у філософсько-правовій галузі, так і викладачів самої філософії права.

Перш ніж зробити спробу з сучасної точки зору обґрунтувати доцільність викладання філософії права, треба згадати про опір і, навіть, недовіру, що існують у професійному юридичному середовищі відносно філософії права і, на жаль, як за чаклунством, передаються до студентської молоді. Щоправда, нині серед студентів відбувається поживлення інтересу до філософсько-правових проблем (про що, зокрема, свідчить трирічний досвід міжвузівських студентських науково-практичних конференцій, які проходять в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого), в той час коли серед юристів зберігається доволі стійкий опір філософсько-правовій рефлексії.

У зв'язку з цим необхідно розрізнити два мотиви одного й того самого ставлення: з одного боку, філософія права вважається шкідливою істиною в останній інстанції, тоді як, з другого боку — вона оголошується непотрібною в умовах достатньої забезпеченості права в наукообразних ресурсах. У першому випадку артикуляцію неприйняття філософії права знаходимо у висловлюваннях М. Вілея, який переконаний, що Гоббс, Локк, Юм, Кант, Гегель, а також низка сучасних філософів розбалансували власне юридичні репрезентації правових феноменів, наситивши їх легалістським або соціологічним позитивізмом [4; 5]. Приблизники другого міркування акцентують увагу на непродуктивності філософії права, вважаючи її частковою метафізичною спекуляцією, позбавленою перспективи [6].

Як наслідок у ВНЗ складається ситуація, коли правознавчі дисципліни збільшуються за обсягом за рахунок суттєво скороченої філософії права. Мовляв, філософія права гідна бути викарбуваною в історії, однак потреби сучасності полягають у розвитку власне правознавства.

Обидві ці форми ставлення резюмують ситуацію, що склалася у викладанні філософії права. Можливо, причина цього криється у часах, коли філо-

софія, вважаючи себе наукою-матір'ю, зволікла розвитком діалогу з власне юристами, а також з різними науково-практичними дискурсами.

Метою статті є не аналіз таких двох форм опору і зневажання, а знайомство з такими орієнтирами у викладанні філософії права, які б допомогли здолати професійну неприязнь юристів до нібито тщетних мовлень і привнесли дещо корисне й оригінальне у право. Очевидним у зв'язку з цим принаймні є те, що викладання філософії права має відповідати правовій концепції, прийнятій в даному суспільстві¹.

У цій статті поступово розвиватиметься думка про те, що філософії права має бути відведено роль супровідника сучасного юридичного проекту. Під останнім же розуміється певний правовий вектор, що його обрало суспільство. Отже, викладання філософії права вбачатиметься у тому, аби сприяти розумінню цієї ролі та його практичному втіленню.

Передусім слід зазначити, що викладання філософії права саме як супровідника юридичного проекту передбачає обопільну відмову від «розпоряджувальної» ролі з боку як юриспруденції, так і філософії права, що не дозволить останній перетворитися на юридичну філософію. Також слід здолати відмову філософії права від вдумливого діалогу з позитивним правом, так само як і з демократичним виміром.

Таким чином, філософія права вже не може претендувати на «висвітлення» шляху права, яке вже достатньо «висвітлюється» власними силами. Відмовившись від розпоряджувальної ролі, філософія права, тим не менш, може плідно супроводжувати сучасний юридичний проект у частині вироблення аргументів та міркувань на користь нього.

Звичайно, філософія права не передбачає конкретні відповіді та рецепти, проте рівноправно бере участь у рефлексії, яку необхідно здійснювати у зв'язку зі складністю сучасної юриспруденції. І в цьому разі філософія права — насамперед аргументаційна діяльність, гласність, які є необхідними та неминучими в умовах демократичного розвитку.

Філософія права, виходячи з цього, має допомагати відкривати та універсалізувати громадянські переконання, цінності та передзадані смисли, а також супроводжувати професійний дискурс. Зокрема, філософія права може стати у нагоді, коли необхідно розпізнати та визначити культуро-філософські параметри, що є в юридичній царині. До того ж, філософія права може допомогти освоїтися з різними способами суб'єктивного осягнення зв'язку між правом та мораллю, між суспільством та індивідом. У такому разі вона працює не над формальними якостями права, добровільно віддаючи це правознавчим дисциплінам, а супроводжує рефлексію смислів та горизонтів сучасного юридичного проекту.

¹ Деякі положення цієї статті ґрунтуються на вивченні досвіду викладання філософії права у Канаді (див. Електронний ресурс. – Режим доступу: www.reds.msh-paris.fr/.../textes/mel3.htm)

Подібна рефлексія може здійснюватися за умови, коли враховуються реалії сучасного розвитку, а також відбувається діалог з науками, зокрема правознавчими. Саме останні можуть дати філософії права відомості, що послужать виробленню осмислення сучасного юридичного проекту. Юридичне кантіанство, запозичене і розвинуте Г. Кельзенем, на жаль, завдало шкоди сучасному юридичному проекту, можливо, й усупереч очікуванням самого Канта, бажаючи замкнути юридичний проект усередині чистого правознавства та правової сутності, відмовившись від діалогу з політичними, соціальними, моральними та релігійними переконаннями громадян.

Завдання, отже, полягає у тому, аби у викладанні філософії права показати, що вона сама слугує не позитивному праву, а саме правовому проекту в інтерсуб'єктивістській парадигмі. Це означає, що право має розумітися як нормативне саме в тому сенсі, що питання про права громадян ставиться у формі належного і стверджує громадянам права як водночас авторам та їх адресатам.

Критичний студентський розум відразу прокинеться, якщо на заняттях з філософії права викладачі зможуть показати, як філософсько-правові міркування аргументовано розгортаються у контекстах правознавчих курсів і як вони можуть простежуватися впритул до структуризації юридичного результату, наприклад, судового. Так, судді не мають розцінюватися як філософи права (якими їх, наприклад, вважають чимало сучасних філософів права, зокрема Р. Дворкін), а як такі, що заслуговують на інтерес, співрозмовники на тему відповідальності громадян у ролі авторів та адресатів їхніх же прав.

Розуміння філософії права саме як акомпаніатора аргументів та міркувань щодо юридичного проекту передбачає її відмову від ролі «арбітра» на користь публічних дискусій. З цього випливає, що філософія права має розглядатися як один з учасників дискурсу з приводу сучасних правових реалій. Вона також повинна розумітися як така, що проходить конкретне випробовування в суспільному просторі. Саме в публічному просторі «сила», «валідність» або ж важливість узгодженості в аргументах і судженнях мають обговорюватися й координуватися відкрито і на очах у всіх.

Саме стосовно такого публічного простору з'являється можливість осмислювати раціональність взагалі і своєрідність юридичної раціональності в контексті правового проекту зокрема. З такого міркування випливає ідея верховенства комунікативної раціональності. Передбачаючи вироблення аргументів і міркувань як найголовнішу мету правового проекту, філософія права практично спроводжує його, показуючи, що практична раціональність, на яку посиляється право, втілюється в публічному обговоренні. Дискурс як інтеріндивідуальна практика правових смислів продукує аргументи та міркування, а також пропонує їх аудиторії як дійсні/легітимні.

Акцент на публічному контексті у навчанні філософії права пояснюється передусім бажанням призвичаїти студентів бачити право в публічному просторі, а також тим, що цей простір відіграє ключову роль для розвитку і підтримання комунної формації волі та думки, що, врешті-решт, становить сутність сучасних правових реалій. У вимірі, де право перетворюється на першу особу множини, на «ми», викладання філософії має зосередитися навколо практичних спорів та дискурсів, що сприятимуть розвитку публічного простору і раціональної формації волі та розуму.

Подібне бачення філософії права відбиває саме філософську позицію. Заключна ж теза полягає у тому, що головною метою викладання філософії права мають стати засади демократичної правової концепції. Причому демократія розуміється не як засіб або інструмент пропаганди ліберальної моральності, а як цінність-по-собі. Такий підхід корелює з кантівським уявленням про філософію права, що становить вихід людини з-під панування гетерономії (аргументів *авторитету*) в простір автономії (розумових аргументів, таких, якими їх бачить *індивід*). Саме така автономія й має засвідчувати буття.

Якщо сучасне право має зосередитися на вимізі, що всі суб'єкти права розглядаються як автори і адресати прав, норм та інститутів, це означає, що викладання філософії права не може замикатися на досвіді гетерономії, колишньої «ліберальної моральності», а має прийняти і розділити сучасність.

Висновки. Філософія права не може підміняти авторів права, її завдання — супроводжувати їх і відбивати демократичну мету сучасних правових реалій. Перебування ж викладання філософії права у серцевині сучасних правових реалій дає змогу сполучати практичний аспект права з рефлексивним аспектом філософії, ув'язуючи в такий спосіб правовий проект з ідеєю філософії як демократичної практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Некишев, В. Л. Философия права [Текст] : учеб.-метод. пособие для курсантов дневной формы обучения и слушателей ФЗО / В. Л. Некишев. — Владимир : Владимир. юрид. ин-т Минюста России, 2000. — 47 с.
2. Електронний ресурс. – Режим доступу: www.sipk.ru/conference/pdf_2008/Nikitchenko.pdf
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.dkvartal.ru/mahneva/3296>
4. Кравцов, Н. А. Проблема кризиса современной правовой мысли в философии права Мишеля Вилле [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н. А. Кравцов. — Ростов-н/Д, 1998. — 28 с.
5. Villey, M. Reflexions sur la philo et le droit carnets de michel villey Editeur [Text] / M. Villey. — Puf, 1995 — 147 p.
6. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.netda.ru/slovo/0103kss.htm>
7. Современный либерализм : Джон Ролз, Рональд Дворкин, Исайя Берлин, Уил Кимлика, Майкл Дж. Сэндел, Джереми Уолдрон, Чарльз Тейлор [Текст] / Л. Б. Макеева ; пер. с англ. — М. : Прогресс-Традиция, 1998. — 248 с.

О НЕКОТОРЫХ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ОСНОВАНИЯХ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ ПРАВА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Коваленко И. И.

Посвящено рассмотрению новых методологических аспектов преподавания философии права в высших учебных заведениях (ВУЗах). Показаны варианты скептического отношения к философско-правовой рефлексии в профессиональной и студенческой среде. Предложено новое видение роли философии права как сопровождающего современного правового проекта, в частности в демократическом обществе.

Ключевые слова: философия права, методика преподавания, современная правовая система, демократическое развитие.

ABOUT SOME CONCEPTUAL BASICS OF TEACHING LAW PHILOSOPHY IN HIGH EDUCATIONAL INSTITUTES

Kovalenko I. I.

This article tells us about the consideration of new methodological aspects of teaching law philosophy in high educational institutes. There are shown the variants of skeptical relation to philosophical – judicial reflection in professional and student's sphere. There is a new vision of law philosophy role as follower of the modern judicial project, in particular, in democratic society offered.

Key words: law philosophy, a teaching technique, modern judicial system, democratic development.

УДК 340.12 + 34.124.4 + 504.03

В. О. Захарова, здобувачка

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ВРАХУВАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ

Проаналізовано можливості впливу правового менталітету населення України з точки зору формування сучасної моделі екоправового виховання.

Ключові слова: екоправове виховання, правовий менталітет, правосвідомість, екофільність.

Актуальність теми. Оскільки екоправове виховання є ще недостатньо дослідженою складовою процесу правового виховання в цілому, виникає нагальна потреба довести зростання його ролі в сучасних умовах глобальних

екологічних викликів та з огляду на реальні потреби розбудови правової державності в Україні. Впоратися з такими завданнями можливо за умови конструювання сучасної правовиховної концепції, здатної вивести правосвідомість та правову культуру українського загалу на якісно новий рівень розвитку, і, що важливіше, зробити цей рівень нормою функціонування суспільства.

Тому, обираючи об'єктом дослідження сферу правової ментальності населення України, а його предметом — особливості впливу вітчизняного правового менталітету на процес становлення системи екоправового виховання, ставимо за *мету* визначити її ментальні засади. Своєчасність звернення до цієї проблематики зумовлюється також тим, що в останні десять років з'явилося декілька напрацювань, присвячених аналізу особливостей правового менталітету населення сучасної України [1–8]. Майже всі вони включені у контекст вивчення феноменів національної правосвідомості і правової культури. Деякі з них спрямовані на пошук максимально повного комплексу ознак української національної ідеї, інші переслідують мету виявлення причин стану перманентної кризи у більшості сфер життя сучасного українського суспільства.

Аналіз проблеми. Виховання — це процес впливу на свідомість виховуваного, тож, логічно висновити, що найефективнішим він виявляється за умови впливу на найбільш «чутливі» аспекти у свідомості, для чого потрібне їх всебічне, полівимірне вивчення. На нашу думку, феномен правового менталітету є досить впливовим чинником у формуванні базових констант правосвідомості в репрезентантів різних етнічних груп. При цьому ми виходимо з визначення Л. Гумільова про те, що «етносом є колектив осіб, який має неповторну внутрішню структуру і оригінальний стереотип поведінки, причому обидві складові є динамічними» [9, с. 226]. Саме ця колективна стереотипичність значною мірою впливає на характер сприйняття правової реальності репрезентантом певного етносу, а головніше — на здатність сприймати зміни у ній.

Для дослідників, що волюють до екоософсько-правової рефлексії цього феномену, очевидним є той факт, що на первісному етапі свого розвитку ментальність всього людства характеризувалася як екофільна, оскільки засновувалася на інтуїтивному усвідомленні відповідності законів існування людського соціуму природним законам як запоруки кореспондуючо-гармонійного розвитку цих взаємопов'язаних, хоча й різнорівневих утворень.

Ментальність не можна штучно створити чи змінити, вона існує з давніх давен як спільна духовна настроєність певної етнічної групи. Але цілком можливо відновити до життя ті її аспекти, які викривилися, «забулися» в процесі історичного розвитку, тривалий час «затиралися» таким могутнім тлом, як ідеологія, каральна політика держави, комплекс технократичних цінностей індустріальної епохи тощо.

Різна історична доля народів світу зумовила і принципову різницю у світогляді та свідомості представників різних цивілізацій. Міжцивілізаційний аналіз культур народів різних цивілізацій дає низку характеристик, за якими

вони різняться, входить до цього списку і різна екокультура, а точніше, різний рівень сприймання, настроності на допуск у своє життя цінностей екологічної культури, зокрема екоправової.

Українська правова ментальність являє собою неоднозначний, надзвичайно складний, суперечливий і разом з тим оригінальний, самобутній соціально-правовий феномен [2, с. 98]. Юридична «замість» суспільства в першу чергу визначається власним способом правового осмислення і переживання, оскільки соціальна та етноправова ментальність задає образу юридичних дій суб'єктів правовідносин духовно-психологічну і культурну специфічність та визначеність. Ментальна енергія стимулює здійснення юридичних дій, які є традиційними, звичними та корисними з точки зору даної культури. При цьому ігноруються або переслідуються нетрадиційні, аномальні (з позиції менталітету) правові дії особистості як такі, що не відповідають змісту даної ментальності. Таким чином, правовий менталітет є духовно-психологічною основою позитивного права, культурною парадигмою відображення правової дійсності [10, с. 31].

Майже всі риси національного характеру українців можна сприймати під двома кутами зору — як чинники, що через свою вкоріненість у свідомості індивіда гальмують процеси його правової соціалізації, але в той же час певне їх тлумачення дає змогу знайти позитивні риси впливу особливостей національного менталітету на розвиток і формування суспільної та індивідуальної правосвідомості і правової культури.

Однією з основних особливостей українського етносу, яка істотно вплинула на формування правової культури, є індивідуалізм, зумовлений специфікою суспільного життя, насамперед землеробської культури. В наслідок цього в українському етносі індивідуальний чинник взяв гору над колективним [7, с. 257].

Український індивідуалізм є однією з тих ментальних констант, які лягли в основу розрізнення українського етносу з близькими йому російським та білоруським етнічними утвореннями.

Наприклад, правосвідомість російського народу вже у XV–XVII століттях набула ознак яскраво вираженої патріархальності та колективізму на відміну від індивідуалізму українців. Правосвідомість російського суспільства визначалася більшою залежністю людини від влади та громади, впевненістю у колективній правді та постійною апеляцією до неї. Правосвідомість українців уже в той час була більш індивідуалістичною та менш етатистською, оскільки власної держави у повному розумінні наш народ не мав [2, с. 88].

Застосовуючи екоософсько-правову рефлексію при аналізі цієї ментальної константи, доходимо висновку про те, що індивідуалізм як риса національного характеру українців може справляти неоднозначний вплив на динаміку процесів екологізації свідомості, а отже, і для екоправового виховання може тлумачитися як чинник, що здатен значно загальмувати цей процес, так і як фактор, який за використання деяких його аспектів може слугувати на користь оптимізації пошуків спроможної протистояти сучасним екологічним викликам системи екоправового виховання.

З одного боку, в індивідуалістичній свідомості важко подолати антропоцентричний характер сприйняття правової реальності в цілому, індивідуалістичніше важче усвідомити включеність не тільки людини, індивіда, а й Природи з належним їй комплексом прав в загальний правовий дискурс. До того ж, позиція щодо інтересу індивіда як домінанти суспільного розвитку може значно завадити змістовному розширенню кола людської відповідальності, оскільки більшість населення нашої держави поки що можна назвати носіями рис репрезентанта технократичного суспільства і відповідно коло відповідальності за довкілля обмежується прагматичним розумінням збереження природних ресурсів як єдиного джерела задоволення господарчих потреб людини, а не підноситься до дійсно екофільної позиції визнання первинності прав Природи у забезпеченні стану екосоціального балансу.

З другого боку, в українському індивідуалізмі можна знайти і передумови для успішної трансформації свідомості на екофільних засадах шляхом залучення механізмів екоправового виховання. Оскільки людина даного типу визнає пріоритет інтересу індивіда над колективним інтересом, важливо таким чином вплинути на її свідомість, аби розставити правильні акценти в персональній визначеності у стосунках людини та її соціуму з Природою, щоб духовною домінантою буття стало усвідомлення можливості самозбереження та повноцінного розвитку індивіда за умови збереження людства в цілому, що звертає нас до екоософської стратегії переорієнтування свідомості громадян.

Багато в чому особливості суспільної свідомості, у тому числі правосвідомості народів, що входили до складу Київської Русі, визначило прийняття православ'я. Як висловився Святійший Патріарх Московський і Всея Русі Кирило: «Свідомість формується під впливом різних чинників. Як у нашому комп'ютері відкриваються «вікна», так відбувається моментальна зміна планів. Напевно, вчені вирахують коли-небудь, що внутрішня наша матриця — культурна, ідеологічна — впливає на проектування інформації, що надходить до нашої свідомості. На нас завжди вдягнуті «окуляри» — «окуляри» нашої природи, нашого емоційного рівня, нашої освіченості, нашої культури» [11]. Дійсно, можна констатувати, що православ'я справило великий вплив на спосіб сприйняття вагомою частиною населення України оточуючої реальності, у тому числі правової.

Ще з первинних етапів свого розвитку саме православна релігія припустила первинність світської влади над церковною, саме в її лоні проповідувалася любов як основоположний принцип взаємин між людьми, між людиною, Природою та Богом. Цей принцип любові як до Творця, так і до творіння сформував у ментальності східнослов'янського загалу дуже важливу рису — схильність і повагу до самого творчого процесу, наповнення категорії «творчого» виключно позитивним, конструктивним змістом.

Фактично православна релігія стала духовним підґрунтям для подальшого розвитку суспільних уявлень про добро, справедливість, рівність, моральну чистоту [12, с. 115].

Багатовікова православна традиція справила вплив на формування специфічних ментальних констант у свідомості населення сучасної України. Її фундаментальні конфесійні ціннісні пріоритети сформували таку духовну домінанту індивідуального буття православної людини, яка в правовій площині стає твердим переконанням у доцільності існування права для захисту моральних цінностей як обов'язкової умови виживання людської спільноти. Тобто, в такій особистості є вкоріненою схильність до критичного сприйняття продуктів законотворення з точки зору їх відповідності базовим, природним моральним критеріям, закладеним в основу людського буття — таким, які наближують соціум до найбільш гармонійних форм міжособистісного спілкування та відносин з оточуючим світом в цілому, який є світом Природи і світом права одночасно, тобто такою цілісністю реальності, про яку К. М. Маєр-Абіх писав як про «природний спільносвіт» [13, с. 8].

Як же це може впливати на динаміку процесів екоправового виховання в Україні? На нашу думку, культура, сформована православною вірою, виступила тією опоруною конструкцією, завдяки якій великою мірою в свідомості і правосвідомості українського суспільства сформувалися передумови для сприйняття екоправової складової у правовиховному процесі.

Це зовсім не означає заклик до тотального опрацювання населення держави. Це тільки дає нам підставу для висновку про те, що православна традиція, яка об'єднує значну частину населення України, зумовила формування певного культурно-ментального контексту, існування в якому робить цілком реальною можливість формування системи екоправового виховання, оскільки «налагоджує» суб'єкта (безвідносно щодо його ставлення до релігії) на аналіз характеру його персонального ставлення до Природи як «колиски життя», а відповідно є прямим втіленням принципу екологічності, або екофільності, в суспільних відносинах.

Ще одна особливість національного характеру українців — своєрідне ставлення до влади, а саме сформоване несприйняття українцями деспотичного характеру влади і права, що її обстоє. У підсвідомості більшості населення України влада і право асоціювались із насильством над людиною. У своїх визвольних змаганнях український народ утверджував власне суспільне, у тому числі правове, буття як засноване на егалітаризмі, що цілком знайшло підтвердження не тільки у практиці козацького самоврядування, а й у положеннях Конституції Пилипа Орлика [14].

Утім, з часом ідеєю творення української національної державності стала не ідея самодостатнього державного утворення, а ідея вільного від утиску інших держав розвитку українства, тобто свободи від, а не свободи для (про що, наприклад, слушно зауважував і А. Артеменко [8, с. 353]), що зумовлювалося наслідками придушення державотворчого процесу в Україні з боку зовнішніх агресорів та перманентним станом громадянської війни.

Культурними архетипами українського характеру також вважаються: фаталістичне покладання на долю, а не на право, покірність долі, комплекс меншо-

вартості, стихійний демократизм відносин козацької громади, а також загальні для жителів пострадянського простору безініціативність, подвійна мораль, звичка покладатися на патерналістське опікування держави і водночас не довіряти їй. Значною мірою ці чинники зумовили той загальний стан безпорадності, в якому населення України опинилося після демонування радянської системи.

Протягом віків правосвідомість та правовий менталітет українського загалу формувалися у постійній боротьбі за своє право на самовизначення, свою мову, релігію. Перебуваючи на межі західного та східного культурно-історичних світів, він не міг не відчувати впливу інших народів, а саме поляків, росіян, татар, турків. У цей історичний період формується, за визначенням Ю. Калиновського, «порубіжна правосвідомість» українства, або «міжцивілізаційна правосвідомість», «маргінальна правосвідомість». Особливістю такого типу правосвідомості є синтетичність щодо поглядів та уявлень про право, справедливість, свободу. Такий тип правосвідомості є достатньо рухливим, що дозволяло і дозволяє українцям зрозуміти і прийняти інші світоглядні системи [12, с. 116].

Саме цей міжцивілізаційний характер, «порубіжність» правосвідомості українського суспільства є дуже цінною передумовою для впровадження в суспільні відносини заходів екоправового виховання. Порубіжна правосвідомість означає високий рівень толерантності, здатність до комунікативної взаємодії на особистісному та міжкультурному рівнях, тобто здатність запозичувати цінний досвід у суспільств, що базуються на іншій системі цінностей, зберігаючи при цьому національну самобутність, той самий «стереотип поведінки», про який зазначав Л. Гумільов як про характерну ознаку самостійного та життєздатного етносу.

Виходячи з наведеного, можна зробити **висновок** про значний вплив, який справляють ментальні особливості на формування і розвиток правової культури та правового виховання в загальному процесі державотворення. Що ж стосується формування екоправового виховання в нашій країні, то комплекс ментальних матриць і констант, які можна виділити як характерні для українського етносу, досить відчутно впливає на нього, хоч і не завжди цей вплив має позитивний, конструктивний характер. Утім, низка характеристик правового менталітету українців має підстави бути як передумова успішного здійснення завдань щодо екологізації свідомості громадян нашої держави, ефективним засобом чого і виступає екоправове виховання, маючи за мету формування високої екологічної культури всіх верств населення України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст] : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. — Х. : Право, 2009. — 352 с.

2. Дзьобань, О. П. Основні ознаки української національної правової ментальності [Текст] / О. П. Дзьобань, О. Л. Ріпа // Право і безпека. — 2002. — № 2. — С. 173–176.
3. Дзьобань, О. П. Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії [Текст] / О. П. Дзьобань // Методологічні проблеми правової науки : матер. Міжнарод. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. — Х. : Право, 2003. — С. 132–134.
4. Дзьобань, О. П. Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Гуманітарний часопис : зб. наук. пр. — Х. : ХАІ, 2007. — № 4. — С. 48–52.
5. Кравченко, П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософські аспекти) [Текст] / П. А. Кравченко. — К. : ГЕНЕЗА, 2001. — 332 с.
6. Калиновський, Ю. Ю. Вплив ментальності та історичних традицій на правосвідомість українського суспільства [Текст] / Ю. Ю. Калиновський // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХВУ, 2003. — Вип. 3 (18). — С. 63–69.
7. Скурагівський, А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців [Текст] / А. Скурагівський // Вісн. Укр. акад. держ. управління. — 2002. — № 1. — С. 255–261.
8. Артеменко, А. П. Особливості правосвідомості українського народу: ідея втечі від держави [Текст] / А. П. Артеменко // Вісн. Нац. ун-т внутр. справ. — Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2006. — Вип. 32. — С. 351–354.
9. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера [Текст] / Л. Н. Гумилев // Собрание сочинений. — СПб. : СЗКЭО «Кристалл». — М. : ОНИКС, 2003. — С. 226.
10. Барниязов, Р. С. Правосознание и российский правовой менталитет [Текст] / Р. С. Барниязов // Бизнес-информ. — 1999. — № 13–14. — С. 31.
11. Выступление Св. Патриарха Московского и Всея Руси Кирилла перед научной общественностью г. Днепропетровска [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.verav.ru/common/mpublic.php?num=714>
12. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — 288 с.
13. Маер-Абіх, К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільності [Текст] / К. М. Маер-Абіх ; пер. з нім. А. Єрмоленко. — К. : Лібра, 2004. — 196 с.
14. «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорізького» (Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 5 квітня 1710 року) [Текст] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gska.2.rada.gov.ua:7777/site/const/istoriya/1710.html>

К ВОПРОСУ ОБ УЧЕТЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ВЛИЯНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПРАВОВОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ НА ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МОДЕЛИ ЭКОПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ В УКРАИНЕ

Захарова В. А.

Проанализированы возможности влияния правового менталитета населения Украины с точки зрения формирования современной модели экоправового воспитания.

***Ключевые слова:** экоправовое воспитание, правовой менталитет, правосознание, экофильность.*

**ABOUT THE POSSIBILITIES OF NATIVE MENTALITY'S INFLUENCE
DURING FOUNDATION THE MODERN MODEL OF ECOLEGAL
EDUCATION IN UKRAINE**

Zakharova V. O.

In the article the possibilities of Ukrainian mentality influence have been analyzed in context of the modern model of ecolegal education's forming.

Key words: *ecolegal education, legal mentality, sense of justice, ecofility.*

УДК 340.12:94 (470+571)

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

**СТОЛИПІНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ
В РОСІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ
(АКТУАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ)**

Висвітлено найважливіші особливості стратегічних завдань реформаторської політики П. Столипіна, які він вніс на затвердження законодавчими установами у 1907 р., а також встановлено історичні паралелі із стратегічними завданнями реформування незалежної України.

Ключові слова: *Російська імперія, правова держава, Державна дума, Державна рада.*

Актуальність проблеми. Минає століття від закінчення державно-політичної діяльності видатного російського реформатора початку ХХ ст. Петра Столипіна (1862–1911), який з 8 липня 1906 р. до 1 вересня 1911 р. очолював уряд країни. Одночасно спостерігаються дивовижні і надзвичайно актуальні історичні паралелі між стратегічними завданнями столипінської політики і життєво важливими завданнями, що постають перед сьогоденною Україною. У 1906–1907 рр. голова Ради міністрів Російської імперії неодноразово заявляв у Державній думі і Державній раді, що найважливішими, стратегічними завданнями його внутрішньої політики є, по-перше, побудова правової держави, забезпечення законності дій урядової системи, панування закону, створення умов свідомого додержання громадянами законності і порядку, а по-друге, різке піднесення добробуту селянства та робітників. Не викликає жодного сумніву, що абсолютно ті ж самі завдання виявляються життєдайними, стратегічними і найбільш актуальними сьогодні і в Україні. У висвітленні історичних урків минулого і полягає актуальність теми.

Аналіз наукових досліджень. Про П. Столипіна написано занадто багато досліджень різних жанрів, обсягів і тематичних спрямувань, в яких його особа та діяльність оцінювалися з найрізноманітніших позицій. У той же час до спроб реформатора сформулювати концепцію перетворення Росії на правову державу дослідники спеціально не вдавалися. Навіть представник урядових кіл і відданий монархіст С. Вітте звинувачував П. Столипіна у застосуванні надзвичайного законодавства і розпуску законодавчих палат для проведення своїх рішень та постанов [3, т. 2, с. 232–233, 312]. В антиконституційному характері столипінської політики звинувачував голову уряду і ліберал П. Мільков [9, т. 1, с. 419–420]. Дорадянський історик-монархіст С. Ольденбург, навпаки, констатував, що П. Столипін прагнув оновлення «старого ладу» шляхом перетворення абсолютизму на конституційну монархію [10, с. 334–335].

Представники революційного табору вважали П. Столипіна безумовним і найбільшим реакціонером, а період його прем'єрства — періодом реакції. До таких визначень доклав основоположник зусиль В. Ленін, у зв'язку з чим радянські історики аж до розпаду СРСР абсолютно і непорушно додержувалися такого трафарету. Російський історик А. Бородін навіть у 1999 р. заявляв, що і після смерті П. Столипіна в Росії продовжувало існувати абсолютистське самодержавство [1, с. 8, 10]. Правознавець Є. Юртаєва у 2001 р. також вбачала в державному устрої Російської імперії 1906–1917 рр. збереження основних характеристик абсолютизму [14, с. 8].

Однак ще у 1999 р. російський правознавець І. Ісаєв почав руйнувати таку тенденцію. Він писав, що у своєму програмному виступі у Державній думі 6 березня 1907 р. П. Столипін «декларував ті правові принципи, які пропонувалося покласти в підвалину урядової політики. Перетворення Росії на правову державу визначалось як головне завдання. Таку державу пропонувалося будувати на сформульованих у Маніфесті 17 жовтня 1905 р. принципах» [8, с. 202]. І. Ісаєв констатував, що П. Столипін розглядав право як механізм врегулювання і розв'язання конкретних соціальних, економічних та інших проблем [7, с. 13]. Разом з тим він додавав, що на практиці П. Столипін часто відходив від декларованих ним принципів [8, с. 202–203]. Очевидно, це дало йому привід застосувати традиційний для радянської історіографії штамп, згідно з яким правління П. Столипіна було «періодом політичної реакції» [7, с. 13].

З певними застереженнями до думки І. Ісаєва приєднувався у 2010 р. і А. Смірнов. У дослідженні історії Державної думи 1906–1917 рр. він зазначав, що «сприйнявши конституцію, П. Столипін хотів стати і провідником «правового порядку». При цьому автор додавав, що реформатор «вказує на “права людини” у протиставленні до прав держави... Ідеї громадянських прав, свободи особи, рівності, без яких увесь правовий порядок може виявитися “великою брехнею”, були для Столипіна другорядними» [13, с. 269–270].

Отже, цілковита недослідженість порушеної проблеми видається очевидною, оскільки деякі автори зачіпали її лише побіжно, непослідовно і з засте-

реженнями. Виходячи з цього, ми вбачаємо *мету* статті у висвітленні найважливіших особливостей стратегічних завдань реформаторської політики П. Столипіна крізь призму запропонованої ним законодавчим установам програми перетворення Росії на правову державу, а також її зрівняння із завданнями перетворення на правову державу незалежної України.

Виклад основного матеріалу. 6 березня 1907 р. та 16 листопада 1907 р. П. Столипін виступив в обох палатах народного представництва з викладом його урядової програми дій, яка переслідувала мету досягнення поставлених ним стратегічних завдань — «Про законодавчі пропозиції уряду» [5, ст. 27–42; 6, ст. 85–90]. Голова уряду розпочав свій виступ перед депутатами другої Думи та членами верхньої палати констатацією того факту, що законодавчі установи Росії було запроваджено «волею Монарха» [5, ст. 27]. Исторична паралель стосовно обставин реформування обох країн виявляється, по-перше, у тому, що перехід в обох випадках відбувся від авторитаризму (тоталітаризму) до представницького ладу з поділом гілок влади, а по-друге, саме в отстоюванні у 1906 р. конституції монархом, який не зміг інакше впоратися з революцією, і «даруванні» незалежності Україні комуністичним керівництвом СРСР, яке не попередило розвалу останнього.

Прем'єр продовжив свою програмну промову визначенням умов, за яких очолюваний ним уряд звертався до законодавчих установ зі своїми законопроектами стосовно реформування країни. Він констатував, що в країнах сталого державного устрою процес дозрівання законів є настільки засвоєним громадською самосвідомістю, що завдання їх урядового захисту сильно спрощується. На відміну від них у країнах, що перебувають у процесі перебудови, а через це й у заворушеннях, не тільки кожен законопроект, а й кожна його риса чи особливість здатна відчутно позначатися на добробуті країни і характері майбутнього законодавства. Постає необхідність пов'язувати безліч новизни, що вноситься у життя народу, з усіма окремими урядовими пропозиціями однією загальною думкою і вирішувати, чи сумісна вона з благом держави.

П. Столипін наголошував, що уряд покладає в підвалину всіх своїх законопроектів «одну керівну думку», яку він втілюватиме в життя всією своєю наступною діяльністю, а саме: створити матеріальні умови запровадження нових правових стосунків, за допомогою яких Росія повинна перетворитися на правову державу. На його переконання, правові норми повинні ґрунтуватися на точному і ясно висловленому писаному законі, який визначає права і обов'язки громадян і не дозволяє окремим особам тлумачити їх на свій лад. «Саме тому, – підкреслював прем'єр — уряд вважає своїм найголовнішим обов'язком внести на розгляд Державною думою і Державною радою цілу низку законопроектів, що встановлюють тверді підвалини складання нового державного життя Росії» [5, ст. 28–29].

Перетворення Росії на правову державу передбачало також забезпечення політичних і громадянських прав і свобод усіх прошарків населення, запровадження місцевого самоврядування, реформування судової системи на під-

ставі судових уставів Олександра II, а також з метою забезпечення і зміцнення у свідомості населення святості і непорушності закону, внесення законопроекту про цивільну і кримінальну відповідальність службовців за порушення закону [5, ст. 31–35]. Урядова програма передбачала «звичайне для всіх правових держав» забезпечення недоторканності особи, за якої особисте затримання, обшук, розкриття кореспонденції зумовлюються постановою відповідної інстанції, на яку покладається і перевірка протягом доби обґрунтування законності арешту, який був здійснений поліцією.

Голова Ради міністрів підкреслював, що уряд усвідомлює «необхідність докладання величезних зусиль для піднесення економічного добробуту населення» [5, ст. 45]. На перше місце у вирішенні цього питання виносилося селянство. На погляд прем'єра, пекуча необхідність застосування у цьому напрямі найбільш енергійних заходів постає настільки очевидно, що не може підлягати жодному сумніву [5, ст. 29]. П. Столипін констатував, що усі означені заходи «перебувають у тісному зв'язку зі справою землеустрою» сільського населення, складаючи для уряду «завдання велетенського значення», яке «покликане... сприяти економічному відродженню селянства... економічно слабкого і нездатного шляхом заняття своїм одвічним землеробським промислом забезпечити собі зможе існування» [5, ст. 36]. Реформатор передбачав збільшення площ селянського землеволодіння і його впорядкування. Особлива увага приділялася забезпеченню землею тих категорій селян, які одержали дарчі наділи і не мали можливості забезпечити себе землею шляхом купівлі. Спосіб усунення гострого малоземелля уряд вбачав і в пільговому продажу земель землеробам, який відповідав платіжним можливостям покупця.

Для вирішення цього завдання уряд мав у своєму розпорядженні відповідно до указів від 12 та 27 серпня 1906 р. 9 млн десятин та куплені з 3 листопада 1905 р. Земельним банком понад 2 млн десятин землі. З метою ж забезпечення справи збільшення селянського землеволодіння передбачалося поєднання форм землекористування із заохоченням селянства шляхом надання земельного, меліоративного та переселенського кредиту. Що ж стосувалося землеустрою, то урядом передбачалось усунення незручностей, що були пов'язані з внутрішнім розміщенням ділянок певних поселень і володарів, виділення їм відрубів тощо. Нагальне здійснення аграрних заходів уряд ставив у зв'язок з діяльністю місцевих комісій землеустрою. Для цього спеціальний проект передбачав тісніше зв'язати ці комісії з місцевим населенням шляхом підсилення в них виборних принципів і забезпечення їх робочою силою для втілення в життя планів землеустрою. «Саме тому, – підбивав підсумок П. Столипін, – докорінною думкою нинішнього уряду, його керівною ідеєю завжди було питання про землеустрій» [6, ст. 87]. Він доходив висновку про те, що всі великі удосконалення в системі місцевого управління та самоврядування, в судовій системі та адміністрації залишаться поверховими, не проникнуть у глибину, доки не буде досягнуто піднесення добробуту основного

землеробського класу держави. «Поставивши на ноги, надавши можливості досягти господарської самостійності багатомільйонному сільському населенню, – наголошував прем'єр-міністр, – законодавча установа закладе ту підвалину, на якій буде міцно споруджена перетворена російська державна будівля... Такими постають завдання, здійснення яких уряд вважав і вважає питаннями існування російської держави» [6, ст. 87–88].

Реформатор говорив далі, що хоча в країні переважало сільське населення, уряд вважав нагально необхідним ухвалити в законодавчому порядку низку заходів стосовно робітників. У підвалину передбачуваної реформи у цій галузі уряд клав визнання безумовної необхідності позитивного і широкого сприяння державної влади добробуту робітників і прагнення виправити недоліки у їхньому становищі. Голова Ради міністрів підкреслював, що уряд розглядає робітничий рух як природне прагнення покращити своє становище, а нове законодавство має надати цьому руху природній вихід, з усуненням будь-яких спрямованих на його штучне заохочення заходів, а також утискання цього руху, оскільки він не загрожує громадському порядку і громадській безпеці.

Саме тому реформа робітничого законодавства повинна здійснюватись у подвійному напрямі: у бік надання робітникам позитивної допомоги і у напрямі обмеження адміністративного втручання у стосунки промисловців та робітників, забезпечуючи як тим, так і іншим необхідну свободу дій за допомогою професійних організацій та непокарання економічних страйків. Найголовнішим завданням щодо надання робітникам позитивної допомоги прем'єр вважав державне піклування про нездатних до праці робітників у вигляді їх страхування у випадках захворювання, каліцтва, інвалідності та старості. У зв'язку з цим передбачалась організація лікарської допомоги робітникам.

З метою охорони життя та здоров'я підростаючого робітничого покоління чинні норми праці неповнолітніх робітників і підлітків підлягали перегляду з заборonoю їм, як і жінкам, працювати в нічні зміни та під землею. Передбачалися також перегляд і скорочення встановленої законом від 2 червня 1897 р. тривалості праці дорослих робітників. Голова уряду також додавав, що незалежно від низки важливих перетворень у сфері робітничого законодавства передбачається внесення на розгляд Державної думи питання про захист інтересів російської торгівлі та промисловості на Далекому Сході шляхом закриття там порто-франко, що був встановлений указом від 1 травня 1904 р. [5, ст. 38–39].

П. Столипін заявляв, що, «усвідомлюючи необхідність докладання величезних зусиль для піднесення економічного добробуту населення», уряд переконаний у безплідності таких зусиль, доки просвіта народних мас не буде піднесена на необхідний рівень і не усунуться ті явища, якими постійно порушується правильне протікання шкільного життя за останні роки, явища, які свідчать про те, що без докорінної реформи навчальні заклади можуть дійти становища повного розкладу. Передбачувана урядом шкільна реформа на всіх

ступенях освіти ґрунтувалася на принципах нерозривного зв'язку нижчої, середньої та вищої школи, але з закінченим колом знань на кожному з шкільних ступенів. Особливі турботи спрямовувалися на підготовку викладачів для всіх ступенів школи та на поліпшення їхнього матеріального становища.

Найближчим своїм завданням уряд вважав досягнення разом з громадськістю загальнодоступності і обов'язковості початкової освіти для всього населення країни. Стосовно ж середньої школи уряд передбачав створення різноманітних типів навчальних закладів з широким розвитком професійних знань, але з обов'язковим для всіх типів мінімумом передбаченої державою загальної освіти. У реформі вищої школи уряд передбачав зміцнення тих принципів, що були закладені указом від 27 серпня 1905 р., який відновив скасовану 23 серпня 1884 р. університетську автономію, а також їх узгодженню з загальнодержавними інтересами [5, ст. 40–41].

П. Столипін підкреслював, що, незважаючи на найкращі стосунки з усіма державами, особливі зусилля уряду спрямовуватимуться на піднесення збройних сил на висоту, яка відповідає честі і гідності Росії [5, ст. 89]. Далі голова Ради міністрів наголошував, що втілення в життя усіх означених законодавчих пропозицій залежить від забезпечення їх фінансовими можливостями. У зв'язку з цим Державній думі і Державній раді доведеться вирішувати завдання першорядної важливості, а саме: ухвалити бюджет, який зачіпає найбільш життєві потреби держави. П. Столипін наголошував на необхідності нижній палаті терміново розпочати його розгляд, оскільки бюджетні питання є надзвичайно важливими, нагальними і вимагають величезної уваги. Прем'єр додавав, що при цьому становище Росії викликає необхідність суворой ошадливості, в той час як пропоновані реформи вимагають нових витрат. До того ж вони збіглися з досить великим скороченням прибуткової частини бюджету у зв'язку із скасуванням маніфестом 3 листопада 1905 р. викупних платежів селян і збільшенням витрат на сплату відсотків та погашення позик, які здійснювалися з метою покриття воєнних витрат. Російсько-японська війна викликала необхідність великих витрат на відродження армії та флоту.

Нарешті, прем'єр підкреслив, що вирішення всіх означених завдань виявиться неможливим без здійснення податкової реформи. Він доводив, що від наявності коштів залежить успіх реформ у всіх сферах суспільного і державного життя та вирішення питання щодо послідовності їх здійснення. Він закликав законодавчі установи під час обговорення запропонованого урядом державного кошторису рахуватися з неминучістю «зберегти бюджетну рівновагу як основу відновлення російського кредиту» [6, ст. 90].

Урядові пропозиції передбачали внесення на розгляд Державної думи законопроектів щодо встановлення нових податків і перетворення існуючих видів оподаткування. Визначальною рисою урядових пропозицій було досягнення можливої рівноваги оподаткування і можливе звільнення широких

мас неможливого населення від додаткових податкових тягарів. У вирішенні такого завдання головна роль відводилася прибутковому податку. Додаткове оподаткування багатих осіб викликалося прагненням уникнути перевантаження неможливих прошарків населення. Передбачалися і перегляд системи реального оподаткування, зміни окремих видів митних та спадкових зборів.

Закінчуючи свої виступи в палатах народного представництва, П. Столипін наголосив, що тільки обдумане і рішуче втілення в життя вищими законодавчими установами нових принципів державного устрою приведе до заспокоєння народу і відродженню великої країни. Прем'єр констатував, що уряд виявляє готовність докласти величезних зусиль у цьому напрямі. Його праця, добра воля, накопичений досвід віддаються у розпорядження Державної думи [5, ст. 42]. Він запевняв депутатів нижньої палати у тому, що уряд у всіх своїх діях та заявах додержуватиметься «виключно суворої законності», прагнув знайти фундамент спільної праці і зрозумілу всім мову. «Я усвідомлюю, – підкреслював П. Столипін, – такою мовою не може бути мова ненависті і злоби» [4, ст. 167–169].

У ворожості стосунків перших двох Дум та уряду, розбраті та гострих спорах між ними, необгрунтованій обструкції діям Ради міністрів з боку нижньої палати, непорозуміннях між останньою та Державною радою П. Столипін вбачав нездоланні перешкоди на шляху вирішення стратегічних, спрямованих на докорінне оновлення країни завдань. Їх втілення в життя передбачало наведення в Росії порядку, для встановлення якого уряд повинен був володіти такою «владною зброєю», як «пов'язані почуттями обов'язку і державної відповідальності посадові особи» [6, ст. 85–86].

П. Столипін вважав за необхідне мати ясно і чітко визначену програму подальшого розвитку держави та суспільства і спільними діями уряду та законодавчих установ боротися проти порушень законів представниками різних ланок адміністрації [6, ст. 85, 87]. Він підкреслював, що тільки така єдність безперечно не тільки забезпечить відновлення порядку, а й «зміцнить тривалий правовий побут» [6, ст. 90].

Як відомо, далеко не всі починання реформатора вирішені через низку причин, серед яких був опір навколоурядових та придворних сил, ліберальної опозиції в законодавчих установах, руйнівна діяльність революційних формувань і, нарешті, передчасно обірване життя видатного державного діяча. Однак і не завершені П. Столипіним реформи, говорячи словами міністра внутрішніх справ С. Сазонова, створили сприятливі умови для того, аби Росія стала на правильний шлях мирного розвитку духовних сил народу і раціонального використання своїх природних багатств. У той же час він з великим жалем констатував, що напередодні світової війни досягнутому завдяки столипінським перетворенням добробуту Росії перешкоджала центральна урядова влада, яка знаходилася в руках купки людей, що слугували віджитим ідеалам [12, с. 349]. За свідченням же голови четвертої Думи М. Родзянка, цей

уряд своєю неспроможністю і викликав революцію 1917 р. [11, с.156]. «Недбалий і нездатний уряд від самого початку припустився низки помилок, – констатував англійський посол Дж. Б'юкенен. — Сильний і енергійний міністр на зразок Столипіна міг би з тактом і твердістю стримати рух у вузді» [2, с. 206–207].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, П. Столипін, викладаючи перед палатами народного представництва стратегічні завдання реформаторської політики очолюваного ним уряду Російської імперії, сформулював свою концепцію правової держави, яка в основному відповідала вимогам тогочасної юридичної теорії і міжнародної практики. Аналіз законодавчих пропозицій уряду П. Столипіна демонструє історичну переключку однакових історичних обставин, стратегічних завдань, які поставали перед російським урядом століття тому і постають сьогодні перед урядом України.

Обом урядам властиві перехідна доба від авторитаризму чи тоталітаризму до політичного самоврядування, побудова правової держави, відсутність порозуміння між урядом та народним представництвом, необхідність нагального вирішення найбільш важливих завдань стратегічного характеру — піднесення добробуту населення та забезпечення законності дій урядової системи, які викликали і необхідність реформування армії та флоту, судової системи, системи освіти усіх рівнів, податкової системи та наповнення бюджету. Яскрава історична паралель проглядається і у вбивстві у різні часи П. Столипіна та В. Чорновола, які велінням долі виявилися навіть похованими на одному кладовищі. Обидва акти спрямовувалися на припинення реформування країн та оздоровлення держав і суспільств.

При цьому надзвичайно актуальні історичні паралелі обертаються сумним історичним уроком: гальмування і незавершеність запропонованих П. Столипіним заходів виявились одним з вирішальних чинників падіння російської державності у 1917 р. Саме це зумовлює нагальну необхідність сформулювати узгоджені всіма політичними силами суспільства стратегічні завдання щодо перетворення суверенної України не тільки на задекларовану, а й справжню правову державу, яка відповідала б сучасним західним взірцям, а також якомога скорішого звільнення від тиску тоталітаристського минулого. Адже прагнення консервативних сил Росії загальмувати започатковані П. Столипіним реформи, зберегти привілейоване становище егоїстичної правлячої верхівки, повернутися до минулого, політичні чвари та суперечності між діями різних гілок влади стали на перешкоді втілення в життя столипінської концепції правової держави, виявились визначальною причиною падіння російської державності. Політичні реалії сьогоденної України, очевидна неадекватність 20-річного строку для оздоровлення суспільства і побудови «здо-

рової» держави наводять на сумну думку про можливість небажаних перспектив нашого подальшого буття. І цю думку необхідно усвідомлювати урядовими колами, інтелектуальною елітою, корпусом підприємців, політичними формуваннями, а також усім суспільством, яке виявляється одним з найбільш освічених у світі і одночасно найбільш байдужим до своєї сучасності та майбуття.

Слід також наголосити на необхідності більш глибокого дослідження порушеної в статті проблеми і особливо надання характеристики стратегічних завдань щодо вдосконалення правового порядку в Україні та вирішення комплексу пов'язаних з піднесенням добробуту українського народу питань. Доречно також сказати, що означені паралелі підтверджують тезу філософів про спіралеподібний спосіб історичного розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бородин, А. П. Государственный Совет России (1906–1917) [Текст] / А. П. Бородин. – Киров : Вятка, 1999. — 368 с.
2. Бьюкенен, Дж. Мемуары дипломата [Текст] / Дж. Бьюкенен. — М. : Междунар. отношения, 1991. – 344 с.
3. Витте, С. Ю. Воспоминания. Царствование Николая II [Текст] : в 3 т. / С. Ю. Витте. – М. –Петроград : Госиздат, 1923. — Т. 2. — 518 с.
4. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. — Т. 1. — Заседания 1–30 (с 20 февраля по 30 апреля) [Текст]. — Спб. : Гос. Тип., 1907. — 2344 ст.
5. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907. Сессия вторая. Заседания 1–16 (20 февраля — 5 июня) [Текст]. — Спб. : Гос. Тип., 1907.
6. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907–1908. Сессия третья. Заседания 1–44 (1 ноября 1907–5 июля 1908) [Текст]. — Спб. : Гос. Тип., 1908.
7. Исаев, И. А. V-й том. Россия. Конец XIX–XX в. Предисловие [Текст] / И. А. Исаев // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – М. : Мысль, 1999. — Т. 5. — С. 5–22.
8. Исаев, И. А. Столыпин П. А. [Текст] / И. А. Исаев // Там само. — С. 202–203.
9. Милоков, П.Н. Воспоминания [Текст] : в 2 т. / П. Н. Милоков. — М. : Современник, 1990. — Т. 1. — 446 с.
10. Ольденбург, С. С. Царствование императора Николая II [Текст] / С. С. Ольденбург. — М.: Терра, – 1992. — 640 с.
11. Родзянко, М. В. Крушение империи [Текст] / М. В. Родзянко. – Харьков : Интербрук, 1990. – 263 с.
12. Сазонов, С. Д. Воспоминания [Текст] / С. Д. Сазонов. — М. : Междунар. отношения, 1991. — 399 с.
13. Смирнов, А. Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917 гг.: Историко-правовой очерк [Текст] / А. Ф. Смирнов. — Челябинск : Социум, 2010. — 624 с.
14. Юртаева, Е. А. Государственный Совет России (1906–1917 гг.) [Текст] / Е. А. Юртаева. — М. : Эдиториал УРСС, 2001. — 200 с.

СТОЛЫПИНСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В РОССИЙСКОМ ПАРЛАМЕНТЕ (АКТУАЛЬНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ)

Зинченко Е. В.

Освещены важнейшие особенности стратегических задач реформаторской политики П. Столыпина, которые он внес на утверждение законодательными учреждениями в 1907 г., а также установлены исторические параллели со стратегическими задачами реформирования независимой Украины.

Ключевые слова: Российская империя, правовое государство, Государственная дума, Государственный совет.

STOLYPINS CONCEPT OF THE LAWFUL STATE IN THE RUSSIAN PARLIAMENT (ACTUAL PARALLELS IN HISTORY)

Zinchenko O. V.

In clause the major features of strategic problems of reformatory politics P.A.Stolypin which he has brought on the statement legislative institutions per 1907 are shined, and also parallels in history with strategic problems of reforming of independent Ukraine are installed.

Key words: Russian empire, a lawful state, the State Duma, the State council.

УДК 340.12:342.7

Д. О. Селютін, здобувач

ПРАВА ЛЮДИНИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ

Проаналізовано особливості соціокультурного простору сучасної України. Виявлено шляхи реалізації прав і свобод людини і громадянина та чинники, що впливають на цей процес. Розглянуто недоліки у законодавстві та вади у суспільному житті щодо прав і свобод людини, а також причини масового нігілізму українців стосовно захисту їхніх прав. Розкрито соціально-юридичний механізм захисту прав людини, сформульовано висновки щодо його вдосконалення.

Ключові слова: соціокультурний простір, права і свободи людини і громадянина, нігілізм, юридичний механізм захисту прав і свобод.

Актуальність проблеми. Демократичні процеси у сучасній Україні мають поступальний, але неоднозначний характер. Однією з головних проблем демократичного транзиту в нашій державі є відсутність реального утвердження у суспільному житті прав і свобод людини. Конституція України проголосила широке коло прав і свобод громадян, однак реалізація таких прав багато в чому обумовлена особливостями вітчизняного соціокультурного простору.

Необхідно зазначити, що український соціокультурний простір є досить фрагментарним [1]. Це пов'язано з певними процесами, що виникли після проголошення незалежності України: по-перше, відбулися перегляд, переосмислення та переоцінювання донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки; по-друге, спостерігається повернення традиційних цінностей національної культури, відтворення релігійних і національних форм світосприйняття; по-третє, здійснюється проникнення та адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації.

Зіткнення цих різновекторних культуротворчих потоків призводить до своєрідного руйнівного вибуху в свідомості на рівні як окремої людини, так і суспільства, кризи національної ідентичності, втрати почуття історичної перспективи і зниження рівня самооцінювання нації. Дослідники називають цей феномен «культурним шоком у посткомуністичних суспільствах» [2, с. 27]. Його загальними ознаками, характерними для більшості країн перехідного періоду, є ерозія системи соціальної мотивації, зростання моральної перевтоми, розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищена конфронтація суспільства і помітна ностальгія за тоталітарним «порядком».

Закономірно, що відмова, навіть часткова, від старої шкали цінностей виводить суспільство з рівноваги, а відсутність чіткої нової системи цінностей не дає йому змоги стабілізуватися. Крім того, на початковому етапі державотворення в Україні відродження національної традиції надійної та стабільної світоглядної опори, яка була вкрай необхідна в умовах перехідного періоду, розглядалось як механічне відтворення, своєрідна реконструкція минулого. Утім, необхідність переходу від романтичної концепції відродження до прагматичної, сутність якої полягає не тільки в піднятті на авансцену суспільного життя цілих пластів народної культури, добутих з глибин історії, а й у витонченому, диференційованому підході до історичного досвіду, національної традиції, знаходженні в минулому самобутніх зародків національного саморозвитку, чинників прогресу, інших можливостей надання суспільству динамічності, які внаслідок історичних обставин були забуті, втрачені або свідомо знищені і залишилися нереалізованими.

Одночасно іншою важливою проблемою соціокультурного поля сучасної України є проникнення і адаптація на національному ґрунті системи цінностей західної цивілізації. Ця проблема має два аспекти: створення умов для

органічного засвоєння нових прогресивних ідей суспільною свідомістю і вироблення стійкого імунітету проти деяких антицинностей західної культури. Отже, для вітчизняного соціокультурного поля в умовах перехідного періоду характерні різновекторність та багатоплановість. За цих умов виникають нестійкість та неврівноваженість соціокультурного простору, що призводить до виникнення чинників позитивного і негативного впливу на ефективність реалізації прав людини в Україні.

Конституція України у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» закріпила широкий спектр прав і свобод людини, а також загальні принципи та положення, які мають на меті визначити зміст гарантій і механізмів реалізації цих прав і свобод [3]. Однак, зазначає М. Оніщук, слід пам'ятати, що деякі норми Основного Закону України залишаються на сьогодні переважно декларативними. Це призводить до таких наслідків, як поширення правового нігілізму в суспільстві та породження недовіри громадян у спроможності держави належним чином забезпечити і гарантувати їх конституційні права. На підставі зазначеного особливої гостроти набуває проблема вдосконалення існуючої системи конституційних гарантій прав і свобод людини в Україні. Конструктивне розв'язання цієї проблеми передбачає вдосконалення існуючих юридичних механізмів закріплення та реалізації конституційних прав і свобод людини в процесі системного оновлення Основного Закону [4, с. 32].

Аналізуючи наукові праці, можна стверджувати, що в умовах сучасних українських реалій реалізація гарантій прав і свобод людини здійснюється такими шляхами: розширення змісту політичних прав громадян України, які сприятимуть їх участі в управлінні державними справами та участі у місцевому самоврядуванні; переосмислення та оптимізація широкого спектру соціальних прав і свобод людини і громадянина з метою їх наближення до реальних можливостей держави забезпечувати та гарантувати ці права; створення законодавчих механізмів реалізації так званих «новітніх конституційних прав людини», що виникають під впливом глобалізації — права на мир, екологічну та ядерну безпеку тощо; унормування в законах України дієвих механізмів реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина, які можуть бути реалізовані колективно (права на вибори, референдуми, мирні збори, мітинги, походи, демонстрації, страйки тощо); створення конституційних механізмів для забезпечення належної реалізації конституційних прав і свобод для людей зі спеціальним соціальним (біженці, переміщені та повернуті особи, особи без громадянства, трудові мігранти, особи, позбавлені волі в судовому порядку, особи з обмеженими можливостями), віковим (діти, люди похилого віку) чи професійним (військовослужбовці) статусом; узгодження індивідуальних прав людини з правами колективних суб'єктів; створення належних гарантій для діяльності неурядових, у тому числі міжнародних і за-

рубіжних, правозахисних організацій; посилення юридичної відповідальності, у тому числі держави перед особою, за порушення прав і свобод людини і громадянина; вдосконалення юридичних механізмів судового та позасудового, національного та міжнародного захисту прав людини в Україні тощо [5; 6, с. 217–245; 7].

Відображаючи сутність і дух Загальної декларації прав людини, у ст. 3 Конституції України зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Нині Основний Закон України унормовує систему прав і свобод людини, а також загальні принципи їх реалізації та гарантії у близько 40 статтях. Більшість із цих прав і свобод відтворюють відповідні положення Декларації [3].

Утім, В. Буткевич стверджує, що нині в Україні кількість чинників негативного впливу на ефективність реалізації прав людини на порядки перевищує чинники позитивного впливу хоча б тому, що останні здебільшого перелічені в законодавстві (а отже, об'єктивно обмежені), а перші мають фактично невичерпні джерела виникнення. Дослідник наводить такі негативні фактори, групуючи їх за критеріями впливу та ефективності: 1) якість правового акта, що формулює право людини; 2) рівень правової культури учасників правотворчих і правозастосовних процесів; 3) правова культура і правове виховання носіїв прав людини і захисників цих прав; 4) ефективність механізмів контролю, реалізації, охорони та захисту прав людини; 5) позаправові детермінанти ефективності реалізації прав людини (рівень розвитку громадянського суспільства і демократії, стан економіки і політичної злагоди в суспільстві та ін.) [8, с. 37].

Якість правового акта в галузі прав людини — це ахіллесова п'ята українського законодавства. Зокрема, М. Антонович і В. Пашенко виокремлюють такі принципові недоліки у законодавчому масиві щодо прав та свобод людини в Україні.

По-перше, досить часто ігнорування закономірності, що лише окремі відносини у сфері прав людини мають регулюватися нормами-заборами (залежно від ситуації в країні — не більше 5–7 %), трохи більший відсоток мусить припадати на норми-зобов'язання (до 15–20 %), а решта мають бути норми-дозволи. В Україні все чиниться навпаки, навіть у тих сферах, де здавалося б, держава має бути зацікавлена в активізації діяльності громадян задля зростання економічного та іншого добробуту країни, їх ініціатива блокується нормами заборонного чи зобов'язувального характеру і, як результат створено таку негнучку правову конструкцію, яка замість заохочення розвитку бажаних відносин гальмує їх утвердження завдяки тим самим зобов'язанням і заборонам [9].

По-друге, права людини є досить складною системою, яка містить низку юридично неоднозначних блоків. Найбільш важливим серед них є блок беззастережних прав (право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий судовий розгляд, право на вільні вибори, заборона дискримінації та ін.), у рамках якого виділяються абсолютні права, тобто такі, від яких держава не може ні відмовитися, ні обмежити їх (право на життя, заборона катування, заборона рабства примусової праці, право не бути підданим кримінальному покаранню на підставі закону, який не діяв на час вчинення злочину або існував, але не оцінював подібні дії як злочинні). Крім того, існує блок так званих умовно обмежених прав (право на повагу до сімейного і приватного життя, приміщення і кореспонденції; свобода думки, совісті і віросповідання; свобода вираження поглядів; право на мирне володіння власністю та ін.), обмеження яких можливе лише у спосіб і на умовах, передбачених законом. Такі обмеження мають переслідувати законну мету і бути необхідними в демократичному суспільстві [10].

Крім того, у державах з розвиненими правовими системами сила юридичної обов'язковості прав, що належать до певного блоку, підтримується відповідними правовими актами (законами, підзаконними актами та ін.), при цьому не можуть, наприклад, абсолютні права визначатися інструкціями. В Україні правотворці виходять із загальної конституційної формули «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення» (ст. 57 Конституції України) [3], а тому приймають правові акти, незважаючи на те, можуть вони регулювати відповідні відносини чи ні (указ замість закону, постанова замість указу та ін.). Як результат, інструкція може не лише доповнювати закон, а й суперечити йому. На думку В. Буткевича, особливо це характерно для митних, податкових, пенсійних та інших відносин. Крім того, зазначає він, як показує практика, самі підстави можливого обмеження прав людини тлумачаться досить довільно, як на рівні закону, так і в правозастосовній практиці [8, с. 38].

На практиці українські суди досить часто застосовують обмеження, коли йдеться про умовно обмежені права, керуючись так званою «свободою розсуду». Але при цьому вони нерідко розуміють цю свободу як можливість приймати рішення дійсно на власний розсуд. Разом із тим Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював що «свобода розсуду» не дає права на будь-яке обмеження: він чітко визначив критерії, за якими можливі обмеження, як і самі межі їх допустимого застосування [10].

По-третє, досить відчутною проблемою вітчизняного соціокультурного поля у сфері реалізації прав людини є суперечність між правовими актами, їх неузгодженість, як і невідповідність Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, існує невідповідність статей 44–49 КК України «звільнення від кримінальної відповідальності», ст. 62 Конституції

України і п. 2 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо презумпції невинуватості. Це пояснюється тим, що в сучасних умовах одні суперечності правозастосовні органи просто ігнорують, стосовно інших роблять вигляд, що їх немає, а в третіх випадках посилаються на той правовий акт, який їх більше влаштовує для прийняття змодельованого рішення [11].

Досить часто правозастосовні органи не можуть прийняти будь-якого рішення, оскільки в Україні не існує ефективного механізму виходу з подібних ситуацій (діяльність Конституційного Суду України тут не все вирішує). Так, на сьогодні Україна ратифікувала десятки міжнародних пактів і конвенцій з прав людини, які за ст. 9 Конституції України стали «частиною національного законодавства України» [3]. Але рідко звертається увага на те, що більшість таких договорів суперечить один одному. Наприклад, можна вказати на Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. Обидва договори ратифіковані Україною. Експерти Комітету міністрів Ради Європи на 93 сторінках перерахували неузгодженості лише цих міжнародно-правових актів [8, с. 39].

По-четверте, непоодинокі випадки, коли правотворці приймають правовий акт та самі не до кінця продумують механізми його реалізації на практиці або не враховують всього спектру наслідків від прийняття певного закону.

Стосовно невисокої якості правових актів, що формулюють права людини, можна вказати й на інші чинники негативного впливу: нечіткість викладу тексту, зловживання законом як на правотворчій, так і на правозастосовній стадії, непродумане фінансове забезпечення, низька наукова обґрунтованість, функціонування явно застарілих і скасованих правових актів та ін.

Досить різноманітними є чинники негативного впливу на ефективність реалізації прав людини і за іншими критеріями. Зокрема, рівень правої культури учасників правотворчих та правозастосовних процесів можна вважати далеким від оптимального. Тут і нехтування законом, і зловживання ним, і, що характерно для українських посадовців, незнання не тільки українського законодавства в цілому, а й власних прав.

На думку фахівців, такий стан справ безпосередньо детерміновано сучасними особливостями, парадоксами і деформаціями у правовій свідомості українського суспільства. До таких парадоксів можна віднести одночасне існування в суспільній та індивідуальній правосвідомості верховенства права і правового нігілізму – амбівалентність суспільної правосвідомості. Одна з причин цього парадоксу полягає у спрощеному розумінні верховенства права. Вважається, що якщо є закон, указ, то з ними можна час від часу порівнювати свої вчинки. Але у правовій державі саме право має бути основою, свого роду точкою відліку будь-яких дій. [12, с. 222].

Проте таке розуміння принципу верховенства закону (права) ще не стало нормою життя. У результаті зберігається підґрунтя для неправомірної поведінки — порушення законності, сваволі, бездіяльності та зловживання. Громадяни нерідко довільно розуміють закони, невміло використовують свої права, їхня правова культура усе ще перебуває на низькому рівні. Причому йдеться не про зовнішнє підкорення праву, а про сприйняття правових норм як особистих настанов і дій. Підкреслимо, що саме правовий нігілізм є стрижневою деформацією як суспільної, так і індивідуальної правосвідомості в Україні незалежно від віку, освіти, соціального та майнового стану громадян.

Ефективному захисту прав людини на неінституційному рівні заважає те, що у певній частині українського населення продовжують домінувати патерналістська ідеологія та споживацька психологія. Частина громадян переконана у тому, що їм не потрібні сучасні демократичні механізми захисту своїх прав і свобод, що держава краще за всіх потурбується про благо кожного. Такі погляди негативно впливають на авторитет права взагалі і стан реалізації прав людини в Україні зокрема. Право до цього часу поки що не посіло належного місця у правосвідомості населення, мотивації їх життєвої поведінки, що також пов'язано з відсутністю віри у можливість законним шляхом досягти вищого життєвого рівня, гідного становища у суспільстві. Зазначене призводить до розмивання ще нестійкої демократичної правосвідомості громадян та появи «тіньового права», поширення ідеології правового нігілізму. Як зазначає М. Цимбалюк, поглиблення нігілістичних настроїв особливо відчутно виявляється після кожної чергової невдачі у проведенні демократичних реформ. Саме ці прорахунки викликають у громадян недовіру до політики держави, розчарування та скепсис, що є джерелом виникнення та відтворення правового нігілізму [13, с. 59].

У сучасних умовах не сприяють подоланню деформації суспільної правосвідомості та реалізації прав людини нестабільна робота законодавчої влади, постійна зміна урядів та відсутність стратегії розвитку України. Стабільність є одним з найважливіших компонентів будь-якої держави, сутнісною характеристикою її політико-правового режиму. Для української дійсності зараз стабільність має величезне значення. При цьому вона не означає стагнації, а розглядається як поступальний розвиток у стратегічному напрямі побудови демократичної, правової, соціальної держави, в якій додержуються усіх прав і свобод людини.

Вочевидь, в українському соціокультурному полі сформувалося певне негативне тло для реалізації прав і свобод людини. Виходячи з наведеного аналізу, можна стверджувати про такі вади у суспільному житті України: певний розрив між юридичною наукою і практикою призводить до недооцінювання принципів і критеріїв побудови законодавства; плутанина нормативних понять та ігнорування конституційних термінів; позначається тиск ситу-

ативних чинників, насамперед політичних. У правосвідомості правотворців, громадян закон часто-густо не сприймається як засіб захисту їхніх прав і інтересів, а тому й зникає будь-який стимул до його безумовного додержання та поваги. На жаль, сама практика правових відносин та власний невдалий правовий досвід підштовхують людину до думки про можливість розв'язання юридичних проблем неправовими засобами. Найчастіше цей шлях виявляється й більш коротким, і більш ефективним. Поступово в соціумі складається позазаконний порядок. Люди звикають жити за «подвійними стандартами», а реальна структура врегульованих правом суспільних відносин деформується у бік правового нігілізму.

Разом з тим аналіз наукових джерел дає можливість стверджувати, що лише існування системи гарантій саме по собі не забезпечує автоматичної реалізації прав і свобод людини та законності. У зв'язку з цим, незважаючи на наведені вади, держава намагається впроваджувати соціально-юридичний механізм захисту прав людини і громадянина як системи засобів та чинників, що створюють необхідні умови поваги до прав і свобод людини, реалізації принципу законності [14].

До такого механізму слід віднести систему державних органів, громадських організацій, правові та нормативні акти, які в сукупності і взаємопосланні забезпечують реалізацію зазначених принципів. Така система включає:

- органи державної влади та органи місцевого самоврядування, відповідних посадових і службових осіб;
- спеціалізовані державні та громадські органи і організації у справі захисту прав і свобод людини і громадянина (наприклад, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, адвокатура, прокуратура, суд тощо);
- політичні партії і відповідні громадські організації та їх органи;
- засоби масової інформації, державні і недержавні органи та організації в галузі масової інформації;
- правові та нормативні акти матеріального і процесуального характеру, які передбачають і закріплюють права, порядок їх реалізації і захисту та юридичну відповідальність за порушення;
- правові акти (документи), які підтверджують наявність, межі та характер прав і свобод;
- інші соціальні норми та їх акти (статути політичних партій і громадських організацій, звичаєві норми тощо).

Цей механізм має також включати засоби стимулювання реалізації принципу законності, додержання прав і свобод, у тому числі створення умов, за яких закріплені права і свободи можуть реально належати конкретній особі, використовуватися нею без будь-яких зовнішніх перешкод [15, с. 23].

Найважливішим правовим джерелом, що досить чітко визначає систему органів та посадових осіб різних рівнів, які повинні захищати права і свободи

людини і громадянина, є Конституція України. Відповідно до Основного Закону до цієї системи належать: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, система судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, система правоохоронних органів України тощо.

Висновки. Конституційне прагнення розвинути і зміцнювати демократичну державу неможливо реалізувати без утвердження в суспільній свідомості і соціальній практиці невідчужуваних прав і свобод людини, нормативного закріплення їх гарантій. Держава зобов'язана виявляти активність у забезпеченні прав людини, створенні матеріальних, організаційних, соціальних, політичних та інших умов для найповнішого використання людиною своїх прав і свобод. Проведений нами аналіз свідчить про те, що розмитість та непослідовність юридичних норм, які б регулювали захист громадян, низький рівень правосвідомості різних верств населення заважають реальному втіленню прав і свобод людини в українському соціокультурному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скаленко, О. Глобальна інформаційна стратегія України. Момент істини [Текст] / О. Скаленко // Віче. — 2004. — № 9. — С. 63—68.
2. Гальчинський, А. Глобальні трансформації: уроки для України [Текст] / А. Гальчинський // Політика і час. — 2005. — № 8. — С. 18—28.
3. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Текст]. — К. : Преса України, 1997. — 80 с.
4. Оніщук, М. Проблеми забезпечення прав людини в Україні: від загальної декларації прав людини до сьогодення [Текст] / М. Оніщук // Право України. — 2009. — № 4. — С. 29—35.
5. Оніщук М. В. Захист прав людини і громадянина в Україні: стан, проблеми і перспективи [Текст] / М. В. Оніщук // Бюл. М-ва юстиції України. — 2008. — № 11—12. — С. 182—185.
6. Колодій, А. М. Права людини і громадянина в Україні [Текст] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 336 с.
7. Путраймс, І. І. Напрямки підвищення ефективності імплементації міжнародних стандартів прав людини у правову систему України [Текст] / І. І. Путраймс // Бюл. М-ва юстиції України. — 2009. — № 3. — С. 95—101.
8. Буткевич, В. Фактори негативного впливу на ефективність реалізації прав людини в Україні [Текст] / В. Буткевич // Право України. — 2009. — № 4. — С. 36—41.
9. Антонович, М. Міжнародна система захисту прав людини крізь призму України [Текст] / М. Антонович // Право України. — 2007. — № 3. — С. 37—41.
10. Пашенко, О. Європейські стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи Українського законодавства [Текст] / О. Пашенко // Право України. — 2006. — № 4. — С. 33—35.
11. Бабенко, К. А. Право людини як об'єкт конституційного захисту [Текст] / К. А. Бабенко // Бюл. М-ва юстиції України. — 2008. — № 7. — С. 21—30.

12. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — 288 с.
13. Цимбалюк, М. Формування правосвідомості громадян у процесі реформування інституту власності [Текст] / М. Цимбалюк // Право України. — 2003. — № 9. — С. 57—61.
14. Огородник, А. Механізм забезпечення прав і свобод людини та принципи законності в Україні [Текст] / А. Огородник // Право України. — 2008. — № 6. — С. 14—18.
15. Сташков, Б. Механізм забезпечення прав людини у сфері соціального захисту: проблеми гарантій [Текст] / Б. Сташков // Право України. — 2007. — № 9. — С. 21—24.

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА В ОТЕЧЕСТВЕННОМ СОЦИОКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВАЯ РЕФЛЕКСИЯ РЕАЛИЗАЦИИ

Селютин Д. А.

Проанализированы особенности социокультурного пространства современной Украины. Выявлены пути реализации прав и свобод человека и гражданина и факторы, влияющие на этот процесс. Рассмотрены недостатки в законодательстве и общественной жизни, оказывающие негативное влияние на реализацию прав и свобод, а также причины массового нигилизма граждан по поводу защиты их прав и свобод. Раскрыт социально-юридический механизм защиты прав человека, сформулированы выводы по его совершенствованию.

Ключевые слова: *социокультурное пространство, права и свободы человека и гражданина, нигилизм, юридический механизм защиты прав и свобод.*

HUMAN RIGHTS IN DOMESTIC SOCIO-CULTURAL SPACE: PHILOSOPHICAL AND LEGAL UNDERSTANDING OF IMPLEMENTATION

Selutin D. O.

The peculiarities of socio-cultural space of modern day Ukraine are analyzed; hereby, the ways of implementation of human rights and freedoms are determined, and the factors affecting the process of implementation are discussed. The overview of inefficiencies of legal system and social life emphasizes negative influence of these factors on implementation of human rights and freedoms. Moreover, the problem of mass nihilism on behalf of general public towards the issue of human rights protection is being addressed. Legal and social mechanisms of human rights protection are another focus of the paper; the general proposals for improvement of these mechanisms conclude the discussion on human rights protection.

Key words: *socio-cultural space, human rights and freedoms, nihilism, legal mechanism for protection of human rights and freedoms.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 328.123 (477)

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, доцент

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ЯК ІНСТИТУТ КОНТРОЛЮ ЗА ДЕРЖАВНОЮ ВЛАДОЮ

Проаналізовано історичну еволюцію уявлень про сутнісний зміст феномену політичної опозиції. Розкрито сучасні тренди розвитку інституту політичної опозиції. Зроблено висновок про те, що політична опозиція є одним з детермінуючих громадських механізмів боротьби з корупцією. Наведено рекомендації щодо підвищення ефективності в діяльності політичної опозиції в Україні.

Ключові слова: політична опозиція, державна влада, політичний режим, корупція, контрольна функція.

Актуальність проблеми. Модерна політична наука та практичний досвід розвинених демократичних країн засвідчують, що публічність та конкурентність політичного середовища, транспарентність політичних процесів є одними з найважливіших чинників формування ефективної політики. Важливим механізмом забезпечення альтернативності, багатоваріантності у прийнятті рішень органами державної влади, відкритості, раціональності цього процесу є інститут політичної опозиції. У ХХ ст. його існування визнається абсолютною більшістю дослідників органічним явищем та необхідною характеристикою демократичної політичної системи. Проте виникнення та ефективне функціонування цього інституту потребує особливих умов і можливе лише в рамках тих режимів, де гарантуються і забезпечуються права громадян на вираження і відстоювання своїх інтересів, на протест у разі їх порушення з боку органів державної влади. Конституція України гарантує громадянам право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також на свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією та законами України. Крім того, Конституція встановила, що громадське

життя в Україні ґрунтується на принципах політичного, економічного та ідеологічного плюралізму [1, с. 3]. Сучасне політичне життя в країні є досить різноманітним, однак кількісна сторона не завжди є показником того, що різні політичні сили мають можливість впливати на громадське життя. Опозиція у цьому аспекті є одним з найбільш ефективних інститутів, які сприяють виявленню та захисту індивідуальних і групових інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Підвищення уваги до політичної опозиції та її ролі в Україні на сучасному етапі зумовлено тим, що зазвичай її презентують впливові політичні сили, яких підтримує значна частина електорату. Кожен наступний електоральний цикл демонструє мінімальний відсотковий розрив голосів, наданих опозиційним та правлячим силам. Відсутність чіткої регламентації діяльності опозиції є значною перепорою на шляху демократизації політичної системи сучасної України, більше того, знижує ефективність роботи Верховної Ради України і як наслідок знецінює попередні демократичні здобутки. Сучасні процеси, які змінюють українське суспільство та його політичне життя, є підтвердженням актуальності та важливості звернення до аналізу політичної опозиції як суб'єкта політичного процесу та інституту демократії. Крім того, не тільки більшість пересічних громадян, а і політичних діячів не мають чіткого розуміння даного політичного інституту, відповідно не мають змоги будувати адекватні відносини з опозицією, які б дійсно сприяли демократизації суспільства. Тобто, як сучасна політична практика, так і недостатність теоретичних розробок вимагають та актуалізують розгляд проблем, пов'язаних з формуванням політичної опозиції в Україні та легітимізацією її діяльності.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблеми діяльності та інституціоналізації політичної опозиції стали предметом досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів. Класифікацію опозиції, вивчення її загальної проблематики здійснювали як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Основними працями в цій царині вважаються дослідження Р. Даля, О. Кіркхаймера, Х. Лінца та Дж. Сарторі. Значну увагу цьому питанню приділяли також А. Алібасік, Д. Елерз, С. Колінські, Р. Макрідіс, К. Палескі, Р. Паннет, Е. Шилз та ін. На пострадянському просторі типи і моделі політичної опозиції досліджують С. Поршаков, Ф. Рудич, С. Телешун, О. Циганков та ін. Із середини 1990-х років вітчизняні дослідники приділили увагу аналізу діяльності української політичної опозиції (Ю. Бадзьо, В. Литвин); передумовам та причинам її виникнення (І. Варзар, Г. Демиденко, А. Колодій, І. Курас, К. Савицький, В. Якушик); принципам, характеру, моделям та перспективам її взаємодії з владою в Україні (Р. Балабан, В. Бех, С. Бондар, Ю. Древаль, В. Журавський, М. Михальченко, О. Новакова, І. Підлуська, С. Рябов); законодавчому регулюванню її правового статусу (І. Павленко, О. Совгіря); її ролі в політичному процесі (Н. Вінничук, Н. Піскарьова, Г. Щедрова). Російські дослідники в

контексті вивчення політичної системи українського суспільства (В. Гельман, С. Кара-Мурза, О. Соловйов) також досліджують проблеми розвитку української політичної опозиції.

Метою статті є визначення специфіки становлення та функцій інституту політичної опозиції в сучасній Україні. Реалізація поставленої мети зумовила необхідність розв'язання таких завдань: проаналізувати історичну еволюцію уявлень про політичну опозицію та її роль в суспільстві; розкрити сучасні тренди та функціональну складову розвитку інституту політичної опозиції; проаналізувати місце опозиції у процесі контролю за державною владою в контексті боротьби з корупцією; розробити рекомендації щодо підвищення ефективності в діяльності політичної опозиції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Проблема опозиції завжди посідала вагоме місце в працях політичних мислителів. Уже Арістотель у працях «Політика» та «Афінська політія» зазначав, що опозиційним можна вважати і протистояння між «партією знаті» і «партією народу». Крім того, давньогрецький філософ аналізував причини конфліктів у державі, провідною з яких визначає наявність опозиції усередині правлячого класу. Також однією з причин є демагогія, за допомогою якої одна особа може зосередити всю владу в своїх руках і стати тираном. А вже тиранія виключає функціонування відкритих форм опозиції. Арістотель, який у розвитку державотворення вбачав переважання еволюційного шляху, а не революційного, відкидав можливість зміни влади внаслідок політичної боротьби опонентів. По суті, він описував процес підвищення значущості людини у суспільстві, що призводить до зміни статусу: від архонта до басилевса [2, с. 460, 462].

Значний внесок у розвиток теорії політичної опозиції зробив видатний представник французького лібералізму першої половини ХІХ ст., історик і державний діяч Ф. Гізо. Його основною ідеєю є обґрунтування необхідності участі опозиції в процесі здійснення державної влади. На думку Ф. Гізо, в умовах малопродуктивної діяльності традиційного державного апарату зробити управління суспільством ефективним, зберігши при цьому свободу та основні правові гарантії громадян, можливо лише за участі політичної опозиції [3, с. 311—312].

Представник політичної науки ХХ ст. Й. Шумпетер у праці «Капіталізм, соціалізм та демократія» зазначав, що ініціатива у висуванні питань на парламентське обговорення, як правило, належить урядові або ж «тіньовому кабінету» опозиції, а не окремим депутатам. Ця думка свідчить про надання опозиції інституціональної форми «тіньового уряду» та її неминучу участь у прийнятті державних рішень. У той же час, учений вважав, що іноді «політична машина не може сприйняти певних проблем, оскільки вище керівництво уряду та опозиційних сил не вбачає в них політичної цінності або ж ця цінність насправді сумнівна. Такі питання беруть собі аутсайтери, які віддають пере-

вагу індивідуальній боротьбі за владу замість служіння в лавах однієї з існуючих партій» [4, с. 238—239].

Німецький політолог Р. Міхельс у праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії» розглянув феномен опозиційної партії і дійшов висновку про те, що «всі сили опозиційної партії спрямовані на витіснення правлячої партії, аби посісти її місце, іншими словами, замінити одне угруповання правлячого класу іншим. Та рано чи пізно конкурентна боротьба між окремими угрупованнями правлячих класів закінчується перемир'ям, несвідомий мотив якого — збереження таким чином панування над масами або ж його розділення...» [5, с. 549—551]. У роздумах Р. Міхельса простежується натяк на необхідність конструктивності політичної опозиції. Очевидно, що для нього опозиція є не носієм альтернативних шляхів розвитку держави, а лише виконує функцію заміщення кланової влади.

Звернення до історичного досвіду змушує констатувати, що протягом тривалого часу існування суспільства опозиція вважалася явищем шкідливим, яке руйнує порядок в країні і є джерелом усіляких негараздів [5, с. 197]. Проте сьогодні практично усім зрозуміло, що сильна опозиція — запорука стабільності держави. Існування опозиції створює баланс у політичній системі і захищає країну не тільки від авторитарних крайнощів, а й просто від впливу суб'єктивних чинників при прийнятті важливих рішень урядом, парламентом та іншими владними інститутами. Зрозуміло, що опозиція як природна протиполяга владі, як її постійний суперник може призводити до певного напруження в політичному середовищі. Однак загрозливих рис це напруження набуває лише в тому разі, коли опозиція не має можливостей впливати на ситуацію в країні, не має формальних та інституціоналізованих можливостей виражати та відстоювати свою думку, свої позиції та інтереси. Про таку опозицію можна сказати, що вона повністю перебуває поза межами владних взаємодій в країні, поза межами системи владних відносин. Отже, єдиною можливою, єдиною ефективною формою діяльності для неї залишаються позасистемні акції, спрямовані на дестабілізацію, дискредитацію та повалення існуючого режиму. Тому питання шкідливості чи корисності опозиції часто-густо залежить не так від неї, як від умов її діяльності, що створені владою. Від цих умов залежить залученість чи незалученість опозиції до системи владних відносин у країні. Важливість питання про опозицію зумовлена ще й тим, що опозиція (говоримо ж не про конкретне сьогоднішнє, а про історичну перспективу) — це потенційна завтрашня влада. І дуже важливо, яке місце вона посідала в системі владних відносин країни, яким шляхом прийшла до влади, оскільки згодом це позначається і на самому характері влади, і на тому, наскільки легко і безболісно відбувається зміна влади. Проблема формування політичної опозиції хоч і є однією з базових у процесі демократизації політичної системи України, проте в політичній практиці та суспільній свідомості громадян ще

не існує чіткого розуміння суспільно-політичних функцій, соціальної сутності, призначення опозиції, її ролі у формуванні ладу, побудованого на засадах поділу та збалансованості влади. Це вимагає звернення до цієї проблематики та ґрунтовного її розроблення.

Політична опозиція має місце у системі владних відносин тоді, коли для її позицій характерним є те, що вона може мати владу без її актуалізації, без наявності її маніфестованих виявів. Натомість опозиційні групи, які потребують інтенсивних екстремальних форм діяльності, визначаються як такі, що не мають місця у системі владних відносин або ж займають слабкі позиції, а ресурси влади з'являються в їх розпорядженні лише в процесі діяльності, тобто їх влада нерозривно пов'язана з її актуалізацією.

Можливості політичної опозиції в системі владних відносин визначаються та розрізняються у відповідності від наявності в її розпорядженні чотирьох основних типів владних ресурсів: 1) потенціалу до влади; 2) влади як потенціалу, або потенціальної влади; 3) латентної влади; 4) безпосередньої актуалізації влади. Слід розрізнити належні опозиції «владні ресурси» та «можливості». Якщо владні ресурси є об'єктивними та структурними передумовами розвитку опозиції і формуються під впливом системних, інституційних та нормативних чинників, то можливості є суб'єктивними, формуються відповідно до «внутрішніх якостей» опозиції [6, с. 201]. Попередній розвиток політичної опозиції в Україні відбувався завдяки зростанню її можливостей на тлі практично повної відсутності динаміки її владних ресурсів, за винятком появи «потенціалу до влади». Тому головним напрямом розвитку політичної опозиції в Україні слід вважати збільшення її владних ресурсів.

Основними проблемами діяльності політичної опозиції в Україні є невідповідність її владної позиції та бази влади, а також поширеність «ілюзії» присутності опозиції в системі владних відносин України, яка формується через нерегламентоване і довільне надання окремим її представникам посад зі значними владними повноваженнями за одночасної відсутності відповідних владних ресурсів у опозиції як інституту. Невідповідністю владної позиції та бази влади, де позиція — це становище в системі владних відносин, а база влади — сукупність ресурсів та можливостей, що можуть бути використані в рамках даної позиції, можна пояснити тривалий період інертності та невдач політичної опозиції в Україні в боротьбі за розширення своїх повноважень. Специфікація результатів влади опозиції та перспектив її розвитку має відбуватися за двома критеріями: об'єкт та сфера, де об'єкт — це певний інститут, структура, державна агенція, а сфера — галузь її впливу. Перспективи розвитку політичної опозиції в Україні зосереджені головним чином у рамках розширення сфери застосування її влади.

Опозиційна політична діяльність — це окрема форма реалізації політики. Ця форма характеризується наявністю технології опозиційної активності,

яка виражається в системних виявах опозиції. Тобто, опозиційна діяльність — це своєрідний технологічний політичний процес, який слід розглядати поза виявами суб'єктивних чинників реалізації політики.

Для розвинуеного громадянського суспільства з певним політичним потенціалом населення політично доцільною моделлю є скандинавська, яка базується на співпраці та взаємозв'язку між суб'єктами політичного процесу. Це пояснюється тим, що функціонування політичної опозиції в рамках даної моделі забезпечує такі головні критерії громадянського суспільства, як саморегулювання та самосвідомість.

Участь громадянського суспільства на чолі з опозиційними силами у «лікуванні від корупційної хвороби» є пріоритетним напрямом його діяльності у перехідних суспільствах з нестійкою системою влади. Ліки від корупції потрібні не тільки владі, а й самому суспільству. Однак, «лікарем» за таких умов не може бути головним чином сама влада (це може бути лише найбільш здорова її частина). Лікувати соціум від корупції може дієва опозиція, і процес лікування вона має почати із себе. Боротися необхідно не тільки з виявами корупції, а в першу чергу з її причинами шляхом виявлення та нейтралізації корупційних ризиків у діяльності органів влади.

Зазначимо, що подолання корупції перетворюється на надзвичайно складну проблему, але водночас і реальну (щодо можливості розв'язання), якщо ми відмовляємося від її спрощених тлумачень як вияву «поганого» управління чи «неналежного виконання недосконалими людьми досконалих правил». Таке спрощення вводить в оману можливості простих рішень — «достатньо покарати винних та замінити їх більш гідними людьми і проблема буде розв'язана». Виникає прагнення робити ставку на методи репресій, а основним агентом протидії вважати правоохоронні органи. Усвідомленням хибності такого шляху стало прийняття Концепції боротьби з корупцією, в якій уперше було чітко визнано пріоритетність не «боротьби», а попередження цього соціального явища. Поява Концепції породила надію на зміни, оскільки вона давала досить реалістичне бачення ситуації в Україні, враховувала міжнародний досвід та відповідні стандарти, визначаючи всі найбільш суттєві заходи, що могли бути здійснені у сфері усунення передумов корупції. Але реальних змін не відбулося. Концепція залишилась лише політичним документом, а сама ситуація погіршилась [7, с. 145]. Таким чином, ефективна боротьба з корупцією можлива лише за умов створення і реалізації належної системи законодавчого та організаційно-управлінського забезпечення здійснення реформ, спрямованих на попередження корупції та активну участь у них громадянськості.

Міжелекторальний період для політичної опозиції в Україні — це час латентної боротьби, пошуків нових партнерів, структурних змін, критики уряду, підготовки кадрів для можливого наступництва влади. Електоральний цикл, що

завершився у 2005 р. поразкою кандидата в Президенти України В. Януковича, ознаменував собою появу нової для України інституціоналізованої форми політичної опозиції — опозиційного уряду. Його діяльність була спрямована не тільки на традиційну критику влади, а й на розроблення альтернативної програми подолання політичної та економічної кризи в державі. Та відсутність легальних механізмів і усталених традицій співпраці влади та опозиції не дала змоги втілитися опозиційній програмі в життя. Недоліком функціонування опозиційного уряду можна також назвати ігнорування функції наступництва влади: склад колишнього «тіньового кабінету» В. Януковича зазнав сьогодні значних змін у втіленні Кабінету Міністрів України М. Азарова, а саме на аналогічних «тіньовим» посадам із 19 залишилися лише сім міністрів.

Традиція формування тіньових кабінетів у міжелекторальні періоди зазнала нового витку розвитку після президентських виборів 2010 р., новий опозиційний уряд очолив С. Соболев (фактично Ю. Тимошенко). Вектор його опозиційної діяльності спрямовано на зовнішню політику, показовість та відкритість політичних цілей. Наприклад, у січні 2010 р. голова «тіньового кабінету» України відвідала Брюссель, де зустрілася із президентом Європейської Комісії Жузе-Мануелем Баррозу, комісарами Бенітою Ферреро-Вальднер, Пітером Мендельсоном, Андрісом Пібалгсом та Франко Фраттіні, Високим представником ЄС у справах спільної зовнішньої та безпекової політики Хав'єром Соланою та виступила перед членами Комітету у справах зовнішніх відносин Європейського парламенту. Помітного резонансу набула тема згортання демократії в Україні, яку опозиційний уряд пропагує серед зарубіжного політикуму.

Правовою основою діяльності політичної опозиції в сучасній Україні є закони України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III [8] «Про політичні партії в Україні», від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI [9] «Про Регламент Верховної Ради України». Певні норми діяльності опозиційних суб'єктів політики містяться у Законі України від 10 липня 2010 р. № 2487-VI «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [10]. У Законі № 2365-III політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності, можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя, вносити до органів державної влади та органів місцевого самоврядування пропозиції, які є обов'язковими для розгляду відповідними установами, критикувати та оцінювати дії влади у засобах масової інформації тощо. Політична партія визнається суб'єктом опозиційної діяльності, рівень ефективності якого має відповідати визначеним критеріям, головним із яких є можливість брати участь в ухваленні державних рішень. Додержання цього критерію можливе лише за умови перемоги на парламентських виборах і презентації у парламенті. Тобто, йдеться про перехід від позапарламентської до парламентської форми політичної опозиції.

У період з 1998 по 2007 роки у Верховній Раді України було зареєстровано 18 законопроектів, що мали регулювати діяльність політичної опозиції. У зазначених документах остання визначалася як «парламентська опозиція», «парламентська меншість», «політична опозиція» тощо, її функціонування розглядалося як феномен парламентської та позапарламентської діяльності. В умовах відхилення цих законопроектів Регламент Верховної Ради України залишається єдиним нормативно-правовим актом, який частково (оскільки регламентує виключно діяльність парламентської опозиції та «тіньового кабінету») визначає сутність поняття «парламентська опозиція», права парламентської опозиції на розгляд питання Верховною Радою, її права на пленарному засіданні Верховної Ради і право на представництво у керівництві Верховної Ради та її органів, визначає можливості опозиційного уряду.

Серед *рекомендацій* щодо підвищення ефективності діяльності опозиції в Україні слід виокремити такі. По-перше, необхідно у правовий спосіб інституціоналізувати політичну опозицію в Україні. Ухвалити відповідний закон про опозицію, що має врегулювати діяльність парламентської та позапарламентської опозиції, чітко окреслити її права та обов'язки, механізми співпраці із владою.

По-друге, провідній опозиційній силі ВО «Батьківщина» на чолі з Ю.Тимошенко та іншим слід раз і назавжди відмовитися від вождистського сектанства та будувати свою роботу за європейськими стандартами відкритої, демократичної сили, яка орієнтується не на одного лідера, а на культивування контролю.

По-третє, основну стратегію роботи опозиції слід будувати на стимуляції активності місцевих партійних організацій, адже у довгостроковій перспективі високе оцінювання їх діяльності місцевими територіальними громадами є значно більш ефективним механізмом залучення на свій бік виборців, ніж короткострокові рекламні кампанії.

Виходячи з викладеного, можна зробити такі *висновки*.

1. За режиму поліархії та у транзитивних режимах дієва, сильна опозиція є запорукою стабільності в роботі усього державного механізму. Існування опозиції створює баланс у політичній системі та захищає режим влади не тільки від авторитарних виявів, а й від впливу суб'єктивних чинників в ухваленні політичних рішень урядом, парламентом та іншими владними інститутами.

2. Проблема «шкідливості» чи «корисності» опозиції часто-густо залежить не стільки від неї самої, скільки від умов її діяльності, що створені владою. Від цих умов залежить залученість чи відчуженість опозиції до системи владних відносин в країні.

3. Політична опозиція є одним з детермінуючих громадських механізмів боротьби з корупцією та іншими зловживаннями влади.

4. Головним напрямом розвитку політичної опозиції в Україні слід вважати збільшення її владних ресурсів та врегулювання правового статусу опозиції.

Перспективи подальшого розвитку в даному напрямі пов'язані з проведенням компаративістських студій діяльності опозиції на пострадянському просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України [Текст]. – К. : Юрісконсульт, 1996. – 73 с.
2. Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель // Сочинения. — М., 1983. — Т. 4. — 575 с.
3. Гизо, Ф. О средствах правления и оппозиции в современной Франции [Текст] / Ф. Гизо // Классический французский либерализм : сборник : пер. с фр. — М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. — С. 263—506.
4. Шумпетер, Й. Капіталізм, соціалізм і демократія [Текст] / Й. Шумпетер. — К. : Основи, 1995. — 528 с.
5. Михельс, Р. Социология политической партии в условиях демократии (фрагмент) [Текст] / Р. Михельс // Антология мировой политической мысли в 5-ти т. — М. : Мысль, 1997. — Т. 2. — С. 186—197.
6. Христюк, Т. А. «Політична опозиція». Зміст, характеристика та історична еволюція [Текст] / Т. А. Христюк // Політолог. Вісн. — 2003. – № 13. — С. 195 — 202.
7. Савицький, К. І. Генезис політичної опозиції: з українського та зарубіжного досвіду [Текст] / К. І. Савицький // Політична опозиція: теорія та історія, сівтовий досвід та українська практика. — К. : ТЕТ, 1996. — 347 с.
8. Закон України «Про політичні партії в Україні» [Текст] // Відом. Верховн. Ради України. — 2001. — № 23. — С. 23—54.
9. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» [Текст] // Відом. Верховн. Ради України. — 2010. — № 3. — С. 53—95.
10. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [Текст] [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2487-17>. — Загол. з екрану.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОППОЗИЦИЯ КАК ИНСТИТУТ КОНТРОЛЯ ЗА ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТЬЮ

Полищук И. А.

Проанализирована историческая эволюция представлений о сущностном содержании феномена политической оппозиции. Раскрыты современные тренды развития института политической оппозиции. Сделан вывод о том, что политическая оппозиция является одним из детерминантных общественных механизмов борьбы с коррупцией. Приведены рекомендации по повышению эффективности в деятельности политической оппозиции в Украине.

Ключевые слова: политическая оппозиция, государственная власть, политический режим, коррупция, контрольная функция.

POLITICAL OPPOSITION AS A SUPERVISING INSTITUTION OF THE STATE POWER

Polishchuk I. O.

The historical evolution of the essential content of the political opposition phenomenon notions is analyzed. Modern trends of political opposition institution development are revealed. Political opposition is concluded to be one of the determinant social mechanisms of fight against corruption. The recommendations on increasing efficiency in political opposition activities in Ukraine are defined.

Key words: *political opposition, state power, political regime, corruption, supervising function.*

УДК 321

І. Д. Денисенко, доктор філософських наук, професор

КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: ПРОБЛЕМИ ЕКСПЛІКАЦІЇ ТА ДЕМАРКАЦІЇ

Розглянуто проблеми експлікації та демаркації категоріально-понятійного апарату сучасної політичної науки у контексті пошуку моделей, здатних найбільш адекватно інтерпретувати розвиток політичних процесів і функціонування суспільних структур в умовах трансформаційних змін.

Ключові слова: *політична наука, категоріально-понятійний апарат, політика, polity, politics, policy.*

Актуальність проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства передбачає (і відповідно потребує) формування нового рівня усвідомлення та інтерпретації насамперед розвитку політичних процесів і функціонування суспільних структур в умовах трансформаційних змін як на макро-, так й на мікро- рівнях.

Як свідчить **аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових публікацій**, присвячених вивченню теоретичних і методологічних засад досліджень політичних процесів (Т. Алексеевої, К. фон Байме, В. Бебика, А. Бутенка, А. Дегтярьова, М. Догана, Д. Міллера, В. Осіна, Дж. Сарторі), проблемне поле методології останніх формується низкою стратегій, основними серед яких виступають: уточнення понятійно-категоріального апарату досліджень; демаркація визначень і структурних компонентів політичної теорії; розроблення

підстав і процедури порівняльного аналізу теоретичного і методологічного потенціалів підходів, запропонованих сучасною політичною наукою [1–5; 8].

Виходячи із цього, *метою* статті є спроба визначитися з категоріально-понятійним апаратом сучасної політичної науки у контексті пошуку моделей, здатних найбільш адекватно інтерпретувати розвиток політичних процесів і функціонування суспільних структур в умовах трансформаційних змін.

Відомо, що в сучасній соціально-політичній літературі не існує загально-визнаної інтерпретації терміна «політика». Так, в Оксфордському політичному словнику пропонується розглядати політику (від — *politics*) як «практику мистецтва (або науки) керування державами та іншими політичними утвореннями» [7, с. 515]. Один з упорядників Енциклопедії політичної думки американський дослідник Д. Міллер інтерпретує політику як «процес, у перебігу якого група людей, чий погляд або інтереси на початковій стадії різняться, ухвалює колективне рішення стосовно згуртування групи загалом, що запроваджується як спільна лінія поведінки» [6, с. 282].

Російські політологи А. Бутенко та А. Миронов інтерпретують категорію «політика» (від грець. *politika* – державна або суспільна справа та *polis* – місто-держава) як «поняття, що позначає відносини, погляди (концепції) та дії у зв'язку з певним державним устроєм; сфера діяльності, що виникає в соціально-диференційованому суспільстві за наявності держави» [4, с. 231].

Що стосується вітчизняних дослідників, то одні з них (В. Воронкова, О. Кіндратець, І. Алексеєнко та ін.) пропонують розглядати політику (від грець. слова *politik* — державні та суспільні справи) як «тип суспільних відносин між політичними суб'єктами, що беруть участь у державних справах» [9, с. 4]. Інші політологи (М. Сазонов, А. Фісун, М. Шаповаленко та ін.) стверджують, що термін «політика» (від грець. слова *polis* – місто) описує «діяльність, що спрямована до всезагальної організації суспільства, узгодження інтересів окремих громадян і соціальних груп шляхом застосування влади як відносин панування /підкорення» [10, с. 165].

При цьому слід підкреслити, що автор кожного із наведених визначень політики акцентує увагу на тому, що надана їм інтерпретація поняття не є однозначною, різноаспектною, в кінцевому результаті – універсальною. Наприклад, за твердженнями авторів Оксфордського політичного словника, «таке визначення політики, у край неможливо, й за своєю сутністю є суперечливим» [7, с. 515]; відповідно до заяви Д. Міллера запропоноване ним визначення політики «включає декілька складових, які потребують окремого дослідження для осягнення всієї складності ідеї політики» [6, с. 282]; за міркуваннями російських дослідників, «пов'язуючи політику з відносинами і діями людей, соціальних груп по утриманню, завоюванню та використанню державної влади, було б хибним уважати, що тим самим переборені всі складності з визначенням політики». І далі «Сьогодні важко назвати інше поняття, що ви-

кликало б стільки спорів і непорозумінь у політичній науці, ніж поняття самої політики – об'єкта й предмета вивчення політології» [4, с. 232].

Очевидно, що в першому наближенні цю ситуацію можна пояснити існуючими у західній системі соціально-гуманітарних знань різними методологічними традиціями – марксистською та немарксистською (західноєвропейською та американською) і відповідно певними спробами їх систематизувати. Перша традиція насамперед орієнтується на обґрунтування зв'язку, що існує між політикою, державою та інтересами різних соціальних груп, друга – переважно на управлінський контекст. Пошук підстав для їхнього синтезу призвів до розширення системи основних понять, що інтерпретують предметне поле політики. Домінування з післявоєнного періоду в західній політичній науці саме американських теоретичних підходів і конструкцій, на думку представників різних національних політологічних шкіл, спричинило певне посилення позначеного моменту, а саме: ці політичні моделі і теорії подано англійською мовою, де традиційно для експлікації політичної сфери використовуються вже три основних поняття – «polity», «politics», «policy». Звернення західної і вітчизняної наукової громадськості до цих термінів, що інтерпретують різні виміри поняття політики, ще більше ускладнило ситуацію з адекватної інтерпретації останньої (насамперед через існування різних мовних просторів). Наприклад, відомий представник сучасної німецької політології К. фон Байме вважає, що у німецькій політичній думці немає адекватних термінологічних аналогів базовим поняттям, що вживаються в англійських політичних теоріях, отже, вони застосовуються без перекладу, мовою оригіналу. Згідно з його міркуваннями, ці терміни є доволі широкими за обсягом і перекладаються: «polity» як політичний порядок, «politics» – як процес ухвалення політичних рішень, а «policy» – як результат здійснення дій щодо ухвалення останніх [2, с. 189–190]. Відповідно до міркувань російського дослідника А. Дегтярьова «у російській мові слово „політика” є еквівалентом багатьох аспектів і граней світу політичного» [5, с. 41]. Звернення до англійської мови, на його думку, припускає таку інтерпретацію цих термінів: «politics» – «власно політична сфера»; «polity» – політичний лад (що, на погляд дослідника, «є дуже близько до поняття політичної системи, її інституціонального пристрою»); «policy» – «політичний курс, свого роду свідомо вироблену політичну лінію або стратегію» [5, с. 41].

Іншу інтерпретацію змісту цих трьох англійських термінів пропонують інші російські дослідники. Відповідно до тверджень А. Бутенка та А. Миронова, термін «polity» в англійській мові позначає інституціональний вимір політики, «policy» – змістовний, «politics» – процесуальний вимір. При цьому передбачається, що інституціональний вимір політики подано урядами, парламентами, судами, комітетами та відомствами, школами і корпораціями, тобто інститутами, що чітко демонструють зміст конституційного правового

порядку; змістовний – цілями, завданнями та предметами політики; процесуальний – передаванням «інтересів за допомогою конфлікту й консенсусу» [4, с. 237].

Слід зазначити, що підхід А. Бутенка та А. Миронова до інтерпретації цих англomовних термінів є аналогічним міркуванням німецького політолога Г. Креля. Розглядаючи ці терміни в контексті утворюваної ними тріади – форми, змісту та процесу, Г. Крель, акцентує увагу на тому, що серед понять «polity», «policy» і «politics», найбільш невизначеним (навіть в англійській мові) є зміст останньої категорії. Він стверджує, що «термін „politics” може містити цілий спектр значень, як це має місце в англійському підручнику Е. Гейвуда: 1) політика як управління і більш широко взагалі як мистецтво управління; 2) політика як перемовини щодо громадських справ, насамперед у дусі демократичної участі громадськості; 3) політика як компроміс і консенсус; 4) політика як влада (владна політика)» [цит. за: 2, с. 13].

Очевидно, що звернення представників політичної науки до трирівневого виміру політики призвело до певного зсуву їхнього дослідницького інтересу в проблемному полі її категоріально-понятійного апарату – безпосереднім предметом вивчення стає зміст англomовних термінів «polity», «policy» і «politics».

Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових публікацій, присвячених вивченню теоретичних і методологічних засад досліджень політичних процесів, показує, що прагнення адекватної експлікації змісту кожного із зазначених понять у контексті звернення до провідних теоретико-методологічних підходів у політичній науці призвело до такої ситуації. З одного боку, представники кожного з цих підходів (нормативного, інституційного, поведінкового, структурно-функціонального, дискурсивного та теорії раціонального вибору) розглядають ці поняття в певному відриві від своїх власних теоретичних конструкцій. При цьому орієнтації, потрібна у таких випадках, усіх представників політичного наукового співтовариства на пошук оптимального варіанту інтерпретації змісту цих понять не спостерігається. Повторюється ситуація, відзначена американськими дослідниками (наприклад, М. Доганом) в історії розвитку політичної науки наприкінці XIX – на початку XX ст. у контексті вивчення умов наукової діяльності Е. Дюргейма, М. Вебера та В. Парето, що перетворилася на стійку тенденцію, характерну для всього минулого століття – повне ігнорування результатів досліджень одного представника наукового співтовариства іншим [8, с. 120].

З другого боку, дослідники прагнуть інтерпретувати зміст одного із цих термінів у контексті розвитку основних структурних елементів власних категоріально-понятійних апаратів з метою посилення евристичного потенціалу своїх теоретичних побудов.

Наприклад, прихильники інституціонального (неоінституціонального) підходу концентрують увагу на вивченні особливостей розвитку і функціонування політичних інститутів, тобто надають особливого сенсу інтерпретації поняття «polity». За таких умов у цьому процесі активно задіюються традиційні складові їхнього категоріально-понятійного апарату – поняття «інститути», «інституції» та «форма» і т. д.

Для представників структурно-функціонального підходу цей термін виступає одним з основних для вивчення політичної сфери (підсистеми). Але його зміст уточнюється вже з позиції використання таких понять, як «система», «структура», «функція», «статус» та ін.

Для послідовників теорії раціонального вибору, що акцентують увагу на поясненні поведінки соціальних систем (великих і малих) з позиції аналізу дій складових її діячів (індивідів), особливий інтерес викликає термін «politics». З метою його експлікації і застосування в межах цієї теорії активно використовуються традиційні категорії теорії раціонального вибору «дія», «вибір», «раціональність», «рішення» тощо.

Термін «polisy» виступає одним із центральних у категоріально-понятійному апараті дискурсивного підходу, предметним полем якого є дослідження значенневих елементів і практик функціонування політичної сфери суспільства. У цій ситуації до нього звертаються в контексті використання таких понять, як «дискурс», «дискурс-рамка», «дискурс-твір», «мова», «текст» і т. д.

Таким чином, аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових публікацій, присвячених вивченню теоретичних і методологічних засад досліджень політичних процесів у контексті досягнення зазначеної мети цієї статті, дає змогу зробити **висновок** про те, що проблеми експлікації та демаркації категоріально-понятійного апарату сучасної політичної науки пов'язані насамперед з трьома моментами: визначенням змісту його основної складової – категорії «політика»; визначенням змісту трьох основних англійських термінологічних запозичень, що розкривають три виміри політики, – «polity», «politics» та «polisy»; визначенням особливостей інтерпретації змісту цих термінів з позиції аналізу його інших базових понять (з метою їхньої подальшої систематизації) у контексті застосування кожного з найбільш поширених методологічних підходів у політології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев, Т. А. Современные политические теории [Текст] : курс лекций / Т. А. Алексеева. – М. : Моск. гос. ин-т междунар. отношений (Университет) МИД РФ : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2007. – 464 с.

2. Байме, К. Політичні теорії сучасності [Текст] : пер. з нім. / К. Байме. – К. : Стило, 2008. – 396 с.
3. Бебик, В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика [Текст] / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2001. – 384 с.
4. Бутенко, А. П. Сравнительная политология в терминах и понятиях [Текст] : учеб. пособие / А. П. Бутенко, А. В. Миронов. – М. : НОУ, 1998. – 411 с.
5. Дегтярев, А. А. Основы политической теории [Текст] : учеб. пособие / А. А. Дегтярев. – М. : Высш. шк., 1998. – 239 с.
6. Енциклопедія політичної думки [Текст] : пер. з англ. / за ред. Д. Міллера, Дж. Колумен, В. Конноллі та А. Райана. – К. : Дух і Літера, 1986. – 469 с.
7. Короткий оксфордський політичний словник [Текст] : пер. з англ. / за ред. І. Макліна, А. Макмілана – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с.
8. Политическая наука. Новое направление [Текст] : пер с англ. — М. : Вече, 1999. — 798 с.
9. Політологія [Текст] : навч. посіб. / під. ред. В. Воронкової. – Запоріжжя : Видавництво ЗДІА, 2008. – 232 с.
10. Політологія [Текст] : навч. посіб. для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова. – Х. : Фоліо, 1998. – 735 с.

КАТЕГОРИАЛЬНО-ПОНЯТИЙНЫЙ АППАРАТ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ: ПРОБЛЕМЫ ЭКСПЛИКАЦИИ И ДЕМАРКАЦИИ

Денисенко И. Д.

Рассмотрены проблемы экспликации и демаркации категориально-понятийного аппарата современной политической науки в контексте поиска моделей, способных наиболее адекватно интерпретировать развитие политических процессов и функционирование общественных структур в условиях трансформационных изменений.

***Ключевые слова:** политическая наука, категориально-понятийный аппарат, политика, polity, politics, policy.*

THE CATEGORICAL AND CONCEPTUAL DEVICE OF A MODERN POLITICAL SCIENCE: PROBLEMS OF AN EXPLICATION AND DEMARCATION

Denisenko I. D.

Article is devoted to the problems of an explication and demarcation of the categorical and conceptual device of a modern political science in a context of search of the models capable most adequately to interpret development of political processes and functioning of public structures in conditions трансформационных of changes.

***Key words:** a political science, the categorical and conceptual device, a polity, a politics, a policy.*

УДК 316.3

В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКИ УПРАВЛІННЯ

Проаналізовано сутність місцевого самоврядування як об'єкта науки управління. Розкрито основні характеристики місцевого самоврядування, специфіку його функцій на сучасному етапі державотворення. Розглянуто основні шляхи і механізми становлення місцевого самоврядування у форматі теорії і технології управління державою.

Ключові слова: *місьцеве самоврядування, державне управління, управління.*

Актуальність проблеми. Різкий перехід від адміністративно-командної економіки до ринкової, непродумана приватизація державних підприємств та їх подальше банкрутство, криза в соціально-економічній сфері і зубожіння населення привели до зниження авторитету влади і ослаблення централізованого управління районом, містом, іншими муніципальними утвореннями. До початку нового тисячоліття в нашій країні не здійснювалося істотних розробок щодо стратегічного управління муніципалітетами і місцевим самоврядуванням. Органи управління в центрі і на місцях часто працювали в авральному режимі, боролися за виживання, діяли методом проб і помилок.

У той же час зміна соціально-економічної моделі держави, радикальні перетворення в усіх сферах життєдіяльності настійно вимагають створення новітніх принципів і форм стратегічного управління, вдосконалення управлінських стратегій і механізмів, підвищення їх впливу на розвиток місцевого самоврядування і муніципальних утворень.

Аналіз наукових джерел і публікацій засвідчує, що дана проблематика стала предметом широкого спектру досліджень вітчизняних учених як в окремих монографіях, так і у збірниках статей та на шпальтах наукових часописів. Разом з тим в умовах соціальних реалій сьогодення, в інституціоналізації місцевого самоврядування в Україні й досі існує неефективна за сьогоднішніх потреб система державного управління, складовою якої є місьцеве самоврядування, що перебуває у стані свого становлення. Недостатньо або зовсім не висвітлено роль стратегічного управління з таких напрямів діяльності, як розвиток соціальної інфраструктури, управління соціокультурною динамікою, формування в сучасному місцевому суспільстві таких соціальних якостей, як саморозвиток, самодостатність, самозахищеність. Усі ці питання актуалізують потребу в розробленні концепції стратегічного управління розвитком системи місцевого самоврядування, муніципальним утворенням.

Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування діалектичного взаємозв'язку завдань становлення місцевого самоврядування і проблем розроблення ефективної моделі управління державою.

Люди оцінюють політику держави і місцевого самоврядування крізь призму задоволення своїх потреб та інтересів, саме на місцевому ґрунті зароджується почуття причетності до справ державних. У рамках такої інтелектуальної проблематики можна простежити трансформування політичної ролі інституту місцевої влади у системі новітньої української правової державності та становленні демократичного громадянського суспільства. Саме у цьому контексті набуває ваги твердження про те, що місцеве самоврядування — одна з демократичних засад системи управління суспільством, найважливіший елемент облаштування влади.

Управління, як відомо, має місце скрізь, де є організація, політика і влада. Якщо нагальне завдання нинішньої України полягає у забезпеченні матеріального, соціального і духовного благополуччя її громадян, тоді, без сумніву, оптимальність управління соціумом, повнота включення у процес життєдіяльності суспільства усіх потенційних сил та баланс їх активності — головний спосіб досягнення мети країни, основа її могутності¹.

В ідеалі політична влада — це функція політичної доцільності, правильності, відповідності цілям суспільства. Без влади немає впорядкування. У функціональному аспекті владу слід розуміти як уміння, спроможність реалізувати свою функцію управління, як створення символів у процесі взаємодії людей, як відносини між суб'єктами (акторами).

Будучи частиною теорії управління взагалі, парадигма політичного управління у «форматі» демократичного місцевого самоврядування зумовлена конкретною роллю місцевої влади у визначенні обсягу і форми залежності громадянського суспільства від держави, виробленні механізмів забезпечення їх оптимального співвідношення з обов'язковим зворотнім впливом суспільства на державну владу та її політику, а також необхідністю усунення проблем і конфліктів на локальному (місцевому) рівні. Отже, управління — обов'язковий елемент, який виконує функцію збереження структури спільноти, підтримування оптимального режиму її діяльності, здійснення цілей та програм. З огляду на це слід зважати на чинники, які забезпечують відносини між центральним рівнем державної організації та управління і локальними рівня-

---

¹ Без перебільшення можна сказати: у такому контексті головну мету України як держави сформульовано в усіх державних документах, документах усіх урядів і політичних партій, що діяли на політичному полі України за роки незалежності (див., напр.: Концепція основ державної політики і національної безпеки України, Закон України «Про основи національної безпеки України», Програма кандидата на пост Президента України В. А. Ющенка, План дій В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям», Послання В. Януковича українському народу (червень 2010 р.).

ми, що структуруються за допомогою політичного, ідеологічного, функціонального та організаційного вимірів, кожен з яких має власну систему цінностей і специфіку інтересів. Відповідно до цього формуються і певні управлінські прийоми, навички, процедури, які перетворюються на технології політичного управління в локальних самоорганізаціях соціуму, що об'єктивно підвищує рівень управління в суспільстві, а отже, і престиж влади¹.

Інтелектуально ситуація не є новою. Теза про актуальність управлінської проблематики зараз не викликає сумнівів ні у нас, ні за кордоном. Управління в середовищі людей пов'язане прямо й безпосередньо з еволюційними процесами та процесами революційними, коли відбувається заміна старих механізмів успадкування на інноваційні, що зачіпають більшість життєво важливих ознак і породжують нові принципи та регулятивні механізми. Інакше й бути не може аж до тих пір, доки потяг до пізнання суспільства і методів управління ним залишатиметься беззаперечною цінністю.

Аналіз публікацій з проблем управління показує, що картина уявлень про його сутність є доволі предметна і різнобарвна. У літературі природа управління постає як «доцільна свідома діяльність» [4, с. 47], «цілеспрямований вплив» [5, с. 17], «упорядкування» [6, с. 25], «врегулювання» [7, с. 56], «оптимізація» [8, с. 42].

У контексті наших дослідницьких намірів сутність управління суспільством доцільно визначити як зусилля людей з організації своєї діяльності, втіленої у соціальних зв'язках і відносинах, інституціях (у тому числі політичних) і спрямованої на якісну зміну соціуму. Таке тлумачення цілком відповідає тезі про те, що соціальним підґрунтям народовладдя, його рушійною засадою є творчість народу — самостійна, ініціативна, енергійна.

У змістовному і методологічному планах важливим, навіть базовим, видається питання про співвідношення державного управління, політичного управління та місцевого самоврядування як найважливіших інститутів державної будови країни.

Як зазначено у ст. 7 Конституції України, у нас гарантується місцеве самоврядування. Тому місцеве самоврядування — це частина державної системи

¹ Управління суспільством і корпоративне управління – це два різні поняття. Корпоративне управління (наприклад, банком чи його філіями) здійснюється авторитарно. Для управління суспільством необхідно знати специфіку громадських зв'язків, особливо в умовах демократичного транзиту. У той же час політика і управління при капіталізмі, їх сутність, цілі та форми зумовлені складними цілями функціонування капіталу [1, с. 342; 2; 3].

Однак слід наголосити на тому, що політична економія періоду первісного нагромадження капіталу передбачає облаштування класової, кланової та ідеологічної спорідненості політико-економічної еліти. Так звані державні (або, ще гірше, – національні) інтереси стають прикриттям приватних економічних інтересів, що ускладнює пошуки і винайдення принципів соціального управління суспільством. У такому суспільстві домінують блискучий популізм і демагогія та відсутня єдина національна ідея.

України, функціонування якої безпосередньо залежить від ефективності і раціональності взаємодії цих інститутів [9, с. 6]. Розділення державного управління (політичного правління) і місцевого самоврядування — це більшою мірою ідеологічний намір, ніж інституційна даність.

Однак, попри таку нібито однозначність, наведене положення — не розділяти державне управління і місцеве самоврядування — висвітлює два підходи у державознавчій науці: один з них подає місцеве самоврядування як відмежований від державної влади інститут, а інший вважає прямим продовженням її на місцевому, локальному рівні, бо головна його функція полягає у забезпеченні місцевого інтересу¹.

Безумовно, існують також й інші погляди на цю проблематику, в основу яких покладено викристалізовані часом підходи і теорії [12, с. 5–16; 13, с. 115–117; 14, с. 9–14, 54–70; 15, с. 12–21]. Управління і самоуправління у складній діалектиці суспільного розвитку щільно взаємопов'язані, але не ідентичні. Переваги місцевої влади у механізмі взаємодії політичних інститутів і соціальної практики розкриваються лише тоді, коли громадянське суспільство стимулюється досвідом самостійного управління на всіх рівнях держави (локальному, регіональному чи національному), поєднаному з громадянською свободою. При такому підході місцеве самоврядування постає як один з найважливіших елементів організації публічної влади, специфіка якого полягає в його дієвій суспільно-політичній природі. В інституціональному аспекті органи місцевого самоврядування інтегровано в єдиний державний механізм управління країною, але у функціональному плані вони є не що інше, як вагомий елемент функціонування громадянського суспільства, форма політичної самоорганізації локальних спільнот, які застосовують на практиці серед інших і механізми прямої демократії. У цьому — сутність принципу єдності управління соціумом [16, с. 11].

Зрозуміло й те, що з плином часу місцеве самоврядування не замінить державних форм і механізмів управління. Воно існуватиме в них, разом із ними, переплітаючись і поглиблюючи демократизм політичної системи.

Не менш істотним є й те, що реалізація функцій управління та владних повноважень на різних територіях країни неоднакова. Це пов'язано із поєднанням загальних вимог щодо управління суспільством, зокрема й стосовно самоврядування, та особливостей їх виявлення на конкретній території. Методологічним ключем для розуміння і дослідження даного процесу є концепція діалектики загального, особливого та окремого (одиночного).

Для категорійного аналізу управління і самоврядування це буде така схема підпорядкованості понять:

---

¹ Про підходи, теорії та філософії місцевого управління див. [10, с. 3–12; 11, с. 82–90].

– на рівні управління суспільством: центральне управління (столичний центр) — загальне; регіональне управління (центральне місто регіону) — особливе; місцеве управління (провінційне тобто все те, що не увійшло до складу наведеного, — райони, міста регіонального підпорядкування, села) — одиничне;

– на рівні самоврядування: громадянське суспільство — загальне; регіональне самоврядування — особливе; місцеве самоврядування — одиничне.

Такий підхід дає змогу глибше пізнати сутність влади, управління та самоврядування в єдності складових частин, вивчити усі сторони, зв'язки, якісні характеристики та шляхи практичного вдосконалення, виявити специфічні особливості їх взаємозв'язку на даному етапі розвитку суспільства.

У пізнанні діалектичних процесів суспільного розвитку аналіз механізмів обумовленості діяльності людей посідає значне місце. Основними поняттями, що відображують ланки цих механізмів, є категорії потреб, інтересів та цілей. З того факту, що соціальне (політичне) управління — специфічний вид людської діяльності, спрямованої на координування, регулювання та узгодження спільної діяльності, випливає методологічний висновок про існування об'єктивного зв'язку між управлінням та інтересами¹.

Управління, як і будь-яка інша людська діяльність, детерміноване потребами, інтересами та цілями. Інакше кажучи, управління є так само соціально обумовленим, як і інші види діяльності, і визначається інтересами суб'єктів управління. Ці суб'єкти у процесі ухвалення управлінських рішень та їх реалізації змушені брати до уваги інтереси всіх керованих, передусім інтереси панівного у суспільстві класу². Відповідно до цього формуються певні прийоми, навички та процедури, що утворюють технології управління в загальнонаціональних, регіональних та локальних самоорганізаціях соціуму. Чим тісніше є єдність інтересів у суспільстві, тим вищими будуть рівень дій усіх його членів, якість політико-соціального управління, міра злиття суб'єктів і об'єктів управління та ступінь демократії у вітчизняному управлінні.

Висновки. Місцеве самоврядування як нормативно-теоретична парадигма і прикладна тематика розвитку суспільства зумовлює у змістовому та методологічному планах зростання наукового інтересу до його проблематики.

¹ Під управлінням як інституційним феноменом можна розуміти сукупність людей – суб'єктів і об'єктів управління, систему конкретних дій та законів, необхідних управлінських рішень і дій, спрямованих на задоволення потреб, інтересів та досягнення цілей у процесах життєдіяльності соціуму. У цьому тлумаченні управління є невід'ємною складовою соціальних інституцій.

² Із початком реформ Україна опинилася в умовах первісного нагромадження капіталу, а це означає, що соціальне управління має здійснюватися відповідно до інтересів нового панівного класу – буржуазії. Тому в повсякденній практиці управління набувають сили і домінують ідеологія, психологія та логіка виживання як суб'єктів, так і об'єктів управління.

Реальний зміст місцевого самоврядування визначається насамперед людьми, залежить від людини як суб'єкта і об'єкта влади. Нині в Україні твориться нова філософія управління та самоуправління, і значне місце у ній посідають ідеї культурних аспектів та філософського осмислення проблеми людського виміру в розвитку самоврядування. Для виходу країни із системної кризи потрібен комплекс невідкладних заходів, серед яких — розроблення програми ефективного державного управління усіма сферами життя суспільства і реалізація його принципів на різних рівнях, в галузях і сферах. Важливим складником системи управління є інститут місцевого самоврядування, який не відповідає сучасній парадигмі управління і тим завданням, які постають сьогодні перед Україною. Становлення системи управління і самоврядування — одна з необхідних умов стабілізації України і одержання нею здібності до розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс, К. [Текст] / К. Маркс, Ф. Енгельс. Соч. 2-е узд. — Т. 23.
2. Киллен, К. Вопросы управления [Текст] : сокр. пер. с англ. / К. Киллен // под ред. И. М. Верещагина. — М. : Экономика, 1981.
3. Ансоф, И. Стратегическое управление [Текст] : сокр. пер. с англ. / И. Ансоф // науч. ред. и авт. предисл. Л. И. Ивенко. — М. : Экономика, 1989.
4. Суворов, Л. Н. Социальное управление. Опыт философского анализа. [Текст] / Л. Н. Суворов. — М. : Мысль, 1984.
5. Гришанин, Д. М. Организация и управление [Текст] / Д. М. Гришанин. — М. : Наука, 1972.
6. Афанасьев, В. Г. Мир живого: системность, эволюция и управление [Текст] / В. Г. Афанасьев. — М. : Политиздат, 1986.
7. Попов, Г. Х. Проблемы теории управления [Текст] / Г. Х. Попов. — М. : Экономика, 1974.
8. Делокаров, К. Х. Организация как концептуальная система [Текст] / К. Х. Делокаров, М. А. Кузнецов // Методол. проблемы социал. управления. — М., 1995.
9. Конституція України [Текст]. — Х. : ПП «ИНГВІНІ», 2007.
10. Тимофеев, Н. С. Местное самоуправление — кризис развития или кризис идеи? [Текст] / Н. С. Тимофеев // Вестн. Моск. ун-та. — Сер. Право — 2002. — № 6.
11. Бажинов, М. А. Гражданское общество и местное самоуправление: опыт концептуального анализа [Текст] / М. А. Бажинов // Вестн. Москов. ун-та. — Сер. 12. Политические науки. — 2002. — № 4.
12. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави [Текст] : монографія / за ред. Ю. М. Тодики і В. А. Шумілкіна. — Х : ТОВ «Одисей», 2004.
13. Игнатов, В. Г. Местное самоуправление: российская практика и зарубежный опыт [Текст] : учеб. пособие, изд. перераб. и доп. / В. Г. Игнатов, В. М. Бутов. — М. : Март, 2005.
14. Муниципальное право Украины [Текст] : підручник / В. Ф. Погорілко, О. О. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін. ; за ред. Ф. В. Погорілка. — К. : Юрінком Питер, 2001.

15. Чапала, Г. В. громадянське суспільство засади взаємодії [Текст] / Г. В. Чапала // Держ. буд-во та місц. самовряд. : зб. наук. пр. — Х. : «Право», 2005. — Вип. 10.
16. Тимофеев, Н. С. Местное самоуправление — кризис развития или кризис идеи? [Текст] / Н. С. Тимофеев // Вестн. Моск. ун-та. — Сер. 11. Право. — 2002. — № 6.

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ КАК ОБЪЕКТ НАУКИ УПРАВЛЕНИЯ

Зимогляд В. Я.

Проанализирована сущность местного самоуправления как объекта науки управления. Раскрыты основные характеристики местного самоуправления, специфика его функций на современном этапе государственного строительства. Рассмотрены основные пути и механизмы становления местного самоуправления в формате теории и технологии управления государством.

Ключевые слова: местное самоуправление, государственное управление, управление.

LOCAL SELF-GOVERNMENT AS OBJECT OF MANAGEMENT SCIENCE

Zimoglyad V. Ya.

Essence of local self-government is analysed as the object of management science. Basic descriptions of local self-government are exposed, specific of his functions on the modern stage of state building. Basic ways and mechanisms of becoming of local self-government are considered in the format of theory and technology of government.

Key words: local self-government, state administration, management.

УДК 323:005

О. М. Максимова, кандидат політичних наук, доцент

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ СТАБІЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Проаналізовано чинники стабільності політичної системи з позицій системного аналізу. Проведено структурно-функціональний та морфологічний аналіз політичної системи, яка відповідає критеріям стабільності. Визначено показники ефективності політичної системи.

Ключові слова: політична система, структура і функції політичної системи, стабільність політичної системи, ефективність політичної системи.

Актуальність проблеми. Системний аналіз є одним з широко вживаних методів дослідження, як в технічних, так і в гуманітарних науках. Цінність цього методу зростає у зв'язку з його здатністю охоплювати безліч чинників, що впливають на функціонування і розвиток певної системи. На думку автора, така методологічна гідність може бути використана при встановленні чинників стабільності / нестабільності політичної системи — проблеми, яка знову і знову актуалізується в суспільствах перехідного типу.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Використання системного аналізу дістало поширення в роботах вітчизняних науковців. Є декілька робіт, що спрямовані на розкриття сутності такого різновиду системного аналізу як моделювання, зокрема дисертаційні роботи В. А. Ткачука та М. З. Буника. Інша група наукових джерел, пов'язана безпосередньо із застосуванням методології системного аналізу щодо дослідження різноманітних політичних явищ: державно-церковних відносин (О. М. Білоус); місцевого самоврядування (Ю. В. Крестева); політичної модернізації (В. В. Брустінов) тощо. Очевидно, що дотепер методологія системного аналізу не використовувалась для встановлення чинників стабільності та ефективності політичної системи. Таким чином *мета статті* — заповнення вищезгаданої наукової прогалини.

Будучи досить трудомістким методом дослідження, системний аналіз включає декілька етапів, серед яких — етап декомпозиції системи, етап аналізу та етап синтезу. Цю статтю присвячено реалізації другого за рахунком етапу системного аналізу чинників стабільності політичної системи. В узагальненому вигляді метою етапу аналізу є встановлення характеристик стабільної політичної системи. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити низку завдань, що відповідають другому етапу системного аналізу. Слід зазначити, що саму методику проведення системного аналізу запозичено у російського дослідника І. Б. Родіонова [1], проте будучи адаптованою під цілі і специфіку дослідження, вона виключає деякі пункти аналізу. Унаслідок того, що йдеться про соціальний різновид системи, а не про технічний, видаються неактуальними — генетичний аналіз та аналіз аналогів. Таким чином, будучи відкоригованою, послідовність дослідницьких дій матиме такий вигляд:

1) здійснити функціонально-структурний аналіз існуючої системи, що дає змогу сформулювати вимоги до моделі стабільної системи (уточнення складу, розподіл керованих і некерованих характеристик і т. д.);

2) здійснити морфологічний аналіз, який передбачає аналіз взаємозв'язків компонентів та цілісності системи;

3) здійснити аналіз ефективності (за результативністю, ресурсоемністю, оперативністю). Він включає обрання шкали виміру, формування показників ефективності, обґрунтування та формування критеріїв ефективності;

4) сформувати вимоги до створюваної системи, в нашому випадку — стабільної.

Для вирішення першого завдання необхідно провести структурно-функціональний аналіз політичної системи. Раніше за допомогою декомпозиції політичної системи нам вдалося встановити мінімальні структурно-функціональні вимоги щодо виживання політичної системи. Такими мінімальними умовами є: а) здатність системи виконувати основні функції; б) реагування на вимоги, що йдуть від інтрасоцієтального (внутрішнього) оточення; в) реагування на вимоги екстрасоцієтального (зовнішнього) оточення; г) здатність долати наростання дисфункцій у певні періоди розвитку, зокрема на етапі політичної модернізації; ґ) відповідність критерію легітимності у структурно-функціональному плані, що виявляється через узгодженість входу і виходу системи; д) здатність підтримувати власну структуру. Ймовірно, що перелічені мінімальні умови функціонування політичної системи є необхідними, але недостатніми для того, аби кваліфікувати систему як стабільну.

З метою конкретизації структури і функцій стабільної політичної системи видається плідним підхід, відповідно до якого функції і структура політичної системи розглядатимуться з точки зору дефініцій «політична стабільність». Через відсутність однозначного тлумачення поняття «політична стабільність» виходитимемо з декількох дефініцій, що відбивають її різні аспекти. Одна із вдалих систематизацій визначень стабільності у працях зарубіжних політологів (у вітчизняній політичній науці цю проблематику розроблено недостатньо) належить російському вченому А. Макаричеву, на думку якого стабільність може розумітися як: а) відсутність у суспільстві реальної загрози нелегітимного насильства або наявності у держави можливостей, які дозволяють у кризовій обстановці впоратися з ним; б) функціонування одного уряду впродовж деякого тривалого періоду, що припускає відповідно його вміння успішно адаптуватися до реалій, що змінюються; в) наявність конституційного ладу; г) наслідок легітимності влади; д) відсутність структурних змін у політичній системі або наявність здатності управляти ними; е) рівновага політичних сил; ж) наслідок «конгруентності» владних і громадських форм організації; з) модель поведінки і громадський атрибут [2, с.149–150].

Далеко не всі перелічені визначення видаються істотними для уточнення функцій і структури стабільної політичної системи. Не поглиблюючись у критику дефініцій, відзначимо, що істотними для системного аналізу видаються характеристики стабільності, відповідно до яких політична система: має легітимність; здатна справлятися із загрозою нелегітимного насильства; підтримувати конституційний лад; має конгруентність владних і громадських форм організації; відтворює модель поведінки, основою якої є стабільність.

Наявність зазначених характеристик у політичній системі забезпечується сукупністю виконуваних нею функцій за кожним параметром. Так, для

підтримання легітимності політична система повинна як мінімум розподіляти національні ресурси в обсязі достатньому для підтримання і відтворення життя індивіда, а також переконувати членів суспільства прийняти існуючий розподіл ресурсів як необхідний.

З метою підтримання конституційного ладу політична система має управляти державним суверенітетом; підтримувати існуючу систему політичного панування, представлену основними органами влади; регламентувати політичні процеси.

Попередження нелегітимного насильства можливе, по-перше, тоді, коли система здатна підтримувати активність суб'єктів політичної участі в конвенційному руслі. По-друге, регулювати ширину каналів вертикальної мобільності. По-третє, вона має бути здатна контролювати і попереджати соціально-політичні, культурні, релігійні та етнічні конфлікти.

Конгруентність владних і громадських форм організації, або узгодженість між державою і громадянським суспільством, досягається у першу чергу шляхом підтримання оптимального співвідношення потужностей держави і громадянського суспільства, а також за наявності системи політичного представництва.

І нарешті, відтворення моделі поведінки, основою якої є стабільність, можливе шляхом впливу на процеси політичної соціалізації.

Кожна з перелічених функцій політичної системи реалізується за допомогою певного структурного компонента, що відіграє ключову роль у цьому функціонуванні: ресурси в суспільстві розподіляються за допомогою інституційної підсистеми; переконання громадян прийняти існуючий розподіл ресурсів реалізується за допомогою ідеологічної підсистеми; управління державним суверенітетом виконує функціональна підсистема; регламентація політичних процесів, вироблення правил «політичної гри» — нормативно-регулятивна підсистема; підтримання системи політичного панування є завданням функціональної підсистеми; активність суб'єктів політичної участі в конвенційному руслі підтримується за допомогою нормативно-регулятивної підсистеми; контроль над шириною каналів вертикальної мобільності можливий завдяки інституційній підсистемі; за контроль і попередження конфліктів у суспільстві відповідає нормативно-регулятивна підсистема; оптимальне співвідношення потужностей держави і громадянського суспільства може підтримуватися у рамках функціональної підсистеми; політичне представництво забезпечується інституційною підсистемою; контроль над процесами політичної соціалізації виконує підсистема політичної культури.

Відносно керованих і некерованих функціональних характеристик політичної системи, виявлення яких є вимогою до розв'язання завдання структурно-функціонального аналізу, слід зазначити, що міра їх керованості залежить від типу політичної системи. Так, для багатьох перехідних політичних систем

реалізація суверенітету є проблемною функцією внаслідок того, що на вхід таких систем поступають досить сильні імпульси від зовнішнього оточення у вигляді вимог, що суперечать принципу суверенітету держави. Іншими словами, в умовах глобалізації реалізація суверенітету є некерованою характеристикою для багатьох перехідних систем.

Функція підтримання оптимального співвідношення потужностей держави і громадянського суспільства, а також функція розподілу ресурсів у достатньому для підтримання і відтворення життя обсязі, є такими, що важко реалізуються, а отже, мають меншу міру керованості. У перехідних політичних системах, як правило, причиною таких труднощів є слабка ресурсна база держави. Інші функції політичної системи є більшою чи меншою мірою керованими.

Морфологічний аналіз політичної системи, позначений нами як друге завдання, передбачає, по-перше, встановлення взаємозв'язку компонентів системи, відповідно до якого систему можна кваліфікувати як стабільну; по-друге, аналіз цілісності системи.

Очевидно, що підсистеми політичної системи не мають ознак самостійних утворень. У перебігу виконання функцій політичною системою її підсистеми виявляються взаємозв'язаними. Розглянемо декілька варіантів взаємозв'язку функцій і підсистем, що їх виконують. Здатність політичної системи розподіляти ресурси у суспільстві залежить від того, наскільки їй вдасться виконати низку інших функцій: управляти державним суверенітетом, підтримувати оптимальне співвідношення держави і громадянського суспільства, забезпечувати політичне представництво інтересів основних соціальних груп. У свою чергу функція розподілу ресурсів визначає такі функції: переконання громадян прийняти існуючий розподіл ресурсів як необхідний, підтримання політичної активності в конвенційному руслі, контроль над каналами вертикальної мобільності і попередження конфліктів у суспільстві. Виходить, що при розподілі ресурсів у суспільстві задіяно не тільки інституційну підсистему політичної системи, а й функціональну, нормативно-регуляторну та ідеологічну підсистеми.

Розглянемо ще одну функцію політичної системи. Функція політичної соціалізації, що виконується підсистемою політичної культури, опосередковано впливає на функцію, що забезпечує політичне представництво, функцію контролю і попередження конфліктів у суспільстві, а також підтримання політичної активності в конвенційному руслі і регламентацію політичних процесів. Підсистема політичної культури при виконанні функції політичної соціалізації взаємодіє з інституційною, нормативно-регуляторною та ідеологічною підсистемами. У цьому разі взаємозв'язки більшості підсистем політичної системи є очевидними.

При такій тісній взаємодії підсистем становить певну трудність побудова їх ієрархії, більш того, кожна окрема політична система характеризується власною конфігурацією підсистем. Тому на цьому етапі дослідженнями не переслідуватимемо мету побудови ієрархічної структури політичної системи. Можна припустити, що стабільна політична система має характеризуватися збалансованою взаємодією підсистем, при якій як мінімум інституційна, нормативно-регулятивна та функціональна підсистеми спільно визначають процес функціонування і розвитку політичної системи.

Міра збалансованості взаємодії підсистем варіюється у різних політичних систем залежно від їх типу, національних та історичних особливостей розвитку. Кожній окремій політичній системі притаманні власний тип цілісності, деякий особливий взаємозв'язок її елементів, що відрізняє її від інших політичних систем. Ця обставина далеко не завжди враховується політичними елітами, що модернізують політичну систему. Трансформуючи певну сферу політичних стосунків, норм або інститутів, політичні еліти не враховують принцип цілісності системи, відповідно до якого неможливо замінити один елемент і при цьому не торкнутися інших компонентів політичної системи. Мабуть, такі дії і є причиною витрат політичної модернізації, коли назрілі проблеми розв'язуються не комплексно, на рівні усєї системи, а механічно, шляхом зміни одного компонента.

Уявляється доречною з цього приводу думка російської дослідниці О. Живицької, яка пише, що «найбільш яскравий вияв цілісності системи полягає у тому, що властивості системи не є тільки сумою властивостей її складових частин. Система є щось більше, система в цілому має такі властивості, яких немає у жодної з її частин, узяті окремо. Модель структури підкреслює головним чином зв'язаність елементів, їх взаємодію. Ми ж прагнемо зараз зробити акцент на тому, що при об'єднанні частин у ціле виникає щось якісно нове, таке, чого не було і не могло бути без цього об'єднання» [3].

Тут же відмітимо, що виконання окремим компонентом або групою компонентів політичної системи своїх функцій не дає можливість констатувати її стабільний стан. Тільки оцінюючи функціонування усєї сукупності компонентів у цілісному вигляді, можна судити про стан політичної системи. Таким чином, цілісність як загальносистемна властивість є невід'ємною підставою стабільності політичної системи. Цілісність політичної системи може порушуватися під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, а також таких системних змін, як нездатність системи виконувати свої функції чи підтримувати структуру. Наявність подібних характеристик у системи слугує передумовою її дестабілізації, втрати стабільного стану.

Поняття стабільності політичної системи тісно пов'язане з поняттям її ефективності. Під ефективністю системи слід розуміти таке її функціонування, при якому забезпечується відповідність одержаного результату заданій

меті з урахуванням витрачених ресурсів і часу. І результативність, і ресурсоємність, і оперативність у комплексі є критеріями, що визначають міру ефективності системи (підсистеми).

Невідповідність функціонування системи (підсистеми) одному із зазначених критеріїв знижує міру ефективності. Припустимо, що розподіл ресурсів — одна з головних вимог до політичної системи, що йде від суспільства, виконується політичною системою зі значним зволіканням. Таке запізнення у часі породжуватиме як мінімум додаткове навантаження на систему у вигляді тих самих вимог, що знову і знову поступають на вхід системи. Функціонування системи у режимі додаткового навантаження з часом може привести до зростання протестного потенціалу в суспільстві, що виявиться у різних формах невдоволення рішеннями та діями влади. Очевидно, що у цьому разі ефективність системи стає сумнівною.

Оцінювання ефективності є найбільш трудомістким етапом системного аналізу. У технічних науках визначення ефективності системи не є настільки складним завданням як при вивченні соціальних систем. Не прагнучи формалізації ефективності політичної системи, ми, проте, можемо розглянути її з якісної точки зору. Найбільш прийнятним видається виведення критеріїв ефективності системи із функцій політичної системи.

Критерієм ефективності функції розподілу ресурсів у суспільстві є її обсяг з розрахунку на «середнього» індивіда. Відповідно до цього політична система повинна розподіляти національні ресурси в обсязі, достатньому для підтримання і відтворення життя індивіда. Достатнім можна вважати такий обсяг ресурсів, який дає змогу задовольнити вітальні потреби індивіда, які відбиває так звана «піраміда потреб» А. Маслоу. До таких потреб належать фізіологічні потреби, потреба в безпеці та соціальна потреба індивіда в спілкуванні. Комплексним показником ефективності розподілу ресурсів у рамках суспільства можна вважати Індекс розвитку людського потенціалу, що щорічно підраховується ООН і базується на таких складових, як рівень прибутку на душу населення, середня тривалість життя та рівень письменності в конкретному суспільстві.

Ефективність управління суверенітетом у рамках політичної системи виявляється в незалежності і самостійності державної влади при вирішенні політичних завдань. У цьому разі критерієм ефективності управління суверенітетом може виступати повнота законодавчої, виконавчої і судової влади в межах території держави. Пряме втручання іноземних держав у внутрішню політику держави або добровільне обмеження суверенітету є тими чинниками, що знижують ефективність управління державним суверенітетом.

Регламентация політичних процесів, що виконується нормативно-регулятивною підсистемою, є функцією, ефективність виконання якої залежить від реалізації принципу верховенства права. Критерієм ефективності

регламентації політичних процесів є міра відповідності політичної практики Конституції і чинному законодавству.

Наступна функція політичної системи — підтримка системи політичного панування здійснюється, на наш погляд, через закріплені в Конституції форму правління, форму територіального устрою та політичний режим. Ефективність цієї функції залежить від здатності політичної системи підтримувати встановлені форми правління і територіального устрою, а також відповідати закріпленому політичному режиму. Наприклад, наявність сепаратистських рухів і нездатність політичної системи контролювати їх діяльність свідчить про наявність чинника, що потенційно підриває систему політичного панування. Що стосується кількісного показника ефективності підтримання системи політичного панування, то, принаймні, такий компонент, як політичний режим, може бути формалізованим через різноманітні індекси демократії, що визначають рівень демократичності/недемократичності політичних систем.

Ефективність підтримання активності суб'єктів політичної участі в конвенційному руслі залежить від кількості проявів неконвенційних форм політичної участі і здатності політичної системи контролювати подібні вияви політичної активності. Конвенційне русло політичної активності суб'єктів політичної участі визначається сектором дозволеної активності, отже, показником ефективності цієї функції є відповідність форм політичної участі дозволеному сектору політичної активності. Характеристики секторів дозволеної активності для різних політичних систем докладно описано у працях О. Чемшита [4].

Функція контролю ширини каналів вертикальної мобільності пов'язана з підтриманням певного типу соціальної стратифікації. Ширина каналів вертикальної мобільності, на нашу думку, може вважатися оптимальною, коли в суспільстві складається численний середній клас. Ефективність виконання політичною системою цієї функції залежить від її здатності в ресурсному плані підтримувати середній клас і при цьому забезпечувати збалансоване поєднання демократичних та авторитарних тенденцій при ротації політичних еліт, а також знижувати деструктивну активність антиеліти шляхом трансляції її в прийнятне русло через відкриття каналів вертикальної мобільності в інших профілях соціальної стратифікації. Більш докладно цей аспект подано у статті автора «Стабільність політичної системи в контексті політичної участі» [5].

Показником ефективності виконання згаданої функції можна вважати кількість громадян певного суспільства, які з економічної точки зору можуть бути віднесені до середнього класу. Формалізованим показником ефективності контролю ширини каналів вертикальної мобільності вважатимемо Індекс Джини.

Ефективність контролю і попередження конфліктів у суспільстві виявляються через здатність системи вирішувати соціально-політичні, культурні, конфесійні і етнічні конфлікти. Відсутність гострих конфліктів у різних громадських сферах є показником ефективності виконання цієї функції.

Ефективність підтримання оптимального співвідношення потужностей держави і громадянського суспільства визначається наявністю достатніх ресурсних баз останніх. Оптимальні значення їх співвідношення встановив російський учений Є. Сєдов [6]. Так, недостатня ресурсна база держави і/або громадянського суспільства ускладнює проведення політичної модернізації, негативно позначається на якості соціальної політики і забезпеченні прав і свобод людини, тим самим підриваючи ефективність та стабільність політичної системи.

Критерієм ефективності забезпечення політичного представництва багачуть партійна і виборча системи. Отже, встановлюючи ефективність двох цих взаємозв'язаних систем у рамках окремої політичної системи, ми зможемо визначити ефективність виконання зазначеної функції. Через те, що ефективність партійної і виборчої систем обумовлена безліччю чинників, у тому числі їх взаємозв'язком, показників ефективності буде декілька. Показниками можуть виступати кількість ефективних партій, індекс пропорційності виборчої системи та ін.

І нарешті, функції, що здійснюються ідеологічною підсистемою і підсистемою політичної культури: переконання громадян прийняти існуючий розподіл ресурсів і контроль над процесами політичної соціалізації відповідно, є такими, що не формалізуються через їх зв'язок з політичною свідомістю. Зміст і форми їх реалізації пов'язані з поточними завданнями політичних процесів та визначаються політичними елітами, де суб'єктивний чинник відіграє значну роль. Тому встановлення критерію ефективності у даному разі втрачає сенс.

Стосовно четвертого, останнього завдання даного етапу системного аналізу стабільності політичних систем, яке потребує встановлення вимог щодо створюваної системи, у нашому випадку — стабільної політичної системи, можна подати ці вимоги у вигляді **висновків**. По-перше, політична система, що кваліфікується як стабільна, має виконувати більшість функцій, здатних забезпечити їй такі якості: набувати легітимність, попереджати нелегітимне насильство, підтримувати конституційний лад, досягати конгруентності владних і громадських форм організацій, відтворювати модель поведінки у суспільстві, основою якої є стабільність. По-друге, для стабільності політичної системи має важливе значення її морфологія. З цього приводу вимоги до стабільної системи з точки зору структурної побудови полягають у необхідності збалансованості її основних підсистем. Як найменше, повинні бути представлені три базові підсистеми: інституційна, нормативно-регулятивна, функціональна. Наявність розвиненої підсистеми політичної культури є таким чинником, що сприяє стабільності політичної системи. По-третє, як вимога до стабільності політичної системи, виконання підсистемами своїх функцій сприяє підтриманню цілісності системи та відповідає наведеним критеріям ефективності за кожним функціональним параметром.

ЛІТЕРАТУРА

1. Родионов, И. Б. Теория систем и системный анализ [Текст] / И. Б. Родионов. — СПб. : СПбГТУ, 2001. [Электронный ресурс]. — Электронні текстові дані. — Режим доступу: <http://victor-safronov.narod.ru/systems-analysis/lectures/rodionov/00.html>
2. Макарычев, А. С. Стабильность и нестабильность при демократии: методологические подходы и оценки [Текст] / А. С. Макарычев // Полис. — 1998. — № 1. — С. 149 — 157.
3. Живицкая, Е. Н. Системный анализ и проектирование [Текст] / Е. Н. Живицкая. — Минск : БГУИР, 2005. [Электронный ресурс]. — Электрон. текстові дані. — Режим доступу: <http://victor-safronov.narod.ru/systems-analysis/lectures/zhivickaya.html>
4. Чемшит, А. А. Государственная власть и политическое участие [Текст] / А. А. Чемшит. — К. : Укр. центр дух. культуры, 2004. — 528 с.
5. Максимова, Е. Н. Стабильность политической системы в контексте политического участия [Текст] / Е. Н. Максимова // Політолог. вісн. — К. : ІНТАС, 2008. — Вип. 31 — С. 156–166.
6. Седов, Е. А. Информационно-энтропийные свойства социальных систем [Текст] / Е. А. Седов // ОНС. — № 5. — С. 92–99.

СИСТЕМНЫЙ АНАЛИЗ ФАКТОРОВ СТАБИЛЬНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Максимова Е. Н.

Проанализированы факторы стабильности политической системы с позиций системного анализа. Проведен структурно-функциональный и морфологический анализ политической системы, отвечающей критериям стабильности. Определены показатели эффективности политической системы.

Ключевые слова: политическая система, структура и функции политической системы, стабильность политической системы, эффективность политической системы.

THE SYSTEM ANALYSIS OF FACTORS OF STABILITY OF THE POLITICAL SYSTEM

Maksimova O. M.

In the article the factors of stability of the political system are analyzed from positions of system analysis. It was analyzed the structure, functions and morphology of the political system, which answering the criteria of stability. The indexes of efficiency of the political system are determined.

Key words: political system, structure and functions of the political system, stability of the political system, efficiency of the political system.

УДК: 329.12

Г. М. Куц, кандидат філософських наук, доцент

КЛЮЧОВІ ІДЕЇ ЛІБЕРАЛЬНОГО ДИСКУРСУ В КОНТЕКСТІ ДИНАМІКИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН

Змістовне наповнення ключових ідеологем ліберального дискурсу змінювалося залежно від домінуючої практики осмислення політичних реалій, що зумовлено широким розмаїттям напрямів та течій лібералізму. Разом з тим можна стверджувати про існування сталого концептуального каркасу лібералізму, базові ідеї якого стали вже незмінними для всіх його напрямів.

Ключові слова: лібералізм, ключові ідеї, суспільно-політичні зміни.

Актуальність виокремлення базових постулатів ліберального дискурсу, які сприяли оформленню сталого концептуального каркасу лібералізму, зумовлена необхідністю виявлення тих ключових ідей, що здатні справляти вплив на сучасний політичний простір, ефективно трансформуючи та оптимізуючи його.

У концептуальному арсеналі проблематики лібералізму спостерігається співіснування різноаспектних ідей, які є домінантними для різних напрямів ліберального дискурсу, що відображено в працях багатьох теоретиків (Р. Арон, Е. Берк, І. Берлін, Д. Боуз, І. Валлерстайн, Т. Гоббс, Дж. Грей, І. Кант, Дж. Локк, Л. фон Мізес, Дж. Ст. Мілль, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. де Руджеро, А. Сміт, Г. Спенсер, Ф. Фукуяма, Ф. А. фон Хайек та ін.).

Отже, **метою** статті стало виявлення ключових ідей ліберального дискурсу. Завдання публікації полягає у виокремленні базових ідей лібералізму в контексті динаміки суспільно-політичних змін.

Проблематичність виявлення домінантних ідей лібералізму, здатних справляти вплив на політичний простір, ефективно трансформуючи його, найчастіше зумовлена широким розмаїттям його напрямів та течій. Крім того, стратегії втілення ліберальних принципів у суспільно-політичному бутті іноді зазнають фіаско через те, що «змістовні зміщення у сфері масової комунікації постійно ототожнюють індивідуалізм та егоїзм, свободу та анархію, лишають ліберальну ідею взаємної відповідальності індивіда та суспільства тощо» [19, с. 7]. Слід також зважати на той факт, що у розумінні лібералізму треба розрізнити інтелектуальний та ідеологічний модуси його існування, які іноді не розмежовують [19, с. 5–6]. Разом з тим концептуальне ядро лібералізму оформлене базовими ідеями, притаманними всім напрямам та течіям ліберального дискурсу.

У контексті ліберального дискурсу вважається, що людська діяльність має бути раціональною та відповідальною. Для духовної сфери лібералізму влас-

тиві терпимість, компроміс та свобода думки. Стосовно етичної сфери ліберали додержуються точки зору, згідно з якою моральність — це суто приватна справа. Концептуальний каркас лібералізму сформовано основоположними ідеями, які, на думку О. Соловйова, становлять сталий ідейний базис цієї багатолікої течії: «примат індивідуальної свободи та раціоналізму, пріоритет індивіда перед суспільством, визнання принципового значення прав людини та її відповідальності перед спільнотою, цінності заснованого на конкуренції та приватній власності ринку, конституціоналізм, поділ влади, недоторканність приватної власності, гарантоване представництво громадянських інтересів тощо» [19, с. 7].

Головними цінностями лібералізму, як зазначається в Оксфордському маніфесті 1997 р. (Ліберальний Інтернаціонал), вважаються: свобода, відповідальність, толерантність, соціальна справедливість та рівність можливостей. Причому ці цінності, будучи базовими принципами побудови відкритого суспільства, вимагають ретельного балансу між сильним громадянським суспільством, демократичною державою, вільним ринком та міжнародним співробітництвом. Зокрема, відзначено, що «свобода і особиста відповідальність є основою цивілізованого суспільства» [24], а держава — лише інструментом для забезпечення свобод.

Фундаментальною категорією лібералізму виступає поняття свободи. Як зазначено у Декларації прав людини та громадянина (1789 р.): «Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежене лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими самими правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом» [6, ст. 4].

В осмисленні феномену свободи співіснують філософські, морально-етичні, політологічні та інші експлікації. Концептуальна палітра висвітлення свободи у контексті суспільно-політичних наук є доволі різноманітною. Так, Т. Гоббс під свободою розумів відсутність зовнішніх перепон [5, с. 163]. Е. Берк зазначав: якщо свобода урівноважується дисципліною, вона «не тільки примиряється із законом, але виступає його необхідною помічницею» [2, с. 104]. На думку Б. Спінози, свобода — це усвідомлена необхідність, причому саме свобода є метою держави. Адже, «чим менше дають людям свободи думки, тим більше ухиляються від стану найбільш природного і, відповідно, тим більш насильницькі панують» [20, с. 221]. Як зазначав Ш.-Л. Монтеск'є, свобода — це «право робити все, що дозволено законами» [13, с. 289]. А з точки зору І. Канта державний устрій має бути засновано на принципі пріоритетності людської свободи згідно із законами, завдяки яким свобода кожного поєднується зі свободою всіх інших [10, с. 227].

Ідею свободи було суттєво переосмислено в дискурсі сучасного лібералізму. Для класичного лібералізму, як зазначав І. Берлін [3], притаманна

традиція осмислення свободи в негативному контексті (свобода *від-*), коли вважалося, що свобода необхідна індивіду для позбавлення від певних обмежень, для того, аби людина могла робити все, що їй заманеться. У сучасному лібералізмі з'являється концепція позитивної свободи (свобода *для-*), свободи для саморозвитку, розширення спектру власних можливостей. Позитивна свобода — це насамперед влада людини над собою, над своїми бажаннями, послідовна раціоналізація власних дій.

Отже, феномен свободи в сучасному лібералізмі в основному аналізують у двох взаємопов'язаних контекстах: негативному (свобода *від-*) та позитивному (свобода *для-*), причому концепція «негативної» свободи з'явилася значно раніше, ніж концепція «позитивної». Це зумовлено концептуалізацією свободи у дискурсі неоримських теоретиків, які всебічно аналізували це поняття в політичному контексті.

Ще на початку XVII ст., до появи лібералізму, проблема свободи у політичному вимірі була предметом розгляду неоримських теоретиків (Дж. Бремхолл, Д. Дірс, Г. Уільямс та ін.), які експлікували свободу в негативному контексті (свобода *від-*). Неоримське тлумачення свободи, як зазначав К. Скіннер, виходить з того, що вільною вважається та держава чи республіка, в яких закони узгоджуються з усіма громадянами [17, с. 35]. Це положення базувалося на аналогії з людським організмом (тілом). Згідно з цією метафорою держава — політичне тіло, яке може функціонувати за умови гармонії між усіма частинами тіла (тобто громадянами). Якщо в якихось питаннях відсутня згода громадян, то політичне тіло не підкоряється власній волі, отже, йому не притаманна свобода.

Метафора політичного тіла призвела до появи ще однієї важливої ідеї стосовно розуміння свободи: «Правління вільної держави має в ідеалі забезпечувати здатність індивідуального громадянина до реалізації свого права на участь у розробленні законів» [17, с. 37]. Аналогія між природним та політичним тілами породила ще одну цікаву ідею: якщо людина втрачає свободу — вона стає рабом. Звідси лише крок до такого висновку: якщо держава (нація) втрачає свободу (тобто не керується законами, які сама для себе створює), вона теж потрапляє в рабство, під панування іншої держави чи народу [17, с. 42]. Відповідно всі тези зводилися до однієї: вільним можна бути тільки у вільній державі [17, с. 58]. Саме тому поняття свободи постійно протиставлялося поняттю рабства, що пояснює той факт, чому експлікація свободи у негативному контексті (свободи *від-*) з'явилася раніше, ніж експлікація свободи у позитивному контексті (свободи *для-*).

Осмисленню феномену свободи до появи лібералізму (зокрема, неоримськими теоретиками) була притаманна ще одна особливість. Неоримська та ліберальна інтерпретації свободи втілюють конкуруючі стандарти автономії. У контексті ліберальної інтерпретації свободу можна вважати автономною,

якщо стосовно неї ніхто не вчиняє примусу. А з точки зору неоримської інтерпретації свобода лише тоді є автономною, якщо їй не загрожує навіть небезпека примусу [17, с. 75].

Класичні ліберали прагнули дискредитувати неоримську теорію вільних держав. Обидві сторони вважали, що метою держави має бути збереження свободи громадян. Класичний лібералізм, позиція якого стосовно практики осмислення свободи залишилася домінуючою в історії, підкреслює, що «держава виконує цей обов'язок, якщо дозволяє своїм громадянам не відчувати несправедливого чи непотрібного втручання при реалізації обраних ними цілей» [17, с. 99]. З точки зору неоримських теоретиків цього недостатньо — «держава зобов'язана також забезпечити, аби її громадяни не потрапляли в залежність від волі інших, якщо цієї залежності взагалі можна уникнути» [17, с. 99]. Мається на увазі не тільки особиста експлуатація, а й свавілля чиновників на місцях.

Разом з тим зміна методологічних пріоритетів у підходах до осмислення політичних феноменів, яка стає помітною особливістю сучасних політологічних розвідок, вплинула і на практику осмислення концепту свободи як базової категорії лібералізму. Для класичного філософського дискурсу, що акцентує вічне, інваріантне та незмінне, концепт «свобода» корелює насамперед з поняттям необхідності. Раціональність, детермінізм, незмінність, універсальність — ключові поняття статичного типу мислення, в жорсткі рамки якого було прийнято вписувати цю категорію. У змістовному плані концепт свободи набуває сьогодні більш вагомої значущості, ніж у попередні культурні епохи, перетворюючись на ключове поняття нової раціональності. Поняття спонтанності, мінливості, непередбачуваності, випадковості найтісніше корелюють із концептом свободи, виступаючи характеристиками нового — динамічного — типу мислення. Так, на думку Г. де Руджеро, «свобода вивільняє енергію, породжує впевненість і злагоду, а також дух товариськості та взаємодопомоги, що складаються спонтанно» [16, с. 230].

Подібний погляд на світ породжує трансформації у свідомості, зміну концептуальних пріоритетів. Якщо прийняти мінливість як реальність і як тип мислення, відразу ж у свою чергу постає завдання зміни багатьох оцінних категорій. Нестабільне виявляється пріоритетнішим за стабільне, випадкове — за необхідне, відносне — за абсолютне. Відбувається щось на кшталт зміщення основоположних категорій, що задає основні структури мислення. Така трансформація стосується насамперед концепту свободи. Саме ця категорія вказує на зміну пріоритетів у мисленні, своєрідне перенесення акцентів, вихід на передній план спонтанності та минулості, відмову від погляду на світ з точки зору стабільності та вічності.

Поняття свободи стає сьогодні важливим пунктом осмислення та переосмислення сучасної політичної проблематики, актуалізуючись по-особливому

в тих схемах діяльності, які інтегровані в повсякденний людський досвід. Адже нині саме у повсякденному досвіді традиції та стандарти діяльності перестають відігравати колишню роль, оскільки дії та поступки людей втрачають риси природності стереотипних актів. Автоматизми людської поведінки поступаються місцем сукупності оригінальних орієнтирів, створюваних людьми в процесі вирішення конкретних життєвих завдань.

Таким чином, змістовне наповнення ключових ідеологем ліберального дискурсу змінювалося залежно від домінуючої практики осмислення політичних реалій. Відповідно в оцінках лібералізму для виявлення найбільш адекватного підходу (прийнятеного для сучасної динамічної епохи) необхідно зосередитися на певних позиціях, що досить непростю через величезну кількість його інтерпретацій. Також слід зважати на те, що противники ліберальної доктрини часто використовували ідейний фундамент лібералізму для обґрунтування неліберальних висновків, що ускладнює розуміння цього явища.

Аналіз феномену лібералізму в контексті проблематики тієї чи іншої сфери суспільного буття розкриває відповідно економічний чи соціологічний, юридичний чи релігійний, соціокультурний чи філософський тощо аспекти цього явища. Якщо, наприклад, в економічному контексті поняття «лібералізм» уживається «як традиційний синонім вільної торгівлі» [7, с. 153], то у філософській експлікації лібералізму акценти зосереджуються на морально-світоглядній проблематиці, осердям якої є категоричний імператив І. Канта [21, с. 403], а основною ідеєю виступає самодостатня цінність свободи індивіда.

Соціологічні аспекти розгляду лібералізму зосереджено в основному на захисті свободи слова, асоціацій та релігії. У соціологічному контексті лібералізм найчастіше розглядають, з одного боку, як стиль мислення та діяльності, для якого характерна незалежність відносно до традицій, звичок, догм, прагнення активного самовизначення у світі, а з другого — як доктрину, метою якої виступає «ліквідація або пом'якшення різноманітних форм державного чи суспільного примусу стосовно індивіда» [18, с. 158].

Аналіз лібералізму в юридичному вимірі виштовхує на передній план проблематику парламентаризму, політичних та економічних свобод, ринкового господарства та вільної конкуренції [23, с. 482]. У контексті релігійного осмислення цього феномену ліберальним вважається напрям, який протиставляється ортодоксальності [11, с. 632]. При розгляді проблематики лібералізму в культурологічному вимірі увага насамперед акцентується на гармонійному поєднанні принципів індивідуалізму і гуманізму, гідності людської особистості та терпимості стосовно поглядів і переконань інших людей [22, с. 237–238].

Окремі дефініції лібералізму акцентують увагу на суто антропологічних характеристиках, демонструючи ті можливості, які може надати лібералізм індивіду задля реалізації власних життєвих стратегій. У таких експлікаціях

під лібералізмом маються на увазі «спосіб духовної та практичної орієнтації у світі, стиль мислення і діяльності, умонастрій, для яких характерні культ свободи особистості, прагнення активного самовизначення у соціумі, незалежність стосовно традицій та звичок» [12, с. 622]. Більш того, в антропологічному контексті лібералізм тлумачать як творчу та динамічну систему діяльності, оцінюючи позитивно такі «рисни людини, як надійність, обачність, працелюбність, чемність та товариськість» [9, с. 206]. У цілому в контексті ліберального дискурсу вважається, що адаптація до обставин та здоровий глузд мають бути базовими принципами поведінки людини, оскільки лібералізм — це «заснований на особистій ініціативі і свободі вибору спосіб дій, готовність до сприйняття нових ідей і разом з тим заперечення диктату ідеологій, політики, влади» [14, с. 185].

У політологічній експлікації вважається, що лібералізм — це політична та ідеологічна течія, яка «об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод» [14, с. 184]. Лібералізм як ідейно-політичний рух виступає за обмеження різноманітних форм державного диктату та примусу стосовно особистості [12, с. 622], будучи ідеологією антипатерналізму. Метою політики лібералізму має бути «обстоювання прав індивіда та забезпечення найповнішої свободи вибору» [15, с. 361]. Власне кажучи, політологічне тлумачення лібералізму може бути різноаспектним. Так, на думку Г. де Руджеро, лібералізм можна розглядати і як метод, і як партію, і як мистецтво управління, і як форму державної організації [16, с. 228].

Як з'ясувалося, існує велика кількість різноманітних підходів до аналізу такого багатогранного явища, як лібералізм. Звернемося до найбільш важливих, на наш погляд, розбіжностей в оцінюваннях лібералізму. Аналіз більшості дефініцій лібералізму показує, що, по-перше, доволі часто акценти в його описах зосереджуються на онтологічних характеристиках, фокусуючи увагу на сутнісних параметрах цього феномену (лібералізм як індивідуалістичний світогляд, стиль толерантного мислення, спосіб духовної та практичної орієнтації у світі, засіб забезпечення найповнішої свободи вибору тощо). По-друге, увага фокусується на базових принципах функціонування лібералізму (природні права індивіда, розподіл владних гілок, обмежене врядування, приватна власність тощо). По-третє, акцентовано увагу на механізмах поширення ліберальних практик (політичні інститути, парламентаризм, ринкова економіка та ін.), причому в такому разі обов'язково відстежується його залежність від різноманітних, найчастіше суспільно-історичних, чинників.

В описах феномену лібералізму на передній план виступають настільки різноаспектні мотиви, що постає необхідність виявлення підходів, у рамках яких можна «схопити» саму сутність цього явища. В окресленому контексті значимо, що у більшості концепцій (соціологічних, економічних, юридичних

тощо) лібералізм намагаються втримати в чітко зафіксованих рамках, розглядаючи в основному його структурні характеристики та принципи функціонування. Подібні підходи найчастіше призводять до того, що в явищах лібералізму виділяються і ретельно аналізуються певні незмінні статичні елементи (ринок, політичні інститути та ін.). У таких детальних описах лібералізм стає «нерухомим», «статичним», проте вельми зручним для розгляду.

Утім, при сприйнятті лібералізму як сукупності певних структурних характеристик, утілених у парламентаризмі, ринковому господарстві, політичних інститутах тощо, не враховується одна з головних його особливостей — спрямованість на динаміку перетворень. Адже лібералізм — це не тільки ідеологічна догма, а й «проект суспільства», який може бути адаптованим до конкретних суспільно-політичних реалій. Це «заснований на особистій ініціативі і свободі вибору спосіб дій, готовність до сприйняття нових ідей і разом з тим заперечення диктату ідеологій, політики, влади» [14, с. 185].

На думку Р. Арона, базові принципи лібералізму можна звести до двох постулатів: «шанування особистих свобод і мирних методів керівництва» [1, с. 36]. Зазначимо, що сьогодні лібералізм уже втратив монополію на ці принципи, оскільки вони набули статусу загальнолюдських. Відповідно їх беруть на озброєння різні політичні сили, причому іноді з кардинально відмінними поглядами на сутність політичної діяльності. Разом з тим саме ці два базових положення стали своєрідною платформою для більшості ключових ідей лібералізму.

Навряд чи зазначеним принципам (шанування свобод та мирні методи управління) може бути притаманні статика та незмінність, оскільки нові реалії політичного життя постійно визначають нові обрії розуміння свободи чи мирного співіснування. Наприклад, у сучасну інформаційну епоху, коли ведуться війни за володіння суспільною свідомістю, в порядок денний пошуку мирних методів управління починає вписуватися проблематика інформаційних війн. Такі війни, будучи безкровними, видаються на перший погляд вельми безневинними. Утім, їх наслідки, призводячи до деградації суспільної свідомості окремих соціальних верств чи народів, здатні виявлятися у повному знищенні їх інтелектуального потенціалу.

Лібералізм, на думку В. Заблоцького, — це невпинний пошук умов і обставин, які б звільняли від інших умов і обставин. Він завжди шукає і знаходить підсистеми суспільства, поширюючись на які «одержує змогу використати асинхронність суспільного розвитку в різних сферах, створити плідну дисгармонію, яка забезпечує зрушення, прискорення, зміни та розвиток» [8, с. 7]. Ліберальному стилю мислення притаманні відкритість і критичність, віра у людський розум і спонтанні ініціативи, вільнодумство і налаштованість існувати на власний розсуд та ризик. Ліберальна традиція спонукає неупереджено-критично ставитися до різноманітних суспільних форм, особливо до соціальних інституцій та всіляких авторитетів. Лібералізм втілює

«прагнення до суспільних реформ, метою яких є свобода особистості та суспільства, а також до свободи людського духу від утиснень, які вчиняють церква, традиції тощо» [11, с. 632].

Саме сьогодні лібералізм, як зазначає Д. Боуз, — це своєрідний «практичний план для майбутнього» [4, с. 3]. Він достатньо адаптований для динамічного світу: чим більше ускладнюється світ, тим краще він працює. Адже для ліберала світ — це система високої складності. Його цікавить не світ у цілому, а конкретне розв'язання проблемних ситуацій. Відповідно лібералізм найбільше підходить «для динамічного світу, в який ми зараз вступаємо, як би його не назвали: інформаційна епоха, третя хвиля чи третя промислова революція» [4, с. 4]. Лібералізм постійно зберігає «віру в можливість змін на краще за наявних соціальних умов» [15, с. 361].

Лібералізм — гнучка і динамічна система, яку можна розглядати і як комплекс принципів, що лежать в основі політичної стратегії, і як своєрідний засіб упорядкування політичного поля, і як спосіб орієнтації чи стиль діяльності. Ліберальні практики найчастіше супроводжуються інноваційними стратегіями, тобто інноваційний стиль мислення є пріоритетним для лібералізму. Відповідно перед нами постає проблема «динамічного» висвітлення ліберальної проблематики. Таким чином, пропонується авторська експлікація феномену лібералізму. Лібералізм — це суспільно-політична доктрина, що, базуючись на визнанні мирних методів управління та політичних свобод індивіда, обмежених дією законів, сприяє трансформаційним перетворенням політичного простору, детермінуючи зрушення та зміни еволюційного характеру задля здійснення суспільних реформ, метою яких є свобода особистості.

Висновки. У цілому можна стверджувати про існування сталого ідейного базису ліберального дискурсу, який оформлений такими постулатами: примат індивідуальної свободи, ідея раціоналізму, пріоритет індивіда перед соціумом, відповідальність людини перед спільнотою, верховенство права, конституціоналізм, розділення владних гілок, обмежене врядування, недоторканність приватної власності, гарантоване представництво громадянських інтересів, ідея вільного ринку, що заснований на конкуренції та приватній власності, ідеї еволюціонізму, реформістські стратегії, толерантність тощо. Означені ідеї, оформлюючи концептуальний каркас лібералізму, стали вже незмінними для всіх його напрямів. Разом з тим кожна течія лібералізму пропонує власне концептуальне наповнення виокремлених постулатів, тобто, у контексті різних експлікацій кожна із визначених ідей здатна набувати різного трансформаційного потенціалу в ефективному перетворенні політичного простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арон, Р. Опій інтелектуалів [Текст] / Реймон Арон ; пер. з франц. Г. Філіпчук. — К. : Юніверс, 2006. — 272 с.

2. Бёрк, Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж [Текст] / Э. Бёрк ; пер. с англ. С. Векслер ; под. ред. А. Бабича ; предисл. и замеч. К. К. О'Брайен. — Л. : Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. — 411 с.
3. Берлін, І. Чотири есе про свободу [Текст] / І. Берлін ; пер. з англ. О. Коваленка. — К. : Основи, 1994. — 272 с.
4. Боуз, Д. Либертарианство: История, принципы и политика [Текст] / Д. Боуз ; пер. с англ. ; под ред. А. В. Куряева. — Челябинск : Социум, Сато Institute, 2004. — 392 с.
5. Гоббс, Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Текст] / Т. Гоббс // Сочинения : 2 т. / Т. Гоббс ; пер. с лат. и англ. Н. Федорова, А. Гутермана ; сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов. — М. : Мысль, 1991. — Т. 2. — 731 с. — С. 5–285.
6. Декларация прав человека и гражданина 1789 года : принята Учредительным собранием 26 августа 1789 г. [Электронный ресурс] [Текст] // Французская Республика. Конституция и законодательные акты / пер. с фр. : В. В. Маклакова, В. К. Пучинского, В. Л. Энтина ; сост. : В. В. Маклаков, В. Л. Энтин. — М. : Прогресс, 1989. — 448 с. — С. 26—29. — Режим доступа: <http://liberte.newmail.ru/declaration.html>.
7. Довгаль, О. А. Протекціонізм і лібералізм у процесі глобалізації світової економіки (Питання теорії і методології) [Текст] : монографія / О. А. Довгаль. — Х. : Вид-во НУА, 2004. — 320 с.
8. Заблоцький, В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія [Текст] : монографія / В. П. Заблоцький. — Донецьк : Янтра, 2001. — 367 с.
9. Звеспер, Дж. Лібералізм [Текст] / Д. Звеспер // Енциклопедія політичної думки ; пер. з англ. Н. Лисюк, С. Альошкіної, І. Підлуської ; редколег. : К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг. — К. : Дух і Літера, 2000. — 472 с. — С. 203—207.
10. Кант, І. Критика чистого розуму [Текст] / І. Кант ; пер. с нем. Н. Лосского ; ред. Ц. Арзаканян и М. Иткин. — М. : Мысль, 1994. — 591 с.
11. Лібералізм [Текст] // Енциклопедический словарь. Томъ XVIII^А: Ледье—Лопаревъ / [узд. : Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ)]. — С.-Петербургъ : Тип.-Литогр. И. А. Ефрона, 1896. — 960 с. — С. 632—633.
12. Митрошенков О. А. Лібералізм [Текст] / О. А. Митрошенков // Политическая энциклопедия : в 2 т. / Нац. обществ.-науч. фонд ; рук. проекта Г. Ю. Семигин. — М. : Мысль, 2000. — Т. 1 : А—М. — 750 с. — С. 622—623.
13. Монтескье, Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтескье // Избранные произведения [Текст] / Ш.-Л. Монтескье ; пер. с фр. ; ред. И. Щербина. — М. : Госполитиздат, 1955. — 800 с. — С. 157—733.
14. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін ; упорядн. В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін. — К. : Генеза, 1997. — 400 с.
15. Рив, Е. Лібералізм [Текст] / Е. Рив // Короткий оксфордський політичний словник ; пер. з англ. / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. — 789 с. — С. 361—363.
16. Руджеро, Г. де. Что такое либерализм [Текст] / Г. де Руджеро ; пер. с англ. И. И. Мюрберг // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 696 с. — С. 220—294.

17. Скиннер, К. Свобода до либерализма [Текст] / К. Скиннер ; пер. с англ. А. В. Магуна ; науч. ред. О. В. Хархордин. — СПб. : Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. — 120 с.
18. Современная западная социология [Текст] : словарь / сост. : Ю. Н. Давыдов, М. С. Ковалева, А. Ф. Филиппов. — М. : Политиздат, 1990. — 432 с.
19. Соловьев, А. И. Либерализм: проблемы теоретического и идеологического измерений [Электронный ресурс] [Текст] / А. И. Соловьев // Научн. эксперт : научн. электрон. журн.. — 2010. — Вып. 6. — 105 с. — С. 5—23. — Режим доступа: http://www.rusrand.ru/text/Jornal6_2010.pdf
20. Спіноза, Б. Теологічно-політичний трактат [Текст] / Б. Спіноза ; пер. з лат. В. Литвинов ; вст. слово В. Литвинова. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. — 237 с.
21. Філософський словник соціальних термінів [Текст] / під заг. ред. В. П. Андрущенка. — К.—Х. : Корвін, 2002. — 672 с.
22. Энциклопедический словарь по культурологии [Текст] / сост. : А. А. Радугин. — М. : Центр, 1997. — 480 с.
23. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. — К. : Українська енцикл. 2001. — Т. 3 : К – М. — 792 с.
24. Manifesto d'Oxford 1997 [Электронный ресурс] [Text] // Internationale Libérale. — Режим доступа: http://www.liberal-international.org/editorial.asp?ia_id=537&lang=french

КЛЮЧЕВЫЕ ИДЕИ ЛИБЕРАЛЬНОГО ДИСКУРСА В КОНТЕКСТЕ ДИНАМИКИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ

Кут Г. М.

Содержательное наполнение ключевых идеологем либерального дискурса изменялось в зависимости от доминирующей практики осмысления политических реалий, что обусловлено широким разнообразием направлений и течений либерализма. Вместе с тем, можно утверждать о существовании сложившегося концептуального каркаса либерализма, базовые идеи которого стали уже неизменными для всех его направлений.

Ключевые слова: либерализм, ключевые идеи, общественно-политические изменения.

KEY IDEAS OF LIBERAL DISCOURSE IN THE DYNAMIC CONTEXT OF SOCIAL AND POLITICAL CHANGES

Kuts G. M.

Substantial contents of the core ideology issues of the liberal discourse has varied depending on the prevailing practice of political reality comprehension, which is due to a wide variety of liberalism trends and tendencies. Along with this, one can argue about the existence of the established conceptual framework of liberalism, which basic ideas have become unchanged for all its directions.

Key words: liberalism, key ideas, social and political change.

УДК 321.7: 321.6

О. І. Романюк, кандидат історичних наук, доцент

ТРЕТЯ «ЗВОРОТНА ХВИЛЯ» ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО СВІТУ ВЖЕ ПОЧАЛАСЯ?

Тенденція зменшення кількості електоральних демократій, яка намітилася останніми роками, породжує припущення про те, що у процесі демократизації сучасного світу почалася третя «зворотна хвиля». При аналізі причин нинішнього відпливу, спрогнозовано його наслідки та виявлено можливі альтернативи світового політичного розвитку. При цьому особливу увагу приділено ситуації на посткомуністичному просторі.

Ключові слова: політична демократія, демократизація сучасного світу, демократичні транзити, демократичні та зворотні хвилі, посткомуністичні суспільства.

Актуальність проблеми. Аналізуючи процес демократизації сучасного світу, С. Хантінгтон помітив, що за двома попередніми періодами значного збільшення кількості демократій («демократичними хвилями») наступали періоди їх помітного зменшення («зворотні хвилі», або «відпливи»). Зосередивши увагу на новій, «третьій хвилі» демократизації, він не виключав можливості настання й третього відпливу [1, с. 309–315; 2, с. 49–52]. Пізніше імовірність такого передбачали Л. Даймонд [3], Ф. Закарія [4], Т. Каротерс [5] та деякі інші авторитетні фахівці у галузі транзитології. Тенденція зменшення кількості та питомої ваги демократій у світі, що намітилася останніми роками, наводить на думку, згідно з якою третій відплив уже розпочався. Висуваючи у даній статті гіпотезу початку нової «зворотної хвилі», автор ставить перед собою низку запитань. Де криються її причини? Які наслідки вона за собою потягне? Наскільки тривалою вона буде? Пошук відповідей на ці запитання й становить головну мету цієї статті.

1. **«Третя хвиля» демократизації: статистичний аналіз.** Починаючи третю хвилю переходів до демократії з квітневої «революції гвоздик» у Португалії (1974), С. Хантінгтон відмічає, що вона зразу ж охопила країни Південної Європи: (Грецію — 1975, Іспанію — 1976), невдовзі поширилася на Лагінську Америку (Перу — 1980, Аргентину — 1983, Уругвай — 1984, Бразилію — 1985, Чилі — 1989), потім — на країни Близького Сходу (Туреччину — 1983) та Далекого (Філіппіни — 1986, Південну Корею — 1988, Тайвань — 1988). За період 1974–1989 рр. кількість демократій у світі збільшилася з 39 до 69, а їх питома вага серед політичних режимів — з 27,5 % до 41 %. Унаслідок лавинного краху комуністичних режимів у 1989 р. розпочався новий етап у розвитку третьої хвилі, який Л. Даймонд охарактеризував

як «безпрецедентний демократичний прорив» [3, с.16]. Кількість електоральних демократій стала стрімко зростати, і на 1992 р. демократичне врядування мали вже 99 країн, що дорівнювало 53,2 % від загального числа політичних режимів, тобто *вперше в історії людства* кількість демократичних режимів *перевищила* кількість недемократичних (табл. 1).

Таблиця 1

Кількість та питома вага електоральних демократій у світі (1990–2009)

Рік	Електоральні демократії у світі		Порівняно з попереднім роком		Рік	Електоральні демократії у світі		Порівняно з попереднім роком	
	К-ть	%	К-ть	%		К-ть	%	К-ть	%
1990	76	46 %	+7	+5 %	2000	120	63 %	0	0
1991	89	49 %	+13	+3 %	2001	121	65 %	+1	+2 %
1992	99	53 %	+10	+4 %	2002	121	65 %	0	0
1993	108	57 %	+9	+4 %	2003	117	61 %	-4	-4 %
1994	113	59 %	+5	+2 %	2004	119	62 %	+2	+1 %
1995	115	60 %	+2	+1 %	2005	123	64 %	+4	+2 %
1996	118	62 %	+3	+1 %	2006	123	64 %	0	0
1997	117	61 %	-1	-1 %	2007	121	63 %	-2	-1 %
1998	117	61 %	0	0	2008	119	62 %	-2	-1 %
1999	120	63 %	+3	+2 %	2009	116	60 %	-3	-2 %

Примітка: Кількість електоральних демократій та їх питома вага серед політичних режимів наведено за даними моніторингу «Freedom in the World» [6]. Дані відбивають стан демократичного процесу на кінець відповідного року.

Демократичний прорив зумовили дві обставини. По-перше, позбувшись тоталітарних режимів, більшість посткомуністичних країн у своїх нових конституційних актах задекларували орієнтації на розбудову вільних демократичних суспільств [7; 8] та провели вільні і конкурентні вибори, за результатами яких було сформовано урядову владу. По-друге, загибель комуністичних режимів, поклавши край біполярному світові, спричинила розвиток демократичних процесів у країнах, що розвиваються, оскільки, з одного боку, позбавилися зовнішньої підтримки ліві однопартійні режими «соціалістичної орієнтації», а з другого — західні демократії припинили підтримувати праві диктатури (антикомуністичної спрямованості) і вдалися до політики «просування демократії». Як наслідок за рахунок посткомуністичних країн і країн, що розвиваються, протягом 1990–1996 років світ поповнився 49 новими електоральними демократіями, а питома вага демократичних врядувань зросла ще на 20 %.

Хоч безпрецедентний демократичний прорив викликав демократичну ейфорію, яка виявилася у поширенні переконання стосовно того, що «демократія перемагає, і всі небезпеки, які чекали на неї, наразі або зникли, або мають ось-ось зникнути» [9, с. 22], проте він тривав недовго. Після 1997 р. розвиток світового політичного процесу набув *суперечливого характеру*. Якщо у 1999, 2001, 2004, 2005 роках ще відбувалося деяке збільшення кількості електоральних демократій, то у 1998, 2000, 2002, 2006 роках їх кількість дорівнювала показнику попереднього року, а у 1997, 2003, 2007, 2008, 2009 роках воно зменшувалося. Оскільки кількість електоральних демократій та їх питома вага зменшуються вже *третьій рік поспіль* і на початок 2010 р. за цими показниками світ повернувся до рівня 1995 р. (тобто процес демократизації було *відкинуто на п'ятнадцять років назад*), це надає гіпотезі початку нового, третього відпливу великої імовірності.

2. Коли закінчилася третя хвиля демократизації і почався третій відплив? Важливим для обґрунтування цієї гіпотези є питання про час закінчення третьої хвилі демократизації і час початку третього відпливу. За методологічну основу вирішення цього питання взято схему періодизації двох попередніх демократичних та зворотних хвиль С. Ханінгтона, в якій закінчення хвиль демократизації та початок відпливів *не збігаються* між собою у часі. За С. Ханінгтоном, перший і другий відпливи починаються *раніше*, ніж закінчуються відповідні демократичні хвилі. Перший відплив починається у 1922 р., тоді як перша демократична хвиля закінчується у 1926 р., другий відплив починається у 1958 р., а друга хвиля демократизації закінчується у 1962 р. [1, с. 26].

Таким чином, можна припустити, що кінець третьої демократичної хвилі і початок третього відпливу також не збігатимуться у часі. Кінцевим пунктом третьої хвилі демократизації світу варто визначити 2005–2006 роки, коли кількість електоральних демократій досягла свого *найвищого за всю історію рівня* — 123 (64 %). Що стосується початку третього відпливу, то перший дзвоник тут пролунав ще у 1997 р., коли після тривалого періоду неухильного зростання кількості електоральних демократій та їх питомої ваги відбулося зменшення цих показників. Проте за його вихідний пункт все ж таки треба взяти 2003 р., протягом якого кількість і питома вага електоральних демократій зменшилися істотно (на чотири країни, або на 4 %). Хоч у період 2003–2009 років, до демократії перейшло ще шість країн, але до автократії повернулося 11. Питома вага електоральних демократій у світі за цей час зменшилася на 5 %.

Оскільки упродовж означеного часу кількість повернень до недемократичних режимів майже *удвічі* перевищує кількість переходів до демократії, цей період може відповідати запропонованому С. Ханінгтоном поняттю «зворотна хвиля» [1, с. 26], якщо тільки ця тенденція продовжуватиметься й триватиме значний проміжок часу. Однак аналіз сучасного етапу світового

політичного розвитку залишає мало надій на те, що вона невдовзі припиниться. У мусульманських країнах все більшої сили набуває ісламський фундаменталізм. У 2002 р. у найліберальнішої з мусульманських країн Туреччині до урядової влади прийшла проісламська Партія справедливості і розвитку, створюючи потенційну загрозу того, що ця країна перестане бути провідником ліберальних цінностей на Близькому Сході. У 2004 р. остаточно втратила ознаки електоральної демократії Росія [10, р. 26], імперські амбіції якої суттєво впливають на розвиток політичного процесу не тільки на пострадянському просторі, а й у далекому зарубіжжі. Важливим чинником, що стабілізує третій відплив, є також успіх китайської моделі — недемократичної форми правління, яка, проте, викликає прихильність керівництва деяких країн Африки та Латинської Америки [11].

Отже, якщо сприйняти припущення, що у 2003 р. розпочався третій відплив, то схема розвитку сучасного світового демократичного процесу виглядає таким чином (табл. 2).

Таблиця 2

Схема розвитку світового демократичного процесу

Хвилі та відливи демократизації	Період	Кількість країн, що перейшли до демократії	Кількість країн, що повернулися до автократичних режимів
Перша тривала хвиля	1828–1926	29	
Перший відплив	1922–1942		17
Друга коротка хвиля	1943–1962	36	
Другий відплив	1958–1975		18
Третя середня хвиля	1974–2006	82	
Третій відплив	2003–?		11

Примітка: 1. Кількість країн, що перейшли до демократії під час першої і другої хвиль та повернулися до недемократичних режимів під час першого та другого відпливів, наведено за С. Ханінгтоном [2, с. 43]. Кількість країн, що перейшли до демократії під час третьої хвилі та повернулися до недемократичних режимів під час третього відпливу, наведено за даними «Freedom House» [6]. Кількість країн, що повернулася до недемократичних режимів під час третього відпливу, наведено на початок 2010 р.

2. Схожа таблиця міститься у російському підручнику за редакцією М. Василика [12, с. 26]. Проте його автори невірно інтерпретують висновки С. Ханінгтона щодо кількості переходів під час другої хвилі та другого відпливу.

3. Порівняння причин попередніх відпливів з теперішньою ситуацією.

Проте завдання цієї статті полягає не тільки і не стільки в констатації початку нової зворотної хвилі, а насамперед у з'ясуванні її причин. Аби зрозуміти причини нинішнього відпливу, треба проаналізувати суспільно-політичні ситуації, що склалися напередодні попередніх відпливів, та порівняти їх з теперішньою.

Перший і другий відпливи сталися після періодів помітного збільшення числа демократій, що було зумовлено наслідками світових війн. Поширення демократій у повоєнні роки сприяли як перемога у Першій світовій війні блоку «Антанта», де ключову роль відігравали країни з демократичним врядуванням, так і перемога у Другій світовій війні Антигітлерівської коаліції, в якій також більшість становили демократичні держави. Однак післявоєнні збільшення демократичних врядувань приховували у собі серйозні проблеми, зумовлені двома взаємопов'язаними чинниками.

По-перше, переважна більшість післявоєнних демократій були електоральними демократіями *наслідуваного типу*, тобто такими, що копіювали інститути та норми сталих демократій [13]. Упровадження електорального механізму формування урядової влади у них відбувалося в умовах несформованості структур громадянського суспільства, слабкості середнього класу та відсутності громадянської культури, що робило демократичне врядування дуже нестійким та уразливим.

По-друге, серед післявоєнних демократій переважали новоутворені держави. Після Першої світової війни внаслідок розпаду Австро-Угорської, Німецької, Російської та Оттоманської імперій на карті Європи виникло 10 держав, у переважній більшості яких протягом певного часу було впроваджено електоральні процедури формування урядової влади. Але до 1938 р. демократичне врядування вдалося зберегти тільки у Чехословаччині та Фінляндії. Після Другої світової війни, в умовах розпаду колоніальної системи, метрополії (що мали демократичне врядування) вдалися до політики *експорту демократії*. Перш ніж надати своїм колоніям незалежності, вони розробляли для нових держав демократичні конституції, які передбачали електоральний механізм формування та спадкування влади. Проте невдовзі у постколоніальних країнах сталися політичні перевороти, внаслідок чого було встановлено військові диктатури або однопартійні режими «соціалістичної орієнтації». З усіх постколоніальних країн тільки Ізраїль та Індія після здобуття незалежності розвивалися без суттєвих сходів з демократичного шляху. І в першому, і в другому випадку несформованість політичних націй, напружений характер міжетнічних та міжконфесійних стосунків у новоутворених державах спричинили нетривалість функціонування урядової влади на ґрунті демократичних процедур.

Ситуація, в якій розпочинається третя зворотна хвиля, дуже нагадує ті, що склалися напередодні попередніх відпливів. Перемога західних демократій над комуністичним блоком у перебігу «холодної війни» (яку дехто рефлектуює як «третю світову війну» [14]) створила сприятливий міжнародний

контекст для поширення демократій. Але, по-перше, електоральні демократії, що виникли у посткомуністичний період, не ґрунтувалися на розвиненому громадянському суспільстві; по-друге, більшість країн, що впровадили демократичні процедури після 1989 р., були новоутвореними державами, багато з яких мали серйозні проблеми щодо формування політичних націй.

4. Вплив світових економічних криз на формування хвиль політичних переходів. Ще одним чинником, що споріднює теперішню ситуацію з ситуаціями, в яких формувалися та розвивалися попередні зворотні хвилі, є вплив *світових економічних криз*. Виникненню першого відпливу сприяла криза 1920–1922 років, а на його розвиток суттєво вплинула криза 1929–1933 років. Другий відплив формувався на тлі криз 1957–1958 та 1960–1961 років. Породжуючи спад виробництва, зростання безробіття, інфляцію та як наслідок падіння добробуту населення, економічні кризи сприяли дискредитації неконсолідованих демократій. Теперішня зворотна хвиля формується в умовах фінансово-економічної кризи, що набула світового характеру в 2008 р.

Проте світові економічні кризи, дестабілізуючи соціально-політичні відносини, здатні створювати умови для формування не тільки зворотних хвиль, а й демократичних. Так, третя хвиля переходів до демократії виникла на тлі світової економічної кризи, що почалася наприкінці 1973 р. та яка «по широті охоплення країн, тривалості, глибини та руйнівній силі значно перевищила економічну кризу 1957–1958 рр. і за низкою характеристик наблизилася до кризи 1929–1933 рр.» [15]. З цього випливають декілька висновків: 1) світові економічні кризи, які відбуваються наприкінці хвиль політичних переходів, породжують протилежні за характером хвилі; 2) економічні кризи сприяють руйнації *нестійких* політичних режимів незалежно від того, чи є вони демократичними або авторитарними; 3) характер хвиль (демократичний або зворотний) зумовлюється тим, якого типу нестійких режимів на даний момент у світі більше (демократичних чи недемократичних). На початку 1970-х серед нестійких режимів переважали авторитарні, тоді як на початку 1920-х, на зламі 1950-х та 1960-х — демократичні. Сьогодні серед нестійких режимів також переважають неконсолідовані демократії, що й зумовлює формування саме зворотної хвилі.

5. Посткомуністичні трансформації в контексті гіпотези третього відпливу. Подібно тому, як лавинний крах комуністичних режимів сприяв розвитку третьої хвилі переходів до демократії, теперішня ситуація на посткомуністичному просторі впливає на формування третьої зворотної хвилі. З 11 країн, що зійшли з колії демократичного розвитку після 2003 р., три є посткомуністичними державами (Вірменія, Молдова, Росія). У 2003 р. з числа електоральних демократій виключалася й Грузія, однак її було знов включено до числа країн з демократичним врядуванням після «революції троянд» 2004 р.

У свій час М. Макфол, аналізуючи посткомуністичні трансформації, відмітив *дві тенденції* їх розвитку: перехід до демократії та зміну однієї форми

автократичних режимів на іншу («зміна режиму з диктатури на диктатуру» [16, с. 223]). Перша тенденція (перехід до демократії) домінувала у перше десятиліття посткомуністичних трансформацій (1989–1998 рр.). У цей період сім посткомуністичним країнам (Естонії, Латвії, Литві, Польщі, Словенії, Угорщині, Чехії) вдалося не тільки запровадити демократичні процедури формування урядової влади, а й консолідувати демократичні режими. За цей період консолідовані автократії виникли тільки у трьох країнах (Білорусі, Туркменістані, Узбекистані). Натомість у друге десятиліття (1999–2008) на посткомуністичному просторі стала домінувати друга тенденція (формування та консолідація авторитарних режимів). За цей період консолідація демократії відбулася тільки у двох країнах (Словаччині та Болгарії), у той же час на авторитарній основі консолідували свої режими ще п'ять країн (Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан) (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка зміни політичних режимів посткомуністичних країн

Політичні режими		1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Демократії	консолідовані	7	7	8	8	8	8	8	8	9	9	9	8
	напівконсолідовані	6	4	4	5	5	6	5	6	6	6	6	7
	усього	13	11	12	13	13	14	13	15	15	15	15	15
Перехідні врядування		6	9	7	7	7	6	6	4	4	4	3	3
Автократії	напівконсолідовані	3	3	5	4	4	3	6	7	6	5	5	3
	консолідовані	3	4	3	3	3	4	4	4	4	5	6	8
	усього	6	6	8	7	7	7	10	11	10	10	11	11

Примітки: Таблицю складено за моніторингом «Nation in Transit», який «Freedom House» здійснює в усіх посткомуністичних країнах, крім Монголії. З 2001 р. дані наводяться за станом на початок поточного року. У 1997 р. політичні режими Союзної Республіки Югославії та Боснії і Герцеговини не аналізувалися. З 2004 р. політичні режими Сербії, Чорногорії та Косова аналізуються окремо.

Істотним для розуміння тенденцій, що діють на посткомуністичному просторі, є його поділ на два регіони. У першому, до якого належать країни Середньо-Східної та Південно-Східної Європи, а також Балтії, протягом усього часу посткомуністичних трансформацій домінує тенденція до демократизації. З 17 країн цього регіону 15 (88 %) мають демократичне врядування. Усі консолідовані та напівконсолідовані демократії належать до цього регіону. Режим Боснії і Герцеговини характеризується як перехідне врядування (цю країну не включено до числа електоральних демократій через складний характер міжетнічних і міжконфесійних відносин та міжнародного протекторату), і тільки режим Косова за своїми показниками належить до групи напівконсолідованих авторитарних режимів. Натомість серед країн другого регіону, який охоплює пострадянські країни (за винятком держав Балтії), жодна не тільки не набула, а й навіть не наблизилася до якості консолідованої демократії. Тут тільки Україна і Грузія визнаються електоральними демократіями, проте їх політичні режими є *неконсолідованими* і характеризуються як «перехідне врядування». В інших 10 пострадянських країнах функціонують авторитарні режими, причому у восьми вони консолідувалися. В умовах світової економічної кризи показники демократії погіршилися в обох регіонах, але на пострадянському просторі рівень погіршення удвічі більше. На пострадянському просторі рівень погіршення дорівнює 0,08 пункту, тоді як та теренах Середньо-Східної та Південно-Східної Європи і Балтії — тільки 0,04 [17]. Серед країн Середньо-Східної та Південно-Східної Європи і Балтії тільки Болгарія у період світової кризи понизила свій статус з консолідованої демократії на напівконсолідовану, Серед пострадянських країн понизили свій статус з напівконсолідованих авторитарних режимів на консолідовані Киргизстан і Росія.

Висновки. Тенденція до сходження країн з колії демократичного розвитку, що набуває сили у різних регіонах світу, свідчить про початок нової зворотної хвилі. Новий відплив має ті самі основні причини, що й попередні: наслідуваний характер нових демократій, що не ґрунтуються на достатньо розвиненому громадянському суспільстві, та новоутворений характер державності, в основі якої не лежить національна єдність. Каталізатором нового відпливу стала світова фінансово-економічна криза, що розпочалася у 2008 р. і призвела до дестабілізації неконсолідованих електоральних демократій. Однак, як здається, третій відплив охопить не дуже значну кількість периферійних країн, в яких демократичні режими не встигли чи не зуміли консолідуватися. Країни, в яких демократичним режимам вдалося консолідуватися, вона не зачепить. До чинників, що заважатимуть поширенню нової зворотної хвилі, слід віднести такі.

Сучасний демократичний світ являє собою найпотужнішу систему, яка має політичні, економічні та військові важелі впливу на розвиток світової політичної ситуації. Натомість сучасні автократії є строкатою низкою країн,

що не мають спільних принципів та орієнтацій, між якими існують серйозні ідеологічні та політичні суперечності. До того ж, загальний економічний потенціал автократій значно поступається економічному потенціалу демократичного світу.

Автократичні режими навряд чи є спроможними до розв'язання проблем соціально-економічного розвитку своїх країн. Вони можуть на деякий період стабілізувати цей розвиток, але надати йому тривалого поступального ходу вони не здатні. Нездатність спричинятиме розчарування громадян у автократії, що породжуватиме відповідні соціально-психологічні передумови для демократизації або редемократизації країн.

Як довго триватиме третій відплив? Однозначно відповісти на це питання не уявляється можливим, проте це багато в чому залежить від здатності ліберальних демократій адекватно зреагувати на нові виклики, згуртуватися для протидії розвитку негативних тенденцій у світовій політиці та виробити спільну зовнішньополітичну стратегію. Західним демократіям, по-перше, треба відмовитися від електоральної ейфорії і не вважати проведення перших більш-менш вільних виборів переходом до демократії. Демократичний транзит успішно закінчується тоді, коли електоральний механізм спадкування влади усталюється й усі провідні політичні сили сприймають демократичні процедури як єдино можливі правила політичної гри. По-друге, західним демократіям слід відмовитися від заохочення нових демократій до швидкого втілення у політичну практику «сучасних стандартів» демократичного врядування в повному обсязі. До такого вони самі йшли упродовж десятків, а то й сотень років. Потретє, їм треба зрозуміти, що не всяке погіршення формальних показників демократичності врядування свідчить про рух у напрямі від демократії. «Погіршення» може бути зумовлено необхідністю захисту демократії від недемократичних сил або подолання дестабілізації політичної ситуації. По-четверте, світовому демократичному співтовариству треба жорсткіше реагувати на спроби втручання деяких автократичних держав у внутрішні справи інших країн задля розширення свого геополітичного простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хантингтон, С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст] : пер. с англ. / С. Хантингтон — М. : РОССПЭН, 2003. — 386 с.
2. Ханінгтон, С. П. Третя хвиля демократії [Текст] / С. П. Ханінгтон // Глобальне відродження демократії / за ред. Л. Даймонда, М. Ф. Планера : пер. з англ. — Львів : Ахілл, 2004. — С. 43–67.
3. Даймонд, Л. Прошла ли третья волна демократизации? [Текст] / Л. Даймонд // Полис. — 1999. — № 1. — С. 10–25.
4. Zakaria, F. The Rise of Liberal Democracy [Text] / F. Zakaria // Foreign Affairs. — 1997. — Vol. 76. — No. 6. — P. 22–43.

5. Карозерс, Т. Трезвый взгляд на демократию [Текст] / Т. Карозерс // Pro et Contra. — 2005. — № 1. — С. 73–80.
6. Number of Percentage of Electoral Democracy [Text] // Freedom in the World 2010 [Электронный ресурс] — Режим доступа: www.freedomhouse.org/uploads/fiw10/FIW_2010_Tables_and_Graphs.pdf
7. Конституції нових держав Європи та Азії [Текст] / упоряд. С. Головатий. — К. : Укр. правн. фундація. Вид-во Право, 1996. — 544 с.
8. Конституции государств — участников СНГ [Текст] / Ин-тут зак-ва и сравн. правоведения при Правительстве Рос. Федерации. — М. : НОРМА–ИНФРА М, 1999. — xviii, 736 с.
9. Ревель, Ж.-Ф. Відживлення демократії [Текст] / Ж.-Ф. Ревель : пер. з франц. — К. : Критика. — 2004. — 591 с.
10. Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia [Text] / ed. by A. Motyl, A. Schnitzer. — N.Y. : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. — xvii, 666 p.
11. Каротерс, Т. Интервью «Газете-RU» 20.03.2009 [Текст] [Электронный ресурс] / Т. Каротерс. — Режим доступа: www.gzt.ru/politics/2008/07/30/223008.html
12. Политология [Текст] : учебник / под ред. М. А. Василика. — М. : Гардарики, 2004. — 588 с.
13. Романюк, О. І. Походження демократії як істотний чинник усталення демократичних режимів [Текст] / О. І. Романюк // вип. 16, № 885 Вісн. Харьк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — Сер. : Питання політології. — X., 2010. — С. 55–62.
14. Буздуган, Ю. Геополітика та національні інтереси України [Текст] / Ю. Буздуган // матер. наук. конф. «Національна ідея — відповідь на виклик часу» (Пуща-Озерна, 23-24 бер. 2001 р.) [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://varianty.org.ua/National_idea/Buzduhan.htm
15. История мировых экономических кризисов [Текст] [Электронный ресурс] — Режим доступа: www.rian.ru/crisis_spravki/20080917/151357556.html
16. McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship : Noncooperative Transitions in the Postcommunist World [Text] / M. McFaul // World Politics. — 2002 — Vol. 54. — No. 2. — P. 212–244.
17. Nations in Transit 2009 Tables [Text] // Nations in Transit 2009 [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.freedomhouse.org/uploads/nit/2009/Tables-WEB.pdf>

ТРЕТЬЯ «ОТКАТНАЯ ВОЛНА» ДЕМОКРАТИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОГО МИРА УЖЕ НАЧАЛАСЬ?

Романюк А. И.

Наметившаяся в последние годы тенденция уменьшения количества электоральных демократий рождает предположение о том, что в процессе демократизации современного мира началась третья «откатная волна». При анализе причин нынешнего отката спрогнозированы его последствия и выявлены возможные альтернативы мирового политического развития. При этом особое внимание уделено ситуации на посткоммунистическом пространстве.

Ключевые слова: политическая демократия, демократизация современного мира, демократические транзиты, демократические и откатные волны, посткоммунистические общества.

DID THE THIRD «RECOIL WAVE» OF DEMOCRATIZATION OF THE MODERN WORLD BEGIN ALREADY?

Romanyuk O. I.

The tendency of diminishing of amount of electoral democracies set the last years gives supposition that the third «recoil wave began in the process of democratization of the modern world». Analyzing reasons of present recoil, the author of the article tries prognosis his consequences and expose the possible alternatives of world political development. Thus the special attention is spared a situation on postcommunist space.

Key words: *political democracy, democratization of the modern world, democratic transits, democratic and recoil waves, postcommunist societies.*

УДК 321.01:328. 188

Ю. С. Тагліна, кандидат філософських наук, доцент;
М. І. Зайдель, магістр політології

ВЕЛИКИЙ ПРИВАТНИЙ КАПІТАЛ У СТРУКТУРІ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ

Проаналізовано взаємодію бізнесу та влади в політичній системі України. Значну увагу приділено процесу зародження великого капіталу та його входження до політики. Розглянуто основні механізми співпраці влади та бізнесу в контексті українського державотворення.

Ключові слова: *великий приватний капітал, влада, бізнес, підприємство, «тіньова» економіка, «тіньова» політика, політичне інвестування, патронаж.*

Актуальність проблеми. Великий приватний капітал, який сформувався в Україні з часів здобуття незалежності, не тільки займає позицію впливової групи інтересів, а й є невід'ємною складовою української політичної та економічної системи, що в свою чергу призводить до приватизації не тільки потужних державних об'єктів промисловості, але й деяких сегментів влади. Об'єктом дослідження виступає взаємодія бізнесу та влади, предметом — місце та роль великого капіталу в структурі владних відносин України. **Метою** статті є аналіз процесу становлення великого приватного капіталу в Україні за часів незалежності, його входження до влади та взаємодії з владою. Ця проблематика є недостатньо дослідженою в українській політичній науці, оскільки основна увага вітчизняних науковців зосереджена переважно на дослідженні джерел фінансування виборчих кампаній і загальних проблемах

взаємодії бізнесу та влади. Загалом проблема взаємовідносин великого капіталу та влади перебуває у фокусі російських дослідників, але в рамках економічної соціології: С. Барсукової, В. Звягінцева, М. Курбатової, С. Левіна, Н. Апаріної. Українськими науковцями ця проблема досліджується переважно крізь призму економічної теорії (О. Пасхавер, Л. Верховодова, К. Агєєва та ін.).

У 1991 р. Україна, будучи у середині радянської системи лише одним із гвинтиків республіканського виробництва і комуністичного режиму та не маючи самостійного виходу на західні ринки, раптово була викинута до світового ринку, який працював зовсім за іншими, не зрозумілими та чужими правилами, — правилами ринкової конкуренції та демократії. Як наслідок на світовому ринку Україна є новою незалежною державою, але з неконкурентоздатною економікою, до того ж — зі своєрідною політичною культурою, не готовою до різких змін політичної системи, де також відсутні демократичні традиції формування органів влади тощо. У цей час закладається власна політична та економічна система — на основі політико-особистісної наближеності та лояльності до вихідців партійно-господарської номенклатури, а також відбувається стихійна приватизація не тільки комунального майна, а й стратегічно важливих об'єктів держави. Фіскальна політика та бюрократична система, які перейшли у спадок від командно-адміністративної системи, створюють сприятливі умови для хабарництва, шахрайства та економічних злочинів, перекриваючи шляхи залучення інвесторів в українську економіку [1].

Уламки радянського економічного комплексу набувають форми цілісної української економічної системи, що має тепер функціонувати за принципами капіталістичної світ-системи. Приватизація державних об'єктів та слабкий контроль за економікою з боку держави сприяють становленню великого приватного капіталу та потужних фінансово-промислових груп, що породжує механізм, відповідно до якого українська економіка перебуває під контролем певного кола людей, формуючи в свою чергу «тіньовий» політико-економічний процес. За таких умов бізнес є занадто уразливим без його тісної співпраці з місцевими та центральними органами влади, які встановлюють правила гри. Зрощення бізнесу з владою є вимушеною необхідністю в першу чергу для приватизованого економічного сектору.

Однак, говорячи про зародження великого приватного капіталу, слід виділити такі першопричини цього процесу.

Інвестиційні ризики як потенційна загроза для іноземного капіталу. Відсутність демократичних механізмів, конкурентної ринкової економіки, економічна криза та високий рівень корупції роблять українську економіку непривабливою для іноземного інвестора.

Первісне нагромадження капіталу в умовах економічної кризи. Головним джерелом нагромадження капіталу та одержання надходів виступали екс-

порт, зміна форм власності на державні об'єкти (приватизація), рента та «тіньові» доходи.

Відсутність регуляторних та інституційних механізмів, які б прийшли на зміну колишній централізованій радянській економіці. Під патронатом регіональної влади приватні компанії встановлювали контроль над державною власністю. Однак співпраця бізнес-груп з центральними органами влади є необхідною умовою для самозбереження перших (оподаткування, вихід на зовнішні ринки) та задоволення матеріальних потреб других (фінансова та політична підтримка).

Безконтрольна підприємницька діяльність, відсутність ринкової інфраструктури. Маніпуляція з податковою системою та безготівковий розрахунок (бартер) були поширеними шляхами збагачення бізнес-груп [2, с. 7–10].

Входження великого приватного капіталу до влади — взаємовигідний процес. Російські дослідники М. Курбатова, С. Левін та Н. Апаріна вважають, що при побудові системи неформальних торгів з владою мотивацією для бізнесу виступає необхідність подолання перешкод його розвитку та тиск на бізнес з боку влади. Серед іншого, можна виділити й позитивну складову співпраці приватного капіталу та влади — зацікавленість бізнесу в розвитку інфраструктури, поліпшення клімату для підприємницької діяльності та ін. [3]. Інтереси влади в патронації великого капіталу зумовлені свого роду «політичним інвестуванням», яке реалізується через лобіювання призначення на посаду, фінансування виборчої кампанії та діяльності політичної партії, купівлю «прохідних місць» у партійних списках [4].

Відповідно до цього виділяють три основні механізми взаємодії влади та великого приватного капіталу:

1) пряму взаємодію великого бізнесу та влади — безпосереднє представництво бізнесменів в органах виконавчої та законодавчої влади;

2) опосередковане представництво — посади в представницьких органах влади обіймають соратники, наближені чи довірені особи капіталістів;

3) тіньову взаємодію українського бізнесу та української політики, особливо лобіювання інтересів власників під час приватизації чи реприватизації.

Нагромадження капіталу та розвиток великого бізнесу унеможливлюються без наближення до влади, тобто великий капітал фактично переслідує інтереси постійного збільшення та розширення сфер впливу. Взаємовигідна співпраця бізнесу та влади на користь великого капіталу відбувається за такою схемою: «бізнес-групи зазвичай надають фінансову і політичну підтримку тим політичним силам і акторам, які забезпечують їм державний патронат в ході придбання об'єктів державної власності» [5]. Державне майно зазвичай приватизується стихійно, що забезпечує збагачення та зростання окремих бізнес-груп, які, якщо ще не перебувають при владі, то розпоряджаючись економічними ресурсами держави, мають певні важелі впливу на владу.

Існування «тіньових» механізмів співпраці бізнесу та влади призводить до зародження як «тіньової» економіки, так і «тіньової» політики. Крім надання фінансових послуг владі у вигляді «політичного інвестування», бізнес слугує збагаченню представників влади, конвертації адміністративного ресурсу в економічний капітал, подякою в розмірі частини власності в бізнесі, відстоюванню корпоративних інтересів у вигляді постійного відтворення вже існуючих механізмів взаємодії влади та великого капіталу, що призводить до консервації влади (в чому зацікавлені як влада, так і бізнес) [6; 7].

Зав'язування тісних корпоративно-політичних мереж та зрощення політичної влади з бізнесом призвели до становлення оновленої версії традиційних форм побудови відносин панування/підпорядкування. За умови олігархізації політичної влади основним гарантом для великого приватного капіталу виступають авторитарна модель управління та посада президента, який у свою чергу стає головним «патроном» політичних кланів, очолюючи владну піраміду та поєднуючи довкола себе патронажно-клієнтарні мережі. Партійний патронаж стає типовою моделлю відносин між органами влади (як центральними, так і місцевими) та бізнес-групами. Конвертація політичного капіталу в економічний, корупція, корумпованість політичної еліти, клієнтелізм стають найефективнішими засобами правління в державі. Це породжує не тільки симбіоз бізнесу та криміналу, а й злиття криміналу з владою [8].

Західні науковці, які займаються дослідженням пострадянського простору, акцентують увагу на тому, що між розпадом і трансформацією радянської політичної системи та дією правлячої верстви можна побачити певний зв'язок. За словами американського політолога П. Реддауейя, який приділяв увагу дослідженню пострадянській Росії, ці тези можна застосувати і для розбудови демократії в Україні. На початку 1990-х років за «демократизацією» пострадянського простору ховалася номенклатурна змова, яка прагнула зберегти владу, а демократичні діячі, завдяки яким було зруйновано СРСР, були ізольованими від влади, в той час як колишні комуністи та номенклатура поділили між собою державну власність та монополізували управління країною [9]. Патронажно-клієнтарні відносини та повна відсутність механізмів контролю над владою, система, що створювалася, не просто придушували малий та середній бізнес, а й змушувала його заради існування та функціонування підтримувати відтворення механізмів патронажу. Прихід великого бізнесу до політики свідчить про те, що перерозподіл власності в державі залежить від того, хто перебуває при владі. Відповідно політичні вибори стають прихованою легітимацією корпоративних інтересів приватного виробництва, а владні привношення — лобіюванням інтересів бізнесу.

Висновки. З перших днів незалежності Україна розвивалась як олігархічна держава. Симбіоз влади та власності, наявність конкуруючих патримоніальних груп та конвертація політичного капіталу в економічний (і навпаки) — головні

принципи, за якими функціонує Українська держава. Після заміни одного патрона на інший не відбувається значних змін в олігархічному неопатримоніалізмі — близькість до влади залишається найкращою безпекою для бізнесу та гарантією великих грошей, що супроводжується давно відомими та звичними механізмами доступу до влади, володіння владою та державою як приватною власністю вузького кола людей. Повна монополізація всіх політичних та економічних сфер тільки підсилює позиції політичного клану, враховуючи правову систему, яка не працює, та перетворює державу на акціонерне товариство закритого типу, що блокує повноцінну участь громадян України в управлінні, унеможливаючи принципи демократичного правління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Україна в перехідному періоді. Досвід і стратегія [Текст] / під ред. Я. М. Ширмера та Х. М. Султана; [пер. з англ. Н. М. Дюканова, Л. Я. Собко]. — К. : Альтерпрес, 2000. — 204 с.
2. Пасхавер, О. Й. Великий український капітал: взаємовідносини з владою та суспільством [Текст] / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, К. М. Агеєва. — К. : «Дух і літера», 2007. — 130 с.
3. Курбатова, М. С. Взаимодействие власти и бизнеса на муниципальном уровне: практики, сложившейся в Кемеровской области [Текст] / М. С. Курбатова, С. Н. Левин, Н. Ф. Апарина // Экон. социология. — 2005. — Т. 6. — № 2. — С. 50–68.
4. Барсукова, С. Ю. «Политические инвестиции» теневой экономики // Пути России: проблемы социального познания [Текст] / С. Ю. Барсукова / под общ. ред. Д. М. Рогозина. — М. : МВШСЭН, 2006. — С. 267–281.
5. Брехаря, С. Фінансово-промислові групи як структурний елемент політичного класу України [Текст] / С. Брехаря // Політ. менеджмент. — 2008 р. — Спец. випуск — С. 156–163.
6. Барсукова, С. «Теневая» экономика и «теневая» политика: взаимные интересы [Текст] / С. Барсукова, В. Звягинцев // Свобод. мысль. — 2006. — № 7. — С. 141–154.
7. Фесенко, В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития [Текст] / В. Фесенко // Полис. — 1995. — № 6. — С. 87–94.
8. Фисун, А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации [Текст] : монография / А. А. Фисун. — Х. : Константа, 2006. — 352 с.
9. Лукин, А. Демократизация или кланизация? (Эволюция взглядов западных исследователей на перемены в России) [Текст] / А. Лукин // Полис. — 2000. — № 3. — С. 61–89.

БОЛЬШОЙ ЧАСТНЫЙ КАПИТАЛ В СТРУКТУРЕ ВЛАСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ УКРАИНЫ

Таглина Ю. С., Зайдель М. И.

Проанализировано взаимодействие бизнеса и власти в политической системе Украины. Значительное внимание уделено процессу зарождения большого капитала

и его вхождения в политику. Рассмотрены основные механизмы взаимодействия власти и бизнеса в контексте украинского государствообразования

Ключевые слова: большой частный капитал, власть, бизнес, предпринимательство, «теневая» экономика, «теневая» политика, политическое инвестирование, патронаж.

BIG PRIVATE CAPITAL IN THE STRUCTURE OF AUTHORITY RELATIONS IN UKRAINE

Taglina J., Zaidel M.

Co-operation of business and power in political system of Ukraine is analyzed in the article. The main attention is given for process of big capital's origin and its joining politics. The main mechanisms of co-operation of power and business in process of state-making are examined.

Key words: big private capital, power, business, business undertakings, shadow economics, shadow politics, political investing, patronage.

УДК 321.7:316.32

I. В. Головка, кандидат політичних наук

РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СТАНОВЛЕННІ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Присвячено експлікації таких базових умов для становлення ліберальної демократії, як свобода слова та незалежні засоби масової інформації (ЗМІ). Виявлено специфіку взаємозв'язку функціонування системи ЗМІ з розвитком ліберальної демократії. Акцентовано увагу на особливостях функціонування ЗМІ та стані свободи слова в умовах ліберальної демократії.

Ключові слова: лібералізм, демократія, ліберальна демократія, ЗМІ, свобода слова.

Актуальність проблеми. У соціально-політичній сфері демократичного суспільства засоби масової інформації (ЗМІ) відіграють значну роль. Крім того, в сучасному демократичному суспільстві ЗМІ все більше виступають не тільки необхідною комунікативною частиною у складі механізмів політики, а й її засновником. Проблеми ефективного функціонування ЗМІ в умовах сучасної ліберальної демократії та труднощі, які виникають у процесі взаємодії політичної та медіа-систем, потребують подальшого наукового досліджен-

ня. Насамперед, це стосується тих держав, в яких наразі відбувається процес політичної трансформації. Таким чином, у суспільствах, які тільки почали свій шлях до ліберально-демократичного устрою, є важливим і актуальним вивчення світового досвіду та розроблення власних параметрів взаємодії політичної та медіа-систем.

Поширеною є точка зору, згідно з якою ЗМІ притаманні численні характеристики, які роблять їх вагомим силою у сфері політики та культури, тобто важливою складовою тієї сфери, в рамках якої функціонують інші соціальні інституції, зокрема органи державної влади. Політична система ліберально-демократичного суспільства потребує ефективного функціонування ЗМІ для налаштування та підтримання тісних зв'язків між її суб'єктами. Це по-особливному актуалізує проблематику кореляції ЗМІ з процесами становлення ліберальної демократії.

Аналіз наукових джерел та публікацій. Постановка проблеми спирається на результати наукових досліджень теоретиків у різних галузях суспільно-політичного знання, що присвячені дослідженню та осмисленню різних аспектів теоретичних і практичних питань діяльності ЗМІ в сучасних умовах, зокрема і в ліберальних демократіях (В. Гельман, Р. Даль, Т. Карл, Т. Карозерс, Дж. Кін, Н. Луман, А. Мельвіль, А. Пшеворський, Д. Растоу, С. Хантінгтон, Й. Шумпетер та ін.).

Метою статті є дослідження ролі ЗМІ у процесі становлення ліберальної демократії. Завдання статті полягає у виявленні специфіки впливу і взаємозв'язку функціонування системи ЗМІ з розвитком ліберальної демократії.

Політичний принцип та практичний досвід функціонування ЗМІ за умов ліберального демократичного суспільства найчастіше визначаються суспільно-політичними умовами. Зазначимо, що фаза лібералізації є своєрідним стартовим етапом у напрямі демократичних змін. Вона розпочинається кризою легітимності авторитарного чи тоталітарного режиму та кризою ідентичності усередині правлячих еліт, яка зазвичай закінчується їх розколом. Водночас змінюється баланс сил між правлячими групами та опозицією на користь другої, внаслідок чого підвищується рівень свободи в суспільстві. Саме в цей період відбувається послаблення політичної цензури, надається певна свобода ЗМІ, встановлюються політичний плюралізм, свобода слова і розширюються можливості її організованого виявлення, визнається деяка автономність громадських організацій, частково відновлюються гарантії прав людини, з'являються перші ознаки терпимості щодо політичної опозиції [1, с. 80]. Насамперед одним з чинників для початку становлення ліберальної демократії є зменшення контролю з боку держави над ЗМІ, включаючи також центральні та місцеві органи влади. Отже, якщо буде порушено головний принцип ліберальної демократії — принцип об-

меження влади держави, а натомість буде присутній контроль з боку держави над ЗМІ, то буде порушено баланс влади, а ліберальна демократія не зможе функціонувати належним чином.

На основі розгляду різноманітних підходів стосовно розуміння сутності ліберальної демократії зупинимося на визначенні, яке є пріоритетним для нашого ракурсу. Ліберальна демократія — це форма суспільно-політичного устрою, що забезпечує верховенство права на основі представницької демократії, в якій воля більшості та здатність обраних представників здійснювати владу обмежені для захисту прав меншості та свобод окремих громадян, а інтереси суспільства реалізуються за рахунок пріоритету інтересів особистості та суспільства над інтересами держави, що унеможлиблює насильницькі методи управління. Ліберальна демократія характеризується наявністю: розвиненої системи правосуддя, законодавчого захисту приватної власності, широкого середнього класу та сильного громадянського суспільства, відкритого суспільства, загального виборчого права, свободи слова, незалежних ЗМІ, суспільного плюралізму, юридичного закріплення політичних прав (змагальність, опозиція і участь) та громадських свобод [1, с. 48–49].

Теорія «поліархії» Р. Даля передбачає не тільки широку політичну конкуренцію та участь, а й високий рівень свободи (слова, друку, зборів тощо) і плюралізму, які дозволяють людям виробляти і висловлювати свої переваги належним чином. На підставі ґрунтовного аналізу історії та теорії демократії Р. Даль виділив сім ознак поліархії: 1) виборність органів влади, що підкріплені конституцією; 2) регулярне і періодичне проведення вільних та справедливих виборів, за яких виключається механізм примусу; 3) свобода самореалізації; 4) право бути обраними в органи влади; 5) загальне виборче право; 6) доступ до інформації — громадяни мають право намагатися альтернативних джерел інформації; 7) автономія асоціацій — для реалізації своїх різноманітних прав, включаючи перелічені, громадяни мають також право створювати відносно незалежні асоціації та організації, включаючи незалежні політичні партії та групи за інтересами [2, с. 121].

Однією з важливих умов ліберальної демократії, як уже зазначалося вище, є політичний плюралізм, який визначається присутністю декількох (мінімум двох) політичних партій, які мають значну владу. Зокрема, найважливішою та необхідною умовою для цього плюралізму є свобода слова [3]. Цьому сприяє те, що ліберальна демократія змушує уряд працювати відкрито, повідомляти про свої стратегічні цілі та звітувати про поточні заходи щодо їхнього досягнення. Свобода слова також дозволяє органам влади бути краще поінформованими про реальний стан справ у державі [1, с. 114]. Ліберальні демократи обмежують цінність народовладдя визнанням низки базових свобод, що мають пріоритет над народовладдям і його результатами. До цих базових свобод звичайно належать ті, що їх Дж. Роулз

характеризує як основоположні для ідеалу вільних та рівних людей [4]. Тому найбільш фундаментальні в окресленому контексті критерії ліберальної демократії мають форму громадянських прав і свобод. Більшість із цих свобод було запозичено з різних течій лібералізму, однак набули функціонального значення: свобода слова і думки, друку, об'єднань, свобода ЗМІ та доступ до альтернативних джерел інформації, незалежне правосуддя, рівність перед законом тощо [1, с. 116]. Базуючись на принципі свободи людини, лібералізм зіграв величезну роль у розробленні ідей, ідеалів та норм сучасної ліберальної демократії. Йдеться про рівність усіх громадян перед законом, володіння кожною людиною основними політичними правами і свободами (право громадянства, голосу, вільного пересування, свободи слова, зборів, створення асоціацій і партій тощо), а також про принцип терпимості до інакомислення і захист прав меншості [1, с. 24].

Принцип вільних ЗМІ досить часто асоціюється з політичною філософією лібертаріанства, яка є прибічником абсолютної свободи індивіда від влади. Натомість, і ця модель не заперечує певну роль державного регулювання, зокрема, захист у сфері преси від монополізму, який обмежує свободу обрання або свободу слова через друковані ЗМІ (друковані ЗМІ можуть одержати субсидіарну підтримку, податкові пільги). Незалежність ЗМІ може встановлювати певні межі лише за допомогою ліберально-демократичного законодавства. Таке обмеження може бути легітимними, якщо свобода ЗМІ суперечить певним правам особистості та, якщо реалізація права однією особистістю не дозволяє здійснювати таке право іншим людям. Інша форма легітимного обмеження свободи ЗМІ виходить з основних принципів, від яких залежить саме існування ліберально-демократичної держави (нерозголошення державних таємниць, заборона пропаганди незаконних дій, захоплення державної влади насильницьким шляхом тощо).

У поєднанні з демократичними процедурами, що забезпечують підзвітність уряду перед виборцями, свобода слова стає одним з найважливіших інструментів захисту всіх прав людини. Як відзначав К. Поппер, вона також відіграє ключову роль у забезпеченні стабільності ліберальної демократії, оскільки робить можливим пристосування роботи уряду і навіть політичної системи в цілому під об'єктивні потреби суспільства [5, с. 137]. Натомість, прибічники неолібералізму вважають, що ключем до забезпечення свободи слова є приватна власність і невтручання держави в приватнопідприємницьку діяльність. Вони аргументують, що це не тільки ставить бар'єр перед державною цензурою й усуває більшість приводів для самоцензури, а й відкриває додаткові можливості для поширення незалежних думок, включаючи приватні видавництва і рекламу в пресі. Стосовно виділення критеріїв свободи слова зазначимо, що доволі часто такими виступають: політична цензура,

практика замовних матеріалів, безпека професії журналіста, кількість опозиційних ЗМІ тощо. Разом з тим ці критерії можуть відрізнятися у кожному конкретному випадку.

К контексті сучасного суспільства ЗМІ можуть бути суто державними (права власності належать уряду або іншим державним інституціям), суто приватними (права власності належать приватним особам) або змішаними. Для ліберальних демократичних суспільств характерні інформаційні системи змішаного типу, де державні та приватні елементи діють у різних сферах: одна форма (преса) ЗМІ більш схильна до приватної форми власності, а інша — (телебачення, радіомовлення) досить часто створюється за участю держави. Наприклад, для західних ліберальних демократій характерними є зростання і домінування на ринку інформації декількох великих мультимедійних корпорацій (Велика Британія, США, Канада, Італія). Отже, у різних ліберально-демократичних країнах є певні спільні характеристики у політичних та економічних сферах, що формують галузь ЗМІ, а відмінності здебільшого пов'язані з історико-географічною, культурною та політичною специфіками окремих країн, зокрема, у тих країнах, де преса може відображувати специфічні групові інтереси, за умови ліберальної демократії ЗМІ формально відокремлено від держави.

Відзначимо, що протягом 1990-х років прогалина між неліберальною і ліберальною демократією постійно зменшувалася. Це виявлялося у зростанні порушень прав людини, наступів на свободу слова, корупції на всіх рівнях державної влади, неефективності законодавчої та судової влади [1, с. 108]. Для України період «помаранчевої революції» (листопад 2004 р.) став вирішальним у вияві ліберально-демократичних трендів, коли зміна влади відбулася революційним шляхом, але без застосування насильницького засобу. Після другого туру виборів президента у 2004 р. по країні пройшли масові мітинги проти фальсифікацій результатів голосування та на підтримку кандидата в Президенти В. Ющенка. Нові політичні еліти за підтримки народу проголосили курс на реформи, свободу слова, боротьбу з корупцією, зміну неформальних та формально-конституційних правил політичної системи [1, с. 139]. Однак значним недоліком українського інформаційного ринку, а отже, і причиною порушень прав громадян на свободу слова, незрілості громадянського суспільства є зменшення доступу для переважної більшості громадян до повної й об'єктивної інформації про стан справ у державі та інших країнах. Незважаючи на це, результати соціологічних досліджень, проведених всесвітньою організацією «Freedom House» свідчать про те, що на рівні «електорального процесу», «громадянського суспільства» та «незалежних ЗМІ» Україна наблизилася до ліберальної демократії (таблиця) [6].

Таблиця

Індекс ліберальної демократії в Україні

Показник	1999–2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Електоральний процес	3.50	4.00	4.50	4.00	4.25	3.50	3.25	3.00	3.00	3.50
Громадянське суспільство	4.00	3.75	3.75	3.50	3.75	3.00	2.75	2.75	2.75	2.75
Незалежні ЗМІ	5.00	5.25	5.50	5.50	5.50	4.75	3.75	3.75	3.50	3.50
Управління	4.75	4.75	5.00	5.00	5.25	–	–	–	–	–
Державне демократичне врядування	–	–	–	–	–	5.00	4.50	4.75	4.75	5.00
Місцеве демократичне самоуправління	–	–	–	–	–	5.25	5.25	5.25	5.25	5.25
Незалежні судові структури	4.50	4.50	4.75	4.50	4.75	4.25	4.25	4.50	4.75	5.00
Корупція	6.00	6.00	6.00	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75
Індекс демократії	4.63	4.71	4.92	4.71	4.88	4.50	4.21	4.25	4.25	4.39

Примітка: Починаючи з 2005 р. «Freedom House» окремо аналізує державне демократичне врядування та місцеве демократичне самоврядування.

Відмітимо, що один бал дорівнює повному розвитку ліберальної демократії, а сім балів — повній нерозвиненості тих же самих ознак.

Для більшості сучасних ліберальних демократій законодавчі обмеження у сфері ЗМІ мають бути незначними і запроваджуватися тільки на період, наприклад, виборчих кампаній (публікації у ЗМІ мають показувати, чи є їх сутністю вплив на вибори та хто за це відповідає). Для більшої поінформованості людей повинні бути присутні різні точки зору. Насамперед це стосується основних джерел інформації (телебачення) і забезпечується політикою плюралізму в ЗМІ, які іноді мають монопольну позицію.

Одним із критеріїв оцінювання незалежності ЗМІ є свобода слова. Вона виступає як одна з демократичних свобод, визначених Конституцією України. Насамперед свобода слова передбачає висловлення незалежних поглядів та переконань (в усній, письмовій формі) та є характерною ознакою некорумпованого суспільства. Зокрема, свободу слова в Україні захищають багаточисленні нормативно-правові документи. В Україні останніми роками кількість незалежних ЗМІ насправді зросла.

Вельми важлива умова для існування свободи слова — це відкрите та плюралістичне суспільство, яке управляється демократичними методами. Гласність також розглядається як умова забезпечення свободи слова, чинник життєздатності власне демократичного суспільства [7]. Без неї не можуть бути забезпечені головні свободи ліберальної демократії — слова, совісті, зборів. Уряд чи Президент не можуть створити незалежні ЗМІ, вони можуть лише запровадити сприятливі умови для їхнього розвитку. Насамперед з метою забезпечення свободи слова, недопущення політичної цензури необхідно встановити таке: законодавчі передумови щодо роздержавлення ЗМІ шляхом заборони органам влади (всіх рівнів) виступати їх засновниками та співзасновниками з одночасним наданням пільгових умов для цієї категорії преси; створити на базі національної телекомпанії суспільне телерадіомовлення, передбачаючи його політичну, економічну та творчу незалежність; доповнити існуючі нормативні акти щодо механізмів відповідальності за порушення норм журналістської етики; переглянути форми регулювання відносин ЗМІ та влади у частині висвітлення діяльності останніх; унормувати механізм відповідальності за порушення законодавства про доступ до інформації тощо [8].

Без державно-суспільного підтримання преса не зможе ефективно функціонувати в суспільстві, оскільки вона — головний канал управління державою і суспільством. Однак такий принцип не може домінувати у стосунках ЗМІ і держави, бо суспільство лишає за собою право на демократичні свободи [7]. Наприклад, законодавчо закріпленою умовою забезпечення свободи слова є низка міжнародних і українських документів, серед яких: Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, і Конституція України, які зазначають, що кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань.

В умовах ліберальної демократії існує певний контролюючий орган, наприклад, ЗМІ або судова система, які запобігають втіленню в життя державних рішень, що є недемократичними. У зв'язку з цим у політичній науці здійснено спроби створити синтетичні моделі демократизації, які узагальнюють варіанти побудови ліберальної демократії у різних країнах. На думку А. Мельвіля, у найбільш вдалих випадках модель переходу до ліберальної демократії підпорядковувалася певній логіці дій. Початок таких реформ супроводжувався попередньою «лібералізацією», яка могла включати поєднання політичних і соціальних змін, наприклад, послаблення цензури у ЗМІ [9, с. 96].

Інша модель демократизації, побудована В. Гельманом, спирається на такі структурні параметри, що визначають ліберальну демократію: механізм зміни політичної влади; характеристики акторів політичного режиму; співвідношення формальних і неформальних інститутів політичного режиму; характер проведення виборів; роль представницьких інститутів; роль політичних партій; роль ЗМІ. Тому ліберальні демократії характеризуються плюралізмом ЗМІ, тобто їх демонополізацією, доступом до ЗМІ представників різних політичних сил. Однак процес функціонування ЗМІ у посткомуністичних країнах може бути різним: від варіанту монополізації загальнонаціонального каналу телемовлення групою приватних осіб і до варіанту підконтрольності незалежних ЗМІ їх засновниками, які можуть бути представлені органами влади [10, с. 55–69.].

Т. Патерсон та В. Шрам виділяють чотири моделі взаємодії між системами політики і ЗМІ: тоталітарну, авторитарну, ліберальну та соціально відповідальну [11]. Щодо ліберальної моделі Дж. Кін піддає її певній критиці, вважаючи недоцільним регулювання діяльності ЗМІ виключно ринковими механізмами. Ринок мас-медіа, на його думку, і без введення відповідних механізмів контролю та протидії концентрації може призвести до монополізації та пригнічення суспільних інтересів [12, с. 27–30]. Така модель передбачає, що ЗМІ є приватними підприємствами, яким притаманні конкуренція між собою на «вільному ринку ідей» та відсутність цензури. Відповідно до ліберально-ринкових умов ЗМІ виступають для суспільства як партнер у дискусії, а не як прибічник уряду. Дж. Кін зазначає: «Медіа, які орієнтуються на ринок, не є бездоганними і безтурботними. Вони не можуть ні зробити свою аудиторію однорідною та заспокоїти її, ні виконати власну обіцянку «свободи і вибору радше, ніж регуляції та обмеження». Комунікаційні ринки періодично створюють внутрішні суперечності та дилеми, які спростовують проголошені ними самими «відкритість, універсальність та доступність». Отже, основними тенденціями розвитку ЗМІ у межах ліберальної моделі є: монополізація, інтернаціоналізація, уніфікація та комерціалізація [13, с. 75–84.].

Стосовно розвитку українських мас-медіа можна зазначити, що вони знаходяться певною мірою між другою та третьою моделями, істотно зменшуючи

вплив держави на ЗМІ у бік лібералізації. Як зазначає Ж. Кюрен, ЗМІ зазнають тиску як згори (держава), так і знизу (громадськість). Існують декілька методів, завдяки яким громадські сили в умовах ліберальної демократії можуть впливати на ЗМІ. Отже, протистояння культурних і політичних сил етнічних меншин може вплинути на процес визначення цілей, політики та організації ЗМІ. Організації, «зацікавлені групи» та групи, пов'язані з окремими соціальними питаннями, можуть впливати на зміст інформації, яка поширюється через ЗМІ. Наприклад, у Німеччині це стало причиною створення системи представницьких соціальних і політичних груп, що справляють стратегічний вплив на ЗМІ у ракурсі «ліберально-корпоративної» моделі [14, с. 142–147].

Таким чином, незалежні ЗМІ дають можливість людям виражати повною мірою свої думки, що сприяє виробленню загальносуспільної думки щодо шляхів розв'язання різноманітних суспільно важливих завдань, і паралельно не заперечує існування інших точок зору. Пріоритетом у справі втілення ліберальної моделі є збільшення кількості недержавних ЗМІ (громадських та приватних). Бо хоча вони і вважаються незалежними, але насправді слугують не народові, а їхнім власникам, і як засоби владного впливу використовуються передусім журналістами, залишаючись недоступними для абсолютної більшості громадян. Принцип підсилення суспільної сфери як необхідної риси ліберально-демократичного суспільства пов'язаний з поняттями суспільних інтересів, адекватної та достовірної інформації.

Висновок. У ліберально-демократичному суспільстві засоби масової інформації відіграють вельми важливу роль, забезпечуючи важливі права громадян: право на одержання інформації, право на свободу слова, право на вільне вираження своїх поглядів і переконань тощо. Поява системи суспільно-правових засобів ЗМІ є важливим засобом впливу на процеси демократизації суспільства та гарантує забезпечення наведених прав. Отже, основними функціями ЗМІ в ліберально-демократичному суспільстві є: контроль за владою, тиск на владу, встановлення взаємин та довіри між владою і суспільством. Також саме ЗМІ надають суспільству інформацію про політичні структури, формуючи уявлення про них і створюючи «образ політичної дійсності».

ЛІТЕРАТУРА

1. Головка, І. В. Ліберальна демократія: умови формування та специфіка становлення [Текст] : дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / І. Головка. — Х. : 2010. — 248 с.
2. Даль, Р. А. Демократія та її критики [Текст] / Р. А. Даль : пер. з англ. М. Лупішко та О. Лупішко. — Х. : Вид. група «РА–Каравела», 2002. — 438 с.
3. Кимлічка, В. Лібералізм і права меншин [Текст] / Вілл Кимлічка ; пер. з англ. Р. Ткачук / гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб. — Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. — 176 с.

4. Ролз, Дж. Теорія справедливості [Текст] / Джон Ролз ; пер. з англ. О. Мокровольський. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 822 с.
5. Поппер, К. Открытое общество и его враги [Текст] / К. Поппер; пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. — М. : Феникс, Междунар. фонд «Культурная инициатива», 1992. — 448 с.
6. Ukraine [Text] / by Oleksandr Sushko and Olena Prystayko [Електронний ресурс] // Freedom House. — Режим доступу : <http://www.freedomhouse.eu/images/nit2009/ukraine.pdf>
7. Шкляр, В. Гласність і свобода слова [Текст] [Електронний ресурс] / В. Шкляр — Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/mediaeco/zur-kryt/n13/shkljr-glas.htm>
8. Приступенко, Т. О. Конституційні права та правові гарантії забезпечення свободи слова в Україні [Текст] [Електронний ресурс] / Т. О. Приступенко — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1607>
9. Мельвиль, А. Ю. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты [Текст] / А. Ю. Мельвиль. — М. : МОНФ, 1999. — 106 с.
10. Гельман, В. Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории [Текст] / В. Я. Гельман // Обществ. науки и современность. — 2001. — № 1. — С. 55–69.
11. Paterson, T. Four Theories Of the Press [Text] / T. Paterson, W. Schramm. — Urbana : University of Illinois Press, 1956.
12. Кін, Дж. Мас-медіа і демократія [Текст] / Дж. Кін ; пер. з англ. О. Гриценко, Н. Гончаренко. — К. : К.І.С., 1999. — 134 с.
13. Костирев, А. Г. Соціально-відповідальна модель функціонування засобів масової інформації як чинник суспільної злагоди в демократичному суспільстві [Текст] / А. Г. Костирев // На шляху до суспільної злагоди. — К. : Укр. центр політ. менеджменту. — 2001. — С. 75–84.
14. Curran, J. Mass Media and Society [Text] / J. Curran, M. Gurevitch. — L. and N. Y. : Arnold, 1996. — p. 142–147.

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В СТАНОВЛЕНИИ ЛИБЕРАЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Головко И. В.

Посвящено експлікації таких базових умов для становлення ліберальної демократії, як свобода слова і незалежні засоби масової інформації (СМІ). Виявлено специфіку взаємозв'язку функціонування системи СМІ з розвитком ліберальної демократії. Акцентовано увагу на особливостях функціонування СМІ і стані свободи слова в умовах ліберальної демократії.

Ключевые слова: лібералізм, демократія, ліберальна демократія, СМІ, свобода слова.

THE ROLE OF MASS-MEDIA IN DEVELOPMENT OF LIBERAL DEMOCRACY

Golovko I. V.

The article is devoted of devotement of such base terms for development of liberal democracy, as freedom of speech and independent mass-media. The specific of

intercommunication of functioning of the system mass-media is exposed with development of liberal democracy. Attention is accented on the features of functioning of mass-media and state of freedom of speech in the conditions of liberal democracy.

Key words: *liberalism, democracy, liberal democracy, mass-media, freedom of speech.*

УДК: 342.845 (73)

Моторнюк Т. М., здобувачка

ВИБОРЧА КАМПАНІЯ БАРАКА ОБАМИ-08: ТРИУМФ ТЕХНОЛОГІЙ «НОВОГО ПОКОЛІННЯ»

Проаналізовано інноваційні аспекти виборчих технологій, які застосовувалися кандидатом в президенти від Демократичної партії США Бараком Обамом в його електоральній кампанії 2008 р. Розглянуто основні особливості стратегічної побудови виборчої кампанії Барака Обами, модерні переваги його іміджу як політика інформаційної епохи, що дозволили йому здобути впевнену перемогу в 2008 р. та увійти в історію першим темношкірим президентом США. Зроблено висновок, про те що ефективні виборчі технології лише допомогли Бараку Обамі підкреслити свої сильні сторони. Цей політик виявив себе відмінним ком'юніті білдером та менеджером-організатором.

Ключові слова: *виборчі технології, Б. Обама, президентська електоральна кампанія США, інформаційна епоха, політичний PR.*

Актуальність проблеми. Україна, обравши шлях суверенізації та демократичний вектор розвитку лише у 1991 р., була змушена у стислі строки проходити той шлях, який у країнах з розвиненою демократією, тривав століттями. Наприклад, американській демократії понад 220 років, за цей час США пройшли непростий шлях консолідації своїх народоправчих інституцій та відлагодження демократичних практик. Молодість української демократії з одного боку, надавала можливість уникнути помилок і прорахунків країнопередників у перебігу демократичних перетворень, а з другого — нерідко змушувала формально запозичувати демократичні інститути без необхідного забезпечення їх належного підтримання в суспільстві. Така ситуація склалася з одним із найважливіших принципів та інститутів демократії — регулярними виборами органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Брак чи відсутність високої політичної культури у політиків та державних діячів, слабкість структур громадянського суспільства, низький рівень свідо-

мості громадян та розуміння своєї відповідальності за стан справ у державі ще донедавна не давали підстав для визнання виборів вільними, чесними та прозорими. Тому актуальним видається наукове дослідження еволюції виборчих технологій, що дасть можливість спрогнозувати подальші шляхи розвитку виборчої і партійної систем та загалом демократичного режиму в Україні.

Застосування у політичному процесі незалежної України демократичних виборів інститутів державної влади на конкурентній основі спонукає більшість суб'єктів політики, які беруть участь у перегонах з приводу виборення владних посад, все більш професійно включатися у комунікації політичного маркетинга. Усвідомлення необхідності та готовність суспільства до проведення політичних виборів — найважливіша ознака його демократичності, здатності до розв'язання нагальних проблем мирними, консенсусними політичними методами. Політичні вибори як концентроване виявлення політичного ринку є одним із загальновизнаних механізмів легітимації влади, що забезпечують політичну стабілізацію та стабільність у суспільстві. При цьому політики займаються не чим іншим, як створенням пропозиції на ринку свого специфічного товару — іміджу (образу), тобто поводяться як типові продавці. Акт голосування за того чи іншого кандидата на виборчу посаду чи політичну силу при цьому можна розглядати як рівноцінний акту купівлі певного товару. Знання змістовної сутності та характерних особливостей і специфіки застосування виборчих технологій сприяє консолідації суспільства для розв'язання нагальних проблем, налагодженню ефективної комунікації та співпраці між політиком і виборцями, дає можливість досягти успіху в політичній боротьбі.

Усе зазначене багато в чому прийшло до нас з американської демократичної практики, тому визначає інтерес багатьох країн світу до історичного досвіду США, створеної ними моделі політичного життя, запозиченої іншими країнами (добровільно чи в насильницький спосіб). При цьому, щоправда, виникає проблема універсальності принципів американської демократії, джерел її стабільності, а відповідно — можливості застосування для країн, котрі переймають досвід США і прагнуть надалі керуватися ним на своєму демократичному шляху.

Аналіз наукових дослідів і публікацій. Визнаними лідерами у сфері дослідження виборчих технологій є американські політологи, які першими звернули увагу на необхідність професіоналізації виборчих кампаній (Р. Агранофф, Х. Ашер, Д. Батлер, П. Лазерсфельд, Д. Каван, Б. Ньюман, Ф. Плессер, А. Ранні, М. Скаммел, Д. Урінг). Вивченню окремих аспектів застосування модерних виборчих технологій присвячено праці С. Боулера, Д. Маглебї, П. Мачині, Е. Міцкевича, Р. Негріне, Д. Німмо, С. Папатанасасопулуса, К. Паттерсона, Дж. Свансона, Д. Фаррелла.

Мета статті полягає у тому, аби проаналізувати виборчі технології, які застосовуються кандидатом від Демократичної партії США Бараком Обамом під час виборів президента США у 2008 р.

Основні положення. Нині з впевненістю можна констатувати, що «технологічний прорив» Обама виник не на порожньому місці. Цей феномен є наслідком еволюції у діяльності політичних консультантів США. Як слушно зауважує відомий фахівець Д. Даліо, наприкінці ХХ ст. сталися знаки зрушення у сфері політтехнологій. Відбулося зближення методів комерційної та політичної реклами через упровадження у політичну комунікацію технологій рекламного «пакунку» товарів. Відбулися впровадження технологій політичного «меседжа» на підставі проведення попередніх досліджень громадської думки та спеціалізація серед політтехнологів-«субпідрядників», наприклад, у сфері соціологічних досліджень [1, с. 16–17]. Інший американський політолог Дж. Собер наголошує на тому, що найбільш затребуваними фахівцями у сфері політтехнологій на сьогодні є ті, що спеціалізуються у таких галузях: 1) стратегічний менеджмент (management or strategic advice); 2) реклама у ЗМІ (media or campaign advertising); 3) соціологічні дослідження (polling); 4) організація прямих розсилань (direct mail); 5) вивчення конкурентів (opposition research); 6) забезпечення фінансування кампанії (campaign finance or fundraising); 7) польові роботи (field operations)[2, с.18].

Принципові трансформації у політичному PR розпочалися в Америці у другій половині ХХ ст. і були пов'язані з технічною революцією. Свого часу Д. Кеннеді радикально змінив методи політичної боротьби завдяки застосуванню телебачення під час передвиборчої кампанії. Обама натеper за правом вважається королем інтернеттехнологій. Виборча кампанія новообраного президента США була унікальною та безпрецедентною. Ніколи раніше під час політичних кампаній можливості, що надаються новими технологіями, так широко не використовувалися і не давали такого ефекту.

Саме таким шансом й скористався в 2008 р. Барак Обама. Не було б інтернету — не було б Президента Обама. Шансів виграти вибори у США без використання широкого набору онлайн-інструментів у нього не було. У цьому зв'язку важко не погодитися з Д. Джонсоном, який слушно зауважує, що найбільших висот у політичному консалтингу досягають ті, для кого «гра у політику є більш цінною, ніж консалтинговий бізнес» [3, с. 10].

Початок передвиборної кампанії Обама ознаменовано виходом *офіційно-го саунд-трека*, що містить пісні Кейні Весту, Джона Ледженда, Шеріла Кроу, Стіві Уандера та ін. Назва диска була красномовною: «Так, ми можемо: голоси Масового руху» («Yes We Can: Voices of a Grassroots Movement»), саме такий самий слоган обрав Барак Обама для своєї передвиборної кампанії.

Кошти, зібрані від продажу «Так, ми можемо», пішли на підтримання виборчої кампанії Обама. У перебігу виборчої кампанії Барак Обама, за да-

ними Федеральної виборчої комісії США, станом на 27 жовтня 2008 р. зібрав у свою передвиборну касу в цілому 639 млн доларів, що є абсолютним рекордом в історії американських президентських виборів. При цьому він витратив на перегони із зібраних коштів 573 млн доларів [4].

Б. Обама користувався також *підтримкою переважної більшості щоденних газет* США. На його підтримку виступила 241 щоденна газета. За даними Федеральної виборчої комісії, Обама випереджав Д. Маккейна також за таким показником, як витрати американських ЗМІ на поїздки журналістів для висвітлення передвиборної кампанії кандидата. З початку кампанії по вересень включно провідні ЗМІ США витратили 9,6 млн доларів на поїздки з Обамой і тільки 4,4 млн доларів на поїздки з Д. Маккейном. 4 листопада 2008 р. кандидат у президенти від Демократичної партії США Барак Обама переміг на виборах президента США, заручившись підтримкою 338 з 538 виборців при необхідних 270 голосів [4].

Свою життєву філософію та підходи до розв'язання основних проблем американського суспільства Барак Обама виклав у книзі «Відважність надії: Думки про відродження американської мрії». Лейтмотив цієї роботи — намагання Б. Обами примирити розколону американську націю. Він відповідає на найбільш болючі питання життєдіяльності США. У сфері економіки і фінансів: на 90 днів відкласти передавання деяким банкам майна, яке знаходилося як застава за неповернуті позики; надати кампаніям податковий кредит на суму 3 тис. доларів за кожне нове робоче місце; дозволити пенсіонерам взяти до 15 % (або до 10 тис. доларів) зі своїх пенсійних фондів; створити федеральний фонд, який надаватиме позики владі окремих штатів та міст. У системі оподаткування Обама пропонував збільшити на 5 % на платників з щорічним прибутком більше 250 тис. доларів та зменшити податки для тих, хто заробляє менше. У галузі енергетики пропонувалося інвестувати протягом десятиріччя 150 млрд доларів у розвиток альтернативних джерел енергії, завдяки чому мало бути створено 5 млн нових «зелених» робочих місць. Проголошувалася стратегічна мета — досягти енергетичної незалежності Сполучених Штатів Америки. У сфері іміграції Обама запропонував упровадити законодавчу систему, спрямовану на створення нових робочих місць з наданням права роботодавцям перевіряти, чи є їх робітники легальними імігрантами. Нелегальним імігрантам після сплати штрафу та опанування англійської мови пропонувалося надати можливість залишитися у США. Щодо війни в Іраку Обама висловлювався за терміновий вивід американських військ з цієї країни та їх спрямування на боротьбу з тероризмом в Афганістані. У той самий час планувалося асигнувати 2 млрд доларів на розширення гуманітарної допомоги іракським біженцям [5, с. 245–253].

Слоган передвиборної кампанії Барака Обами «Yes we can» або «Так, ми можемо», може вважатися одним з кращих. Незважаючи на те, що кампанія

стосується 2008 р., вона, як бачимо, виявилася настільки продуманою і сильною, що й дотепер хвилює розум людей і перемагає на самих престижних світових конкурсах піар-технологій.

Центральною групою своєї аудиторії Барак Обама зробив молодь. Це був украй ризикований хід — молоді люди найчастіше ігнорують політику, надаючи старшому поколінню право обирати за себе. Ризик виправдався — зміла гра в «молодіжних медіа» і передвиборні обіцянки зробили свою справу. *Передвиборний сайт* Обама перевернув уявлення про те, як має виглядати подібний ресурс кандидата у президенти. Передвиборний сайт Обама відрізнявся суперінтерактивом: власна соціальна мережа плюс посилання на акаунти Обама та його прихильників на Facebook, LinkedIn, Flickr, YouTube та інших популярних ресурсах, блоги, чати, система он-лайн-пожертвувань. Користувачі сайту могли самотужки організувати різноманітні заходи та відчувати свою причетність до такої надзвичайно «проривної» кампанії. На сайті було більше 70 тис. зареєстрованих користувачів, а групи прихильників Обама в інших соціальних мережах об'єднували мільйони людей по всьому світу.

Обама не став обмежуватися тільки офіційним сайтом, він «дозволив своєму бренду жити де завгодно». Крім офіційного сайту, в кампанії були задіяні Facebook, YouTube, MySpace, BlackPeople та маса інших ресурсів. Із понад п'ятиста каналів спілкування з аудиторією в *соціальних мережах* та інших лише 17 були офіційними — все інше було створено учасниками цих соцсетей. Офіційний канал на YouTube містить майже дві тисячі роликів.

Більше 20 мільйонів переглядів одержало *відео «Yes We Can»*, створене на основі однієї з промов Обама.

Без звичайної *телевізійної, зовнішньої та друкарської реклами* теж не обійшлося. Вона не така феєрична, але все одно оригінальна і також демонструє готовність країни до змін.

У кампанії Б. Обама було залучено *13 мільйонів волонтерів*. Він проголосив три принципи своєї рекламної кампанії: прозорість (щодо джерел фінансування), аутентичність людей (рекламні ролики були переповнені буденними робочими сценами штабу замість голівудських посмішок спеціально підібраних акторів), залучення широких мас звичайних виборців. У свою чергу, американці відчули себе потрібними такому кандидату в президенти, причому потрібними не тільки в момент голосування, а й під час виборчої кампанії. У штабах та через мережу Інтернет майже 13 млн чоловік зареєструвалися як волонтери кампанії Обама [6].

Виборчу кампанію Барака Обама відразу було вирішено будувати за принципово *новою технологією — «знизу-доверху»*, тоді як традиційно застосовується абсолютно інша стратегія: керівництво виборчого штабу ставить завдання, роздає вказівки, а «низи» виконують. Дякуючи новим технологіям,

прихильники Обама проводили акції на підтримання свого кандидата *самотійно, без контролю з боку виборчого штабу*.

Долучення до *соціальної мережі Барака Обама (MyVo.com)* надавало Інтернет-користувачу систему орієнтирів у передвиборчій платформі Обама. Інтернет-користувач набував ідентичності, відчуваючи себе частиною групи, поєднаною спільною метою. У той же час символ «змін» є доволі абстрактним: кожен виборець прагне змінити щось важливе для себе особисто. Саме тому учасник MyVo.com одночасно мав можливість і започаткувати свою «власну кампанію зі змін». Він міг запросити до мережі свою референтну групу та одразу ж приєднатися до того, що відбувається безпосередньо поряд із ним у реальному світі. *Організація за територіальною ознакою* надавала можливість брати безпосередню участь в онлайн-агітації — і поєднувало онлайн-світ з перебуванням у соціальній мережі MyVo.com.

Фактично використання соціальних мереж у передвиборчій кампанії створило найкращий з існуючих механізмів постійного зворотного зв'язку з виборцем у режимі реального часу. Це надало вагомі переваги виборчому штабу і разом з сукупністю інших наявних чинників призвело до перемоги Барака Обама.

Барак Обама та його команда застосували ще одну інноваційну технологію, яка полягає у *поєднанні комерційної та політичної реклами*. Так, протягом виборчої кампанії Б. Обама позиціонував себе як прихильник смартфона BlackBerry, користувач медіаплеєра iPod та комп'ютерів Mac. Репутація цієї якісної продукції в масовій свідомості (при невеликому числі реальних користувачів) є такою високою, що її блискучий образ, позитивні якості — унікальність, продуктивність, краса — переходять і на споживачів. Якщо ти використовуєш такий продукт, ти і сам йому в чомусь подібний! Стати частиною такого співтовариства є доволі престижною справою. Аура бренду у вигідному ракурсі висвітлює не тільки виробника, а й самих споживачів. Тут всі взаємно вдячливі один одному, створюючи свого роду неформальний клуб. І ось серед членів цього віртуального клубу був зареєстрований і Барак Обама.

На імідж найбільш високотехнологічного кандидата в президенти працював не тільки бренд Apple, а й *стиль життя політика Б. Обама*. Його імідж «людини, що несе добро» якнайкраще відповідав очікуванням американського електорату. Обама з самого початку пообіцяв, що використовуватиме виключно «білий» PR: доведитиме, що він кращий, а не суперники гірше. Він принципово відмовився експлуатувати расову тематику, виступаючи перед виборцями як наївний ідеаліст, навіть благородний та великодушний хлопчик, трохи відірваний від суворого життя. Несподіваним чином це спрацювало: Сполучені Штати Америки охопила вміло організована «обамоманія», яку стали порівнювати з культом особи. Найбільше хвиля популярності Обама охопила молодіжну аудиторію, яка є суцільно інтернетизованою частиною

сучасного суспільства. У результаті цього політик здійснив найсерйозніший переворот у картині електоральних переваг американців з часів братів Кеннеді: він повернув на виборчі дільниці молодь [7, с. 95].

Переможна передвиборна стратегія Барака Обама, яка принесла йому стільки шанувальників у всьому світі, полягала у тому, що він не боявся ризикувати, відкрито йшов на контакт з аудиторією і не йшов за загальноприйнятими шаблонами. Перший президент, який відкрито вийшов в Інтернет, спілкувався з публікою її мовою, не лякаючися використовувати абсолютно несерйозні із загальноприйнятої точки зору технології в рекламі, як реклама в мобільних телефонах, відеоіграх, вірусна реклама.

У кампанії Барака Обама максимально використовувалося *громадянське суспільство*. Багато його прибічників самоорганізувалися в окремі групи на різноманітних соціальних онлайн-сервісах. Зокрема, в соціальній мережі Facebook було створено велику кількість груп, що підтримували Обаму. Важливо було те, що групи організаційно аж ніяк не були причетні до офіційної кампанії кандидата у президенти. Це були мініоб'єднання людей, що мають спільні інтереси — це могла бути як «група науковців, що підтримує Обаму», так і «група любителів баскетболу штату Вірджинія за Обаму». Прихильники Обама своїми силами створювали велику кількість інтернет-контенту, який у сотні разів перевищував за обсягами те, що генерував штаб.

Велику роль у загальній перемозі Барака Обама відіграла така традиційна для електорального процесу США технологія, як *передвиборні дебати*. Б. Обама тричі зустрічався з Д. Маккейном на передвиборних дебатах: 26 вересня, 7 і 15 жовтня 2008 р.. Як засвідчили опитування громадської думки, Барак Обама одержав перемогу в усіх трьох раундах. Невдалі виступи на дебатах, а також скандал з розслідуванням справи про зловживання кандидата у віце-президенти від республіканців С. Пейлін вирішальним чином знизили рейтинг Д. Маккейна [8, с. 347].

Отже, рекламна кампанія чорношкірого кандидата у президенти довела той факт, що слід завжди шукати нові межі, розширювати їх, не можна піддаватися лише стереотипам. Барак Обама у своїй рекламній кампанії відкрив абсолютно нову віху в історії політичної реклами, відкриваючи нові горизонти для майбутніх фахівців.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі **висновки**. По-перше, виборча кампанія Барака Обама була бездоганною у двох вимірах — використання нових технологій та робота з активістами. Для волонтерів задано правильні мотиваційні рамки, які сприяли зростанню їх кількості. Прибічники Обама одержували SMS чи e-mail напряду від нього та перших осіб Демократичної партії. Зустрічі з виборцями відбувалися щодня і мали великий успіх. Кожна така зустріч — результат попередньої роботи волонтерів, незалежних груп підтримання, інтернет-комунікацій.

По-друге, президентські вибори–2008 стали першими в історії Сполучених Штатів Америки, в яких Інтернет зіграв істотну, а можливо, й вирішальну роль. Першим у світі це продемонстрував кандидат від Демократичної партії США Барак Обама. Його виборчу інтернет-кампанію фахівці назвали видатною: штабу чорношкірого сенатора-кандидата в президенти вдалося задіяти практично всі популярні ресурси.

По-третє, американські вибори-2008 показали, що політичні технології не можуть на голому місці створити потужного політичного лідера. Ефективні виборчі технології лише допомогли Обамі підкреслити свої сильні сторони. Цей політик виявив себе відмінним ком'юніті-білдером та менеджером-організатором. Він, на відміну від своїх головних конкурентів, виявився надзвичайно ефективним модерним комунікатором. Образно кажучи, Барак Обама — це «цифровий» кандидат, у той час як Х. Клінтон та Д. Маккейн виступили як «аналогові» кандидати у президенти. Настає час «цифрових» політиків.

Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення нових технологій сучасного державного менеджменту США.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dulio, D. For Better or Worse?: How Political Consultants Are Changing Elections in the United States [Text] / D. Dulio. — N.Y. : SUNY Press, 2004. — 176 p.
2. Thurber, J. Campaign Elites: The Attitudes and Roles of Professional Political Consultants [Text] / J. Thurber. — Washington : Campaign Management Institute, 2000. — 345 p.
3. Johnson, D. No Place for Amateurs: How Political Consultants Are Reshaping American Democracy [Text] / D. Johnson. N.Y. : Routledge, 2001. — 127 p.
4. Саваневський, М. Семинар про Обаму [Текст] М. Саваневський // Укр. правда. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://watcher.com.ua>
5. Обама, Б. Дерзость надежды: Мысли о возрождении американской мечты [Текст] / О. Барак : пер. Т. Камышниковой. — СПб. : Азбука-классика, 2008. — 416 с.
6. Феномен Обами [Текст] // Народна правда / Дипкорпус. - 24 берез. 2009 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://narodna pravda.com.ua>.
7. Нир, Б. Барак Обама для начинающих. Все о новом президенте США [Текст] / Н. Боб. — М. : Европа, 2009. — 108 с.
8. Мендел, Д. Барак Обама: От обещаний к власти [Текст] / М. Давид. — СПб. : Амфора, 2008. — 512 с.

ІЗБИРАТЕЛЬНАЯ КАМПАНИЯ БАРАКА ОБАМЫ-08: ТРИУМФ ТЕХНОЛОГИЙ «НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ»

Моторнюк Т. Н.

Проанализированы инновационные аспекты избирательных технологий, которые применялись кандидатом в президенты от Демократической партии США Барак

Обамой в его электоральной кампании 2008 г. Рассмотрены основные особенности стратегического построения избирательной кампании Барака Обамы, современные преимущества его имиджа как политика информационной эпохи, которые позволили ему одержать уверенную победу в 2008 г. и войти в историю первым темнокожим президентом США. Сделан взвод о том, что эффективные избирательные технологии только помогли Бараку Обаме подчеркнуть свои сильные стороны. Этот политик проявил себя отличным комьюнити билдером и менеджером-организатором.

Ключевые слова: избирательные технологии, Барак Обама, президентская электоральная кампания США, информационная эпоха, политический PR.

OBAMA'S ELECTORAL CAMPAIGN 2008: THE TRIUMPH OF "NEW GENERATION" TECHNIQUES

Motornyuk T. M.

Innovative aspects of the electoral techniques applied by the candidate for the Presidency from the Democratic Party of the US B.Obama in his electoral campaign in 2008 are studied. Major peculiarities of strategic electoral campaign scheme of B.Obama, state-of-the-art advantages of his image as a politician of the Information age which allowed him to gain certain victory in 2008 and come in history as the first Afro-American President of the US are considered. Effective electoral techniques are concluded to have just helped Obama emphasize his strong parts. This politician showed his worth in being a perfect community builder and manager-coordinator.

Key words: electoral techniques, B.Obama, US presidential electoral campaign, Information age, political PR.

УДК 316.334.3:323.39+32.019.5

Г. С. Фесун, здобувачка

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Проаналізовано особливості конструювання іміджу політичного лідера у свідомості населення. Розглянуто різноманітні психологічні методи впливу на виборців з точки зору їх ефективності. Розкрито роль засобів масової інформації ЗМІ у виборчому процесі та мотивацію голосування виборців за певний типаж політичного лідера. Висвітлено особливості електоральної культури України на сучасному етапі.

Ключові слова: імідж, суспільна думка, соціальна база, політичний лідер, політичний капітал, електоральна культура.

Актуальність проблеми. Результатом динамічного розвитку політичного процесу в Україні за останні два десятиріччя стали зміна політичної системи,

реальний поділ трьох гілок влади, відродження інституту загальнонародних виборів у площині плюралізму думок, свободи преси. Однопартійна система поступилася місцем багатопартійній, за якою партії діють в обстановці жорсткої конкуренції між собою та позбавлені монополії на владу. Політика стала ареною публічної боротьби за владу між різноманітними партіями та групами впливу. Важлива роль у цій боротьбі відводиться виборцям, тому завданням політичних партій чи лідерів груп є завоювання їх симпатій.

Оскільки виборці погано сприймають безликі, абстрактні ідеї, їх носієм та речником на сцені публічної політики є політичний лідер. Він утілює деякий образ, який асоціюється у населення з певними проблемами та шляхами їх розв'язання.

Політологія, соціальна психологія, політична психологія, як і інші науки, що вивчають феномен політичного лідерства, намагаються знайти відповідь на запитання, чому маси людей потрапляють під вплив тієї чи іншої особистості, з якою вони пов'язують розв'язання власних проблем і яку вони своїми руками підносять на політичний Олімп.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження іміджу політика — проблема комплексна та міждисциплінарна. Теоретичні передумови цього феномену широко подано у вітчизняній та зарубіжній літературі. В історичному аспекті у розвиток теоретичних та методологічних уявлень про природу іміджу політика зробили внесок представники соціально-психологічної школи Г. Лебон, Г. Тард, З. Фрейд, К. Юнг, Е. Дюркгейм, Г. Лассуел.

Проблема політичної міфології порушується у праці Р. Барга «Міфології». Актуальними є сьогодні питання співіснування влади і преси, вплив засобів масової інформації (ЗМІ) на масову свідомість та вплив влади на ЗМІ, відображені у праці Дж. Кіна «ЗМІ та демократія». Ролі ЗМІ в американській політиці присвячено відому працю Д. Гребер «ЗМІ та американська політика». Проблема впливу ЗМІ на суспільну думку досліджується також у працях М. Паренті, Ш. Єнгара і Д. Кіндера, Д. Макдональда, У. Беннета та ін. Американський досвід виборчих кампаній узагальнено в книзі Н. Полебі і А. Вільдавського «Президентські вибори» [16, с. 75]. У збірнику за редакцією Л. Сабаго «Кампанії та вибори» зібрано есе американських фахівців з цієї проблематики [17, с. 39]. М. Еделман у книзі з характерною назвою «Створюючи політичний спектакль» досліджує драматургію виборів, взаємостосунків лідера та виборців [12, с. 64]. Суспільна думка, «здоровий глузд» рядового виборця — тема роботи К. Фрайдріха «Новий образ обивателя». Значний внесок у дослідження впливу ЗМІ на масову психологію зробив Г. Лассуел [15, с. 48].

Серед вітчизняних дослідників теоретичному аналізу іміджу політика присвячено дослідження низки відомих авторів. Серед них особливе місце посідають праці В. Бебика, Г. Почепцова, С. Кара-Мурзи, Л. Кочубей, М. Варія,

Т. Ляпіної, В. Королька, В. Полторака, Є. Тихомирової. Слід окремо звернути увагу на праці В. Бебика, зокрема, на його монографію «Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматися на політичному олімпі», яка містить спроби теоретичного узагальнення виборчих технологій. У цьому аспекті слід відзначити роботи російських науковців О. Дейнеки, Л. Гозмана, Г. Дилигенського, Є. Єгорової-Гантман, В. Шепеля, Є. Шестопал, Ф. Ільсова, В. Грачова.

У 60-ті роки ХХ ст. з'являються праці, присвячені теоретичним та практичним проблемам створення іміджу. За кордоном напрацьовано значний масив літератури з проблем формування іміджу. Уперше заговорили про використання іміджу в політиці Д. Бурстін, Д. Макгінес, А. Саліван, Д. Ліллєкер, Л. Сабато, Б. Брюс. З'являються публікації українських фахівців у цій сфері. Особливо активно працюють у даному напрямі В. Бебик, Г. Почепцов, Р. Старовойтенко, Л. Кочубей, публікації яких присвячено аналізу питань, пов'язаних зі створенням та актуалізацією іміджу.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що політичний імідж як складний феномен є потенційно плідним полем досліджень. Незважаючи на те, що і в зарубіжній, і вітчизняній літературі велику увагу приділено дослідженню ролі особистості політика, аналізу механізмів взаємодії особистості політика і суспільства, робіт, присвячених безпосередньо теоретичним проблемам формування іміджу політиків не так вже й багато. Оскільки загально визнану фундаментальну теорію іміджології поки ще не сформовано, її створення залишається актуальним завданням дослідників різних аспектів іміджу. Бурхливе політичне життя останнього десятиріччя, декілька виборчих кампаній, які протікали дуже драматично, пропонують достатньо широкий емпіричний матеріал на дану тему. Шляхом порівняння із західним досвідом можна прослідкувати особливості української виборчої практики. Узагалі-то, в Україні практика поки що випереджає теорію, що в принципі є природним, оскільки для більш глибокого осмислення проблеми, мабуть, потрібні певний час, деяка дистанція.

Уведення інституту виборів влади всіх рівнів вимагало ознайомлення із зарубіжним досвідом організації та проведення виборчих кампаній. У першій половині 1990-х років з'явилися праці західних науковців, які мали здебільшого не теоретичний, а прикладний характер. Це роботи із організації та проведення виборчих кампаній, в яких частково порушувались проблеми формування та просування іміджу політика.

Метою статті є розкриття особливостей конструювання іміджу політичного лідера. На свідомість виборця впливають не тільки ЗМІ (коли йдеться про «свідомість виборця», ми маємо на увазі не тільки, а навіть і не стільки осмислені, скільки неосмислені процеси у свідомості виборця, тому для зручності викладення користуємося наведеним терміном), а й ті соціально-економічні умови, в яких вони живуть. Тому серед чинників, що впливають

на формування іміджу політичного лідера, потрібно виокремити психологічні, соціальні, економічні. Намагатимемось показати механізм формування іміджу лідера під впливом не тільки прямого чи безпосереднього переконання за допомогою ЗМІ та агітаційних заходів, а й соціально-економічних умов життя виборців.

Особливості розвитку суспільно-політичних процесів в Україні свідчать про те, що психологічні методи здійснюють досить потужний, але короткочасний ефект на свідомість виборців. Вони відіграють велику роль у період виборів, дозволяючи на короткий час мобілізувати виборця на участь в кампанії та голосуванні. Але після виборів люди очікують виконання обіцянок та поліпшення життєвого рівня і тому ставляться до діяльності лідера досить критично. Якщо поліпшення немає і обіцянки не виконуються, виборці відчують розчарування, і лідер ризикує розгубити частину своїх прихильників. Яскравим прикладом цього є електоральні результати політичної партії «Наша Україна». У 2002 і в 2004 роках «Наша Україна» об'єднувала людей з іноді абсолютно різними політичними уподобаннями та інтересами. Однак поступово частина виборців, які розуміли, що обіцянки не зовсім відповідали реальним діям, зростала. У середині 2005 р. партія втратила свого виборця, що одразу позначилося як на рівні її популярності, так і на рейтингу лідера. В. Ющенко після обрання Президентом України, звичайно, залишався символом партії. По суті «Наша Україна» одержала підтримку виборців лише завдяки позитивно налаштованим мешканцям Західної України. Вітчизняний політолог Л. Кочубей вважає, що якщо б вибори у парламент проходили не в 2007, а в 2008 р., то партія «Наша Україна» не набрала б й того відсотку, з яким потрапила у Верховну Раду [7, с. 188]. Журнал «Корреспондент» посилається на опитування напередодні парламентських виборів 2007 р., згідно з яким більше половини українців вважають, що В. Ющенко не виконав своїх передвиборчих обіцянок, і оптимізм, народжений «оранжевою революцією», змінився на розчарування та байдужість. Про це свідчать і результати голосування виборців України 17 січня 2010 р. Спрацював тягар минулих помилок, і якщо порівняти з президентськими виборами-2004, то рейтинг В. Ющенка з 52 % понизився до 5,5 % [20].

Звичайно, навіть за таких умов лідер може зберігати свої базові позиції, якщо постійно працюватиме над підтриманням свого іміджу і, за класичною формулою британського політика Черчілля, до виборів пообіцяти, а після зуміти завжди знайти позитивне пояснення тому, чому обіцянки виконати не вдалося. У цьому, можливо, і полягають мистецтво політичного маневру та секрет політичного довголіття самого Черчілля. Але ж він програв вибори неясковому Еттли. Для самого Черчілля це була велика несподіванка, адже його заслуги в обороні Великої Британії, перемозі над Гітлером були зовсім не малими, він входив до знаменитої «Великої трійці» і на його долю також

випали лаври тріумфатора. Однак англійські виборці зупинили свій вибір на Еттли не випадково. Війна забрала у Великій Британії багато сил, а програма Еттли більше відповідала надіям англійців на поліпшення їхнього життя. Образ Черчілля ж асоціювався з війною та супутніми їй труднощами.

Після невизначеного у своїх діях, не здатного сформулювати дієздатну команду, м'якого та слабовільного В. Ющенка країна прийняла рішучого, сильного В. Януковича. Задоволення загальнонаціонального запиту в новому типі лідера визначає майбутнє політика та його політичного курсу. Для збереження іміджу необхідна постійна комунікація політика зі своїми виборцями, у перебігу якої політик пропонує нові ініціативи, що модифікують його імідж. Останній можна зберегти, тільки оновлюючи його у процесі політичної комунікації, переставляючи акценти з професійних на особистісні чи політичні якості політика.

Сьогодні мало хто аналізує обіцянки, надані політиками, хоча б з точки зору можливості їх виконання. Експерти Інституту економічних досліджень і політичних консультацій підраховали приблизну вартість виконання передвиборчих програм провідних партій, тобто ціну обіцянок на дострокових виборах 2007 р.: КПУ — 290 млрд грн; Партія регіонів — 200 млрд грн; Блок Литвина — 190 млрд грн; НУ-НС — 105 млрд грн; БЮТ — 100 млрд грн. При тому, що загальний дохід України у 2008 р., згідно проекту держбюджету — 2008 склав 246,3 млрд грн [9, с. 6]. Газети Верховної Ради «Голос України» і Кабінету Міністрів «Урядовий кур'єр» оприлюднили офіційні звіти кандидатів про свої витрати на виборчу кампанію 2010 р. Загальна вартість нинішньої виборчої кампанії, за оцінкою Комітету виборців України, за підсумками першого туру становить близько \$ 800 млн. Причому половина цієї суми припадає на двох фаворитів гонки — Ю. Тимошенко і В. Януковича. За ними за масштабами витрат слідує А. Яценюк (\$ 125 млн), С. Тігіпко (\$ 100 млн) та В. Литвин (\$ 90 млн) [18, 19, 21].

Психологічні методи впливу на виборців ефективні тоді, коли вони значною мірою враховують їх життєво важливі прагнення та потреби. По-перше, соціально-економічні умови є тим середовищем, де формуються настанови виборців, і завдання лідера полягає у тому, аби ці настанови «передбачити» чи «вгадати». Імідж — це спосіб відображення існуючої дійсності в зрозумілих виборцям знаках та символах. По-друге, виборець голосує не за лідера, а за його образ, який є персоніфікованим відображенням уявлень виборця, проєкцією його проблем та потреб. Особливості образного мислення людей дуже рельєфно відображено в героях міфів та переказах різних народів. Сучасні політики іноді виступають у свідомості людей як міфічні герої і наділяються певними уявними рисами та властивостями. Телебачення дає змогу побачити героя наочно, створює зворушливий ефект правдивості, тобто «ефект присутності». Оскільки все те, що телеглядач бачить на екрані, сприймається ним

як побачене у реальності, він відчуває себе не просто глядачем, а й співучасником подій, які відбуваються на екрані. Звідси — відносно високий рівень довіри до телебачення, тому особливо важливо, коли на екрані з'являється кандидат на ту чи іншу політичну посаду. Це одна із найнебезпечніших пасток. Сьогодні навряд чи можна стати чи залишатися успішним політиком без допомоги сучасного телебачення.

Імідж має підтримуватися постійно, інакше він просто перестає існувати. Імідж є нематеріальним та існує тільки в уяві його творців та виборців. Більш того, кожний виборець є певною мірою творцем іміджу політика, тому що, з одного боку, завжди бачить його «по-своєму», а з другого — віддаючи свій голос тому чи іншому політику, стає важливою «частиною» його соціальної бази та створюваного ним іміджу.

Формування іміджу політичного лідера розглядатимемо в контексті політичної боротьби. Власне кажучи, ця боротьба і робить необхідним формування позитивного іміджу політика. Як слушно зазначив французький соціолог П. Бурдьє, політичне поле є місцем конкурентної боротьби за владу, за голоси виборців, тобто за монополію на право говорити і діяти від імені якоїнебудь частини чи всієї сукупності населення [4, с. 245]. Боротьба за монополію на право говорити і діяти від імені частини населення чи всієї країни у цілому, власне, і є боротьба за владу, за право видавати розпорядження та вимагати їх виконання.

Процес формування іміджу лідера є двостороннім. З одного боку, ми маємо лідера, а з другого — виборців. Між ними існують різного роду «посередники», головними із яких є ЗМІ. У цьому контексті важливо зрозуміти: яка роль відводиться виборцю у цьому процесі, чим обумовлена його поведінка, як він ухвалює рішення, якою мірою пересічний громадянин переймається політикою і розбирається в ній? Ці запитання є об'єктом всебічного дослідження багатьох науковців.

Виборці розрізняються за їх лояльністю до партії, здатності відстоювати свої переконання та їх зацікавленістю у політиці. Політична активність пов'язана з додатковими витратами і забирає багато часу та енергії. Це означає, що доводиться відкладати інші справи, наприклад, понаднормову роботу, домашні клопоти, ігри з дітьми, перегляд телебачення. Тільки невелика кількість людей іде на такі «передвиборні жертви». На думку Й. Шумпетера, зазвичай значні політичні питання у свідомості пересічного громадянина посідають місце поряд зі способами проведення вільного часу і темами незначних розмов. Ці проблеми здаються далекими; вони зовсім не схожі за характером на ділові пропозиції; небезпеки можуть зовсім не матеріалізуватись, а якщо це й станеться, то вони можуть бути не настільки серйозними; у людини виникає відчуття, що вона живе в уявному світі [11, с. 355].

Однак, коли обставини зачіпають людей за живе, наприклад, швидкі темпи інфляції, різке та відчутне підвищення податків, виникає ситуація за якою громадяни змушені апелювати до політичних методів розв'язання проблеми, ніж здійснювати інші дії. Крім того, одним із важливих мотиваційних чинників, що детермінують характер політичної активності населення, є самооцінювання суспільства. Зниження національного самооцінювання через економічні чи політичні причини може призвести до національної депресії, а в результаті — до підвищеної політичної активності у формі стихійних заворушень, демонстрацій, висловлення масового незадоволення, незгоди з урядом. Нині Україна перетворилася на суспільство мовчазного протесту та тотального недовір'я. Тільки невеличка група людей займається політикою професійно: як правило це офіційні особи держави, лідери груп інтересів, редактори друкованих видань, тобто люди, чия діяльність спрямовано на досягнення певної політичної мети і вигоди. Більш широке коло людей має свій інтерес в окремих сферах політики. Це члени громадських організацій, активісти груп інтересів та різних політичних рухів. Ці люди відрізняються від звичайних виборців більш активною участю в політичному житті. Для пересічного виборця вигода є потужною силою, яка визначає його подальшу діяльність. Вона змушує ходити на мітинги, брати участь у роботі партій, наприклад, агітувати, збирати підписи тощо.

Відмінність у зацікавленості впливає на поведінку виборців: хто цікавиться політикою — голосує, хто не цікавиться — не голосує. Вважається встановленим, що освічені люди більш активно беруть участь у політичному житті країни. Від СРСР Україна успадкувала велику кількість громадян з високою освітою, практично на 100 % освічене населення, достатньо високий рівень середньої освіти, у той час, як в США, при всій їх успішності, зазначає Д. Гребер, приблизно 23 млн дорослих американців — неосвічені і тому майже недосяжні для друкованих ЗМІ [13, с. 210]. Частково елементарна безграмотність частини населення США пояснює все потужніший вплив телебачення у цій країні. В Україні за останні дев'ятнадцять років рівень освіти різко впав, учителі одержують мізерну зарплату. У молодіжному середовищі стрімко зростають наркоманія, алкоголізм, культ грошей. Уже сформувалася споживацька психологія, яка набуває в країні небезпечної форми. Тиражі газет та журналів зменшуються не тільки внаслідок підвищення конкуренції, а й через загальне зниження культурного рівня країни. Телебачення заповнює утворений вакуум та посилює свій вплив у суспільстві. Все це позначається на електоральній поведінці населення. На думку деяких дослідників, культура політичного вибору чи електоральна культура, — це відносно стійка система знань, оцінок і норм електоральної поведінки та електоральних відносин, виборчого процесу в цілому, колективна пам'ять людей про виборчі процеси.

Електоральна культура безпосередньо пов'язана з політичною культурою суспільства та культурою конкретної людини [3, с.10].

Як виборець ухвалює рішення підтримати ту чи іншу партію або кандидата? Як він орієнтується в морі інформації, яку виплескують на нього ЗМІ та політичні агітатори? Доступність та величезна кількість інформації не розв'язують проблему. Аби розібратися в інформаційному потоці, треба вміти відсіювати зайве, систематизувати інформацію, робити з неї висновки. Та «як тільки пересічний громадянин зачіпає політичні питання, він опускається на більш низький рівень розумової діяльності. Він аргументує та аналізує так, що здавалося б йому самому інфантильним стосовно сфери його власних інтересів» [11, с. 347]. Причому це характерно й для людей, які є видатними професіоналами в інших сферах. Як слушно зазначив легендарний американський менеджер Лі Якокка, професіоналізм в одній сфері необов'язково означає, що ви будете настільки ж успішними в іншій, скоріше навпаки. Ці слова є вірними й для тих хто «робить» політику: письменники, режисери, вчені, артисти, спортсмени, які виявили себе професіоналами у своїй сфері діяльності, прийшовши у політику, демонстрували дивовижну некомпетентність. Чи не найкращою ілюстрацією є приклад Віталія Кличка — спортсмена. Незважаючи на яскраві успіхи у спорті, він не зміг достатньою мірою продемонструвати свої іміджеві якості в сучасній політичній практиці. Другого Володимира Путіна із залізним кулаком та проникливим розумом із Віталія Кличко не вийшло. Тому, що крім захоплення дзюдо у Путіна, в запасі була велика кількість інших якостей, а Кличко не виглядав у політиці так впевнено, як на рингу. Надто заглибившись у «чорний PR» відносно А. Омельченко, очолюваний Віталієм Кличко партійний блок не спромігся створити власне обличчя, сподівавшись на привабливість чемпіона з боксу. Результат відомий і в питанні виборів мера Києва, і, гадаємо остудить спроби інших політичних сил «ставити все» на схожі технології [1, с. 68].

Одним із чинників, які мотивують політичну активність мас, деякі дослідники вважають чинник суперництва. За цією точки зору політичне життя суспільства сприймається людьми як постійне протистояння інтересів, боротьба індивідів, груп, організацій. Тому свою участь у політичному житті людина розглядає як участь у боротьбі проти опонентів. Ця позиція акцентує увагу на елементі боротьби у політичному житті суспільства. Однак боротьба припускає усвідомлення індивідами своїх інтересів, наявність волі, здатність сконцентруватися для їх захисту. Формуюча елітами настанова, навіювання людям певних ідей і, через створення «образу ворога», заклик до їхнього захисту можуть призвести у масах до відчуття суперництва. Так було, коли Л. Кучму обрали Президентом України тільки тому, аби на найвищу державну посаду не обрати комуніста П. Симоненка. Люди гадали, що відстоюють свої інтереси. Подальший перебіг подій показав, що результатами цієї бороть-

би скористались абсолютно інші люди. Чи означає це, що суспільна думка формується виключно під впливом маніпуляцій політиків чи вона становить самостійну силу? Стосовно цього існують різні думки. Й. Шумпетер вважає, що навіть якщо б не було політичних груп, здатних справити на неї вплив, то пересічний громадянин у політичних питаннях скоріше за все піддавався б нерациональним чи ірраціональним забобонам та імпульсам [11, с. 347]. Розвиваючи цю думку, Й. Шумпетер зробив висновок про те, що під час аналізу політичних процесів ми більшою мірою зіштовхуємось не з істинною, а із сфабрикованою волею. І досить часто ця остання є складовою тієї загальної волі, про яку говорить класична доктрина. До тих пір, доки це так, воля народу лише є продуктом, а не рушійною силою політичного процесу [11, с. 348]. Ліппманн у творі «Примарна публіка» пішов ще далі, стверджуючи, що суспільної думки взагалі не існує. З ним полемізує К. Фрайдріх у книзі «Новий образ обивателя». Його точку зору поділяють Ш. Єнгар і Д. Кіндер. Вони виходять з того, що здоров'я і життєздатність будь-якої демократичної держави частково залежать від мудрості пересічних громадян. На їхню думку, вже достатньо багато написано про раціональну та ірраціональну поведінку виборців, що виборці проникливі або, навпаки, недалекі. Проте, з одного боку, немає серйозного аналізу поширення політичної інформації у суспільстві, складних взаємовідносин, що виникають між інститутами масової комунікації, а з другого боку — політичною мудрістю пересічних громадян [14, с. 3]. Автори провели цікаві прикладні дослідження, але оскільки вони стосуються американської дійсності, з нашим досвідом вони співвідносяться дуже опосередковано. Досвід українських виборчих кампаній дозволяє вже робити висновки про поведінку, мотивації, навіюваність українського виборця. Однак ці висновки не можуть бути вибудовані в злагоду теорію за дуже простою причиною. Американські вчені проводили свої дослідження з метою вияснити «як працює демократія». Мається на увазі американська демократія, яка при всіх проблемах та суперечностях може вважатися успішно працюючою моделлю. Найголовніше полягає у тому, що суспільство розвивається стабільно, що ця демократія має досить глибокі й усталені традиції. У США давно сформувалася своя оригінальна політична та електоральна культура, яка дає змогу аналізувати поведінку виборця у більш широкому часовому діапазоні. В Україні політична та електоральна культура ще тільки формується, як і сама політична система, котра сама по собі є ще своєрідним «первісним бульйоном». Тому під час аналізу політичних процесів в Україні доводиться обмежуватися лише більш-менш прийнятними гіпотезами. Фундаментальні теорії, очевидно, з'являться вже у найближчі десятиріччя. Проте при всій заплутаності українського політичного життя у ньому присутні деякі постійні величини та тенденції, які можуть слугувати відправними точками для аналізу політичного процесу.

Простежити шлях політичних ідей, інформації від її джерела до споживача дуже складно. Для пояснення цього процесу політологи використовують так звану дворівневу схему політичної комунікації. Згідно з нею політичні новини, ідеї надходять від еліти, яку складають політики, громадські діячі, великі бізнесмени, телекоментатори, до лідерів думок, які поширюють інформацію серед пасивних учасників процесу комунікації. «Нижній поверх» цієї драбини займають особи, які взагалі не беруть участь у політичній комунікації. Ця схема запозичена із комерційного маркетингу. Її недолік полягає у тому, що лідерів думок дуже важко виявити. Їхня кількість коливається від випадку до випадку залежно від обставин. В екстремальних умовах майже кожний може стати лідером думок. У більш спокійний час лідерів думок не просто виявити, і це ускладнює практичне застосування даної схеми. Можна вважати встановленим, що лідери думок є у всіх верствах населення. Вони завжди більше за інших цікавляться політикою і краще поінформовані, ніж люди, на яких вони впливають.

Політик чи політична партія значною мірою залежить від підтримки своїх постійних прихильників, тих, кого прийнято називати соціальною базою політичних лідерів. Вони займають більш активну позицію і не схильні змінювати свої погляди. Ця група ігнорує докази супротивників, вважає, що вони спрямовані на дискредитацію їх кандидата чи партії. Але особливість ситуації в Україні в тому і полягає, що «постійність» українських виборців є досить відносною. Наприклад, на останніх виборах до парламенту 2007 р. БЮТ, провівши блискучу передвиборчу кампанію, зумів завоювати прихильність значної частини пенсіонерів, яких завжди вважали електоральним полем СПУ та комуністів. Однак на президентських виборах 2010 р. заручитися підтримкою більшості населення України Ю.Тимошенко не вдалося. Цей приклад є досить характерним для ситуації в Україні.

Однак, крім постійної «групи підтримки», існує велика маса тих, які не можуть визначитися чи вагаються. Майже третина виборців, які брали участь у голосуванні на виборах до парламенту 2007 р. та президентських виборах 2010 р. за два тижні до виборів ще не прийняли остаточного рішення не тільки за кого їм голосувати, але й чи підуть вони взагалі до виборчих урн. У результаті вибори 2007 р. продемонстрували, що населення більшості областей України не змінило своїх політичних поглядів, тому основна боротьба розгорнулася саме за голоси представників, які не визначилися з вибором чи вагалися. Їх потрібно було, по-перше, мотивувати прийти на вибори, а по-друге — проголосувати за ту чи іншу партію. За твердженням наукового керівника Фонду «Демократичні ініціативи» І. Бекешкіної, «б'ютівський прорив 2007 р. вдався завдяки мобілізації громадян, котрі вагаються, а найбільше їх було якраз в західному регіоні (18 %), тоді як в Донбасі і Криму тільки (6 %)» [5, с. 27]. Ця частина населення більше піддається зовнішньому впливу і є

основним об'єктом оброблення ЗМІ. Певною мірою це український аналог американського «mass man», якщо слідувати термінології К. Фрайдріха.

Аналіз електоральних переваг різних груп населення дає картину приблизного розстановлення сил. Це зовсім не означає, що надання переваг автоматично реалізуються біля виборчих урн. Партія Ю.Тимошенко зруйнувала всі схеми політологів та соціологів, одержавши перемогу над Партією регіонів, НУ-НС, СПУ, КПУ навіть у тих областях України, де завжди голосували переважно тільки за ці партії. Немалу роль тут зіграли тактика та стратегія політичної боротьби. Однак вони не допомогли Ю. Тимошенко в боротьбі за голоси виборців у другому турі президентської кампанії 2010 р. На думку голови громадської організації «Рада конкурентоспроможності України» Ю. Полунесва, на сьогодні спостерігаються «...зубожіння політикуму, відсутність сучасного політичного лідерства, девальвація політичної професії... Лідери не заряджають суспільство новими й прогресивними ідеями».

Висновки. Важко переоцінити роль лідера в політичному процесі, у виборчій боротьбі, однак слід пам'ятати, що результативність дій за крісло президента чи народного депутата, ефективне наближення перемоги можливі лише у сполученні особи політичного лідера, вміло вибудованого іміджу, професіоналізму команди політичного лідера і, звісно, політичної активності виборців, що позначається на сприйнятті іміджу політичного лідера у виборчій кампанії.

Сьогодні спостерігається нова тенденція в дослідженнях та аналізі феномену іміджу, сутність якої полягає у ґрунтуванні на діяльності суб'єкта політики. На практиці це виявляється в тому, що стратегії іміджу вибудовуються з урахуванням відображення насправді сильних, діяльнісних аспектів суб'єкта, позиціонування і репрезентації його реальних досягнень у політичній та соціально-економічній діяльності. Ці зміни в методології дослідження іміджу свідчать про налаштованість науковців на більш глибокий аналіз цього феномену, розкриття у ньому діяльнісної і змістової сторін, що сприяє створенню передумов для його вивчення в різних сферах життєдіяльності [8, с. 57]. Не треба забувати, що, незважаючи на застосування найсучасніших іміджевих технологій і значне зростання рейтингу політика, при випробуванні такого політика справою вся його вивірена іміджева конструкція може бути вщент зруйнована.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баронин, А. С. Правила игры в игре без правил [Текст] / А. С. Баронин, А. А. Колпаков. — Praha : Grada Pub, 2006. — 187 с.
2. Бебик, В. Політичний маркетинг і менеджмент [Текст] : монографія / В. Бебик. — К. : Основи, 1996. — 338 с.

3. Білоусов, С. А. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук / С. А. Білоусов / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К. : Вид-во Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. — 28 с.
4. Бурдье, П. Соціологія політики [Текст] / П. Бурдье : пер. с франц. / сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М. : Socio-Logos, 1993. — 336 с.
5. Вуец, П. «Прорвалась!» [Текст] / П. Вуец. // Фокус. — 2007. — № 5 (№ 40). — С. 37–40.
6. Егорова-Гантман, Е. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков [Текст] / Е. Егорова-Гантман ; под. ред. Е. В. Егоровой-Гантман. — М. : Об-во «Знание» России, 2002. — 385 с.
7. Кочубей, Л. Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі до парламенту сучасної України) [Текст] / Л. Кочубей — К. : Юридична думка, 2006. — 277 с.
8. Рудич, Ф. М. Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти) [Текст] / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Г. І. Зеленько та ін. — Ін-т політ. та етносом. дослід. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Парламент. Вид-во. — К., 2008. — 357 с.
9. Цена обещаний. Эксперты Ин-та экономических исследований и политических консультаций [Текст] // Профиль. — 2007. — № 6. — С. 38–41.
10. Цуладзе, А. Формирование имиджа политика [Текст] / А. Цуладзе. — М. : Университет, 1999. — 143 с.
11. Шумпетер, Й. Капитализм, социализм и демократия [Текст] / Й. Шумпетер : пер. с англ. ; предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. — М. : Прогресс, 1995. — 540 с.
12. Edelman, M. Constructing the Political Spectacle [Text] / M. Edelman. — Chicago : Univ of Chicago Press, 1988. — 348 p.
13. Graber, D. Mass Media and American Politics [Text] / D. Graber — Chicago : Univ of Chicago Press. — 298 p.
14. Iyengar, S. News That Matters [Text] / S. Iyengar, D. Kinder — Oxford : Oxford University Press, 1987. — 372 p.
15. Lasswell, H. Psychopatology and Politics [Text] / H. Lasswell — Chicago : A&B, 1934. — 348 p.
16. Polsby, N. W. Presidential Elections, 8-th ed. [Text] / N. W. Polsby, A. Wildavsky — New York : The Free Press, 1991. — 385 p.
17. Sabato, L. J. Campaigns and Elections [Text] / L. J. Sabato — Scott : Foresman & Company, 1989. — 458 p.
18. Віктор Янукович і Юлія Тимошенко відзвітували про витрати на вибори [Текст] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vkurse.ua/ua/politics/otchitalis-oraskhodakh-na-vyboru.html> — Загол. з екрану.
19. Тігіпко «спустив» на виборчу кампанію 90 млн грн [Текст] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mediastar.net.ua/politika/1285-tigipko-priznavsya-skilki-vitrativ-na-viborchu.html>. — Загол. з екрану.
20. Центр Разумкова 2010. Остаточні дані національного екзит-полу 2010 щодо результатів першого туру виборів Президента України [Текст] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dif-ua.livejournal.com/> — Загол. з екрану.
21. Ющенко оприлюднив свою суму витрат на передвиборчу кампанію. [Текст] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radioera.com.ua/eranews/?idArticle=19597> — Загол. з екрану.

МЕХАНИЗМИ ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖА ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА

Фесун Г. С.

Автор статьи анализирует особенности конструирования имиджа политического лидера в сознании населения. Рассматриваются разнообразные психологические методы влияния на избирателей с точки зрения их эффективности. Раскрывается роль СМИ в избирательном процессе и мотивация голосования избирателей за определенный типаж политического лидера. Освещаются особенности электоральной культуры Украины на современном этапе.

Ключевые слова: имидж, общественное мнение, социальная база, политический лидер, политический капитал, электоральная культура.

POLITICAL LEADER'S IMAGE FORMATION MECHANISMS

Fesun G. S.

The author of the article analyses the peculiarities of political leader's image construction in the consciousness of the population. Different psychological methods of influence on the electorate from the point of view of their efficiency are considered. The role of Mass Media in the electoral process and the reasons of the electorate to vote for a definite type of a political leader are discovered. The peculiarities of the electoral culture of Ukraine on modern level are revealed.

Key words: image, public opinion, social base, political leader, political capital, political culture.

УДК 323.22; 327(075); 352

Джабер Наджим Абдулла аль-Темімі, здобувач

КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ ІРАКУ

Проаналізовано класичні теорії модернізації і деякі аспекти їх впливу на політичне життя Іраку. Головні зусилля зосереджено на новому прочитанні відомих теорій С. Хантінгтона, Р. Хіггота, Е. Мансфілда, Дж. Снайдера, Ф. Тулліса, їх сучасної інтерпретації. Відзначено труднощі створення загальної теорії модернізації.

Ключові слова: класичні теорії модернізації, виборча система Іраку.

Актуальність проблеми. Свого часу «холодна війна» надала могутнього імпульсу в пошуку механізмів реалізації морального імперативу — захисту

демократичного світу від комунізму. На зламі тисячоліть загрози, що виходили від терористів, змусили переосмислити це питання та ієрархію стимулів, необхідних для модернізації менш розвинених держав. На початку XXI ст., з часів вторгнення в Афганістан і Ірак, виникли певні практичні й теоретичні труднощі у визначенні шляхів та інструментів трансформації держав, які не мають західних політичних інститутів, в сучасні та демократичні. Багато нових держав протягом тривалого часу перебували під колоніальним гнітом і дуже швидко опинилися в зонах нових конфліктів; інші — знайшли можливості перетворити процес трансформації від колоніалізму на більш плавний і менш безболісний. Чому так відбувається? На яких ключових питаннях необхідно зосередитися для успішної модернізації? Чи так уже неправі західні експерти-модернізатори у своїх припущеннях? Отже, виникає необхідність у новому прочитанні класичних теорій модернізації і можливостей їх застосування в незахідних країнах.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Серед авторів, що порушують питання розвитку політичних систем можна назвати таких, як Є. Головаха, В. Горбатенко, О. Данільян, М. Ільїн, М. Михальченко, Ф. Рудич, Д. Фадєєв, О. Харитонова та ін. Вважається, що класичне розроблення концепцій модернізації в їх наближенні до сучасного розуміння подано в аспектах «соціології розвитку» (Т. Парсонс, Ш. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Рос-тоу та ін.) та «політології розвитку» (Г. Алмонд, С. Верба, Л. Біндер, Л. Пай, С. Хантінгтон та ін.). Однак ми зупинимось на розгляді підходів тих фахівців, які найбільш докладно і прискіпливо досліджували процеси модернізації у країнах так званого «третього світу» (Е. Мансфілд, Дж. Снайдер, Ф. Тулліс, С. Хантінгтон, Р. Хіггот).

Формулювання цілей — переосмислення можливостей практичного використання спадщини класичної наукової літератури, присвяченої питанням модернізації країн «третього світу» за сучасних умов на деяких прикладах з досвіду Іраку.

Виклад основного матеріалу. Першим питанням для держав, що встають на шлях розвитку і модернізації, є чітке визначення того, що вона спричиняє і тягне за собою; які наслідки має. У свій час саме цій темі присвятив своє дослідження С. Хантінгтон «Політичний порядок і суспільства, що змінюються» (1968 р.). Він визначає модернізацію дуже широко як «...багатофакторний процес, що спричиняє зміни в усіх сферах людської думки і діяльності» [1, с. 32].

Ф. Тулліс поділяє цей підхід у книзі «Політичні та соціальні зміни в країнах Третього світу» (1973 р.), стверджуючи, що модернізація — стан не тільки буття, а й розумів. Однак наголошує на тому, що у розумінні модернізації протягом XIX — початку XX ст. спостерігалася тенденція до раціоналізації і позбавлення від ірраціональної віри та забобонів, а вже у 1970-х роках

раціоналізація перетворилася на практичне завдання [2, с. 24]. У свою чергу Р. Хіггот пише, що сучасна модернізація є процесом адаптації людей у термінах політики. Захід має бачитися як бажане суспільство, якого слід прагнути [3, с. 16]. Традиційні суспільства бачаться як переддержавні, передраціональні, передіндустріальні, для яких модерні держави уявляються ідеалом [3, с. 18].

Аналіз Р. Хіггота збігається із зовнішньою політикою Заходу перед Другою світовою війною та по її закінченні. Відновлення ліберальної демократії у ФРН пройшло з величезним успіхом порівняно зі східними сусідами. Японія, яка мала стародавню культуру й істотно відрізнялася від західної, змогла інтегруватися в сучасну економічну демократію. Це дало змогу зробити висновок про загальність моделі трансформації.

Однак перші збої теоретичних моделей стали очевидними вже у середині 1960-х років, коли держави почали поводитися зовсім не так, як від них очікували. Модернізаційну теорію було розкритиковано за її ідеологічний та етноцентричний характер.

А вже на початку 1970-х років теорія модернізації уявлялася занадто ідеологічно забарвленою, методологічно неадекватною і, що найважливіше, політично неефективною. Р. Хіггот підкреслює, що не існує і принципово неможливо створити домінуючу парадигму або єдину теорію. У кожному суспільстві є своя ідея, яка іноді дуже відрізняється від очікувань іншого суспільства [3, с. 94].

Необхідність змін було також обумовлено жакливими провалами американської зовнішньої політики у Східній Азії. Катастрофічна поразка США у В'єтнамі особливо вплинула на академічну громадськість. До цього моменту була впевненість у тому, що відновлення Південного В'єтнаму завдяки технологіям і земельним реформам може призвести до створення сучасного суспільства.

Стало очевидним, що теорія, яка покладає в основу аналізу емпіричні чинники, повинна насамперед, більш адекватно відбивати економічні потреби людей і не фокусувати увагу винятково на ідеологічному навіюванні проти комунізму, заснованому на абстрактних концепціях демократії. Це призвело до того, що у зовнішній політиці США зробили акцент на підтримання менш корумпованих, але більш економічно орієнтованих лідерів. Незважаючи на це, багато країн «третього світу» продовжували зазнавати значних труднощів у адаптації до американських програм модернізації.

Мабуть, необхідно було звернути увагу і на темпи та динаміку процесів модернізації. Зокрема, країни Африки, Азії та Латинської Америки протягом ХХ ст. перебували у нестабільному стані, оскільки процес модернізації відбувався значно швидше, ніж це спостерігалось у Західній Європі та Америці. Так в Англії модернізація тривала приблизно 183 роки (1649 — 1832), в Аме-

риці — 83 роки (1776 — 1865), а в 21 країні з 26, які почали модернізацію у першій чверті ХХ ст., цей процес тривав у середньому 29 років [1, с. 48].

С. Хантінгтон багато міркував на тему того, чому трансформаційні процеси в країнах «третього світу» зазнають невдач і дійшов такого висновку: основною проблемою в традиційних суспільствах є те, що соціальні зміни (активна політична замученість громадян, вироблення і закріплення загально-прийнятних політичних вимог, мобілізація нових груп) відбуваються надзвичайно швидко [1, с. 4–5].

Як приклад можна навести Ірак. Перші загальні вибори в Іракську Національну Асамблею з 275 чоловік (еквівалент нинішній Раді Представників, що набула чинності відповідно до конституції жовтня 2005 р.) відбулися 30 січня 2005 р. У цей же день пройшли вибори до місцевих рад в провінціях (на чотири роки). При цьому використовувалася система національних партій, при якій виборці голосували не за людину, а за політичну партію, одну з 111, зареєстрованих Незалежною Виборчою Комісією [4]. У списку було 11 політичних суб'єктів (партія, коаліція партій, індивіди), у тому числі дев'ять багатопартійних блоків. Сунітські араби (близько 20 % населення) бойкотували вибори і виграли тільки 17 місць у Національну Асамблею та одне місце в провінційну раду Багдада (51 місце) [5, с. 1].

Але в цілому ця система була сприятливою для Іраку, розколотого на численні етнорелігійні групи. Низький прохідний бар'єр дозволяв етнічним і релігійним меншостям мати представництво в парламенті. Наприклад, «Блок Примирення і Волі» виграв одне місце, набравши лише 0,36 % голосів виборців.

Виборча система дозволяла основним політичним силам формувати широкі коаліції. Найбільш яскравий приклад — створення Демократичного Патріотичного Альянсу Курдистану, який об'єднав Курдистанську Демократичну партію і Патріотичний Союз Курдистану, у недавньому минулому непримиренних супротивників.

Досвід перших виборів переконував, що чинна система не повною мірою відображала демографію Іраку. А диспропорції у з'явленні людей на вибори (за етнічними, релігійними, ідеологічними розбіжностями) явно впливали на справедливе представництво в парламенті. Ірак повинен був відкоригувати демократичний процес, гарантувавши більш справедливе представництво в органах влади різними соціальним групам. Тому під час виборів 15 грудня 2005 р. першої Ради Представників на повний строк (чотири роки) було використано інший різновид пропорційної системи — регіональний. Для цього Ірак було поділено на 18 провінцій, у кожній з яких у парламенті було зарезервоване пропорційне кількості виборців кількість місць. Ці місця вигравалися партіями на регіональному рівні у відповідності зі своїм списком кандидатів. Це дозволило довести з'явлення людей на виборах, у яких брало участь уже

228 партій, до 80 %. А норма щодо створення широких коаліцій дало змогу сунітському Фронту Іракської Згоди одержати 15,1 % голосів (44 місця).

Уже під час виборів 2010 р. було використано відкриту систему, за якої іракці мали можливість голосувати за найбільш харизматичних та ефективних, на їхню думку, лідерів на регіональному рівні. Таким чином, підвищувалася якість голосування та представництва. Відповідно до закону про вибори 2009 р. також збільшувалася кількість місць у парламенті (від 275 до 325), аби забезпечити виконання конституційної норми (одне місце від 100 тис. виборців) [6].

Однак, незважаючи на швидкі темпи модернізації залучення громадян до виборів, політичні інститути розвиваються дуже повільно. І тут важливо дослухатися до думки С. Хантінгтона, який вважає, що економічний розвиток і політична паритетність істотно важливі для модернізації, але ці чинники вторинні відносно створення функціонального уряду, здатного здійснювати реформи і спрямовувати політичний розвиток. У випадку Іраку ця вимога має особливу актуальність. Домінування прем'єр-міністра аль-Малікі у 2006–2009 роках уявлялося неймовірним, оскільки партія Д'ава повернулася в Ірак лише 2003 р. значно послабленою і сам він розглядався як компромісна фігура. Багато політиків, що увійшли до складу його коаліції, були значно могутнішими і впливовими [7]. Аль-Малікі знадобилося три роки, аби довести ефективність власної політики. Проте після виборів 7 березня 2010 р., де з невеликим відривом перемогло політичне об'єднання аль-Аллаві, Ірак уже упродовж восьми місяців не має легітимного уряду. І ця ситуація на тлі виведення американських військ з Іраку стає загрозливою [8].

Одним зі шляхів виходу на шлях модернізації С. Хантінгтон бачить у створенні політичних інститутів, які б допомагали людям цих країн надавати суспільну підтримку, необхідну для політичного розвитку. Для пояснення сили цих політичних інститутів він пропонує три критерії. Перший — адаптивність, здатність інституту змінюватися, еволюціонувати, ставати усе більше «інституалізованим» [1, с. 13–15]. Другий — рівень складності інституалізації. Складніша організація більш інституалізована; відносно прості і примітивні політичні організації не можуть вижити. Третій — інституалізація має бути незалежною: чим більше політичних інститутів і процедур існують незалежно від тих або інших політичних груп, тим вищий рівень інституалізації [1, с. 17–20]. Інститути легітимізуються не тому, що вони представляють інтереси людей, а тому, що ці інтереси відмінні від інтересів інших груп.

Не менш важливими постають ментальні стереотипи. На психологічному рівні модернізація передбачає зміну цінностей, відносин та очікувань. Однак традиційні суспільства не бажають змін, а модерна людина, навпаки, жадає й приймає зміни, вбачає в них бажану мету [1, с. 32]. Психологічна модернізація вимагає, аби люди розширювали царину контактів: від персональних

(родина, клан тощо) до значно більших неперсональних груп (клас, страта, нація) [1, с. 34].

А ось на думку Ф. Тулліса психологічна модернізація є не так деструктивною в тому разі, коли не всі традиційні цінності заміщуються на модерні. Старі цінності можуть зберігатися і витримувати конкуренцію з новими. Головне, щоб вони не гальмували модернізацію [2, с. 27].

На наше переконання, це дуже важливий урок для архітекторів зовнішньої політики в їхніх спробах модернізувати країни «третього світу». З метою мінімізації можливого хаосу необхідно прагнути інкорпорувати у процес модернізації якнайбільше елементів культури та традицій країни. Особливо це важливо в тому разі, коли культура містить високий релігійний елемент.

При цьому слід розуміти межі таких «дозволів». Е. Роджерс розробив систему незалежних змінних, несумісних з модернізацією: взаємна недовіра в міжособистісних стосунках; фаталізм; наявність емпатії (співчуття, співпереживання) до традиційного способу життя; обмеженість поглядів на навколишній світ; нездатність відкласти персональну винагороду за працю; обмеженість прагнень; відсутність інновацій; покладання на родину, а не на соціальні функції; задоволення малими відносними успіхами; значна залежність від влади або вкрай вороже ставлення до неї, що несумісно з модерним суспільством [9].

Додатково до наведеного А. Інкелес називає змінні, які відображують модерні цінності та переконання. Вони включають: відкритість новому досвіду і новим способам організації та процесу праці; певну незалежність від таких традиційних постатей, як батьки, клерикальні діячі; зміцнення зв'язків з політичними лідерами уряду, профспілок тощо; віра у можливість науки; подолання фаталізму і пасивності; здорові амбіції у досягненні високих освітніх цілей; переконання, що кожна людина винагороджується відповідно до її досягнень; більш ретельне планування.

Слід підкреслити, що формування нового психологічного типу людини — надзвичайно важке завдання, оскільки будь-які спроби змін можуть (будуть) сприйматися як нав'язування «далекої» культури і напряду думок. Однак, як показує американська «поп-культура» у вигляді розваг, швидкої їжі, індустрії одягу, це все може стрімко поширюватися і завойовувати світ.

Майбутні дослідження повинні знайти кореляції між сучасною культурою і модернізацією психології людей у країнах, що розвиваються. Проте видається, що це один з найбільш коротких шляхів трансформації традиційної системи цінностей у сучасну. Необхідно також звернути увагу на економічний розвиток країн, оскільки попри усі заперечення поліпшення економічних умов у країнах «третього світу» незворотно веде до модернізації системи цінностей та вірувань.

Треба також звернути увагу на таку обставину. Зв'язок між політичною модернізацією і конфліктом є постійним, якщо судити за дослідженнями Е. Мансфілда та Д. Снайдера, які аналізували можливість для держав, що перебувають у процесі демократичних реформ, утягуватися в зовнішні конфлікти [10]. Вона значно вище для тих країн, які перебувають у стадії демократичних реформ, ніж для тих країн, що не змінюються.

Висновки. З короткого огляду класичних теорій модернізації виникає запитання: як переконати людей розстатися зі своїми традиціями і перейти до більше сучасного суспільства, якщо існує величезна невизначеність про обставини, котрі супроводжують процес модернізації? Є очевидні альтернативи — люди повинні самостійно бажати модернізації або їх треба до цього примушувати.

Можна також говорити про дві альтернативи: структурну та психологічну модернізації. Всі держави мають певні соціальні та економічні структури різного ступеня складності. Відповідності до структурно-функціональної школи, модернізація повинна звертати увагу на установи, організацію нових структур і додання старим структурам більш функціонального характеру. Це процес диференціації та спеціалізації.

На противагу інституціональній схемі модернізації існує психологічна. Згідно з цією теорією, людські стосунки та цінності змінюються, що призводить до нових форм організації, збільшує їхню складність, і у кінцевому результаті модернізує оточення. З психологічної перспективи структурна очевидність модернізації, включаючи економічний розвиток, є фінальним результатом ментального модернізаційного процесу.

Інша проблема психологічної перспективи полягає у питанні: чому і як традиційно мислячі люди можуть модернізувати свої цінності і переконання у разі відсутності зовнішніх спонукань (у вигляді сучасних структур та інститутів). Відтак, питання, чому люди готові модернізуватися в певний проміжок часу із психологічної перспективи залишається відкритим. Модернізація є занадто складною, щоб виходити з якоїсь однієї теорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Huntington, Samuel P. Political Order in Changing Societies [Text] / Samuel P. Huntington — New Haven and London : Yale University Press, 1968 — xii, 488 p.
2. Tullis, F. LaMond. Politics and Social Change in Third World Countries [Text] / F. LaMond Tullis — New York, John Wiley & Sons, Inc., 1973. — xiv, 372 p.
3. Higgott, Richard A. Political Development Theory: the contemporary debate [Text] / Richard A. Higgott — New York : St. Martin's Press, 1983. — 124 p.
4. Lejeune, P. Iraq's 2010 Parliamentary Election — Part 1 : A Refined PR System to Improve Representation From a «Closed» to an «Open» List System [Text] / Pauline

- Lejeune. — March 5, 2010. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа на 16 сентября 2010. <http://www.fairvote.org/iraq-s-2010-parliamentary-election1>
5. Katzman, K. Iraq: Politics, Elections and Benchmarking [Text] / Kenneth Katzman — Washington D.C. — Congressional Research Service — July 1, 2010. — 24 p.
  6. Lejeune P. Iraq's 2010 Parliamentary Election — Part 2 : A Refined PR System to Improve Representation From a «Closed» to an «Open» List System [Text] / Pauline Lejeune. — March 15, 2010. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа на 16 сентября 2010. <http://www.fairvote.org/iraq-s-2010-parliamentary-election2>
  7. Serwer, D. Maliki's Iraq between Two Elections [Text] / Daniel Serwer and Sam Parker. — Washington D.C. : US Institute of Peace, 2009. — P. 3.
  8. Iraqi parliamentary election, 2010 [Text] — [Электронный ресурс]. — Режим доступа на 10 жовтня 2010. <http://www.kurdishglobe.net/displayArticle.jsp?id=A3FFBEC74FEA824E413590B68F5A8C4B>
  9. Цит. за: Tullis, F. LaMond. Politics and Social Change in Third World Countries [Text] / F. LaMond Tullis — N. Y., John Wiley & Sons, Inc., 1973. — P. 27 — 28.
  10. Mansfield, Edward D. Democratization and the Danger of War [Text] / ed. D. Mansfield, and Jack Snyder // International Security — 1995. — No. 20. — P. 5–38.

КЛАССИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ МОДЕРНИЗАЦИИ: ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИРАКОМ

Джабер Наджим Абдулла аль-Темими

Проанализированы классические теории модернизации и некоторые аспекты их влияния на политическую жизнь Ирака. Основные усилия сфокусированы на новом прочтении известных теорий С. Хантингтона, Р. Хиггота, Э. Мансфилда, Дж. Снайдера, Ф. Туллиса, их современной интерпретации. Отмечены трудности создания общей теории модернизации.

Ключевые слова: классические теории модернизации, избирательная система Ирака.

THE CLASSIC THEORIES OF MODERNIZATION: OF POSSIBILITY OF THE USE IRAQ

Dzhaber Nadzhim Abdulla al-Temimi

The classic theories of modernization and some aspects their impacts on the political life of Iraq are analyzing. The main efforts focus on the new rereading famous theories (S. Huntington, R. Higgot, E. Mansfield, J. Snyder, F. Tullis), and its modern interpretations. The difficulties of creation common modernization theory are emphasized.

Key words: classic theories of modernization, electoral system of Iraq.

УДК 323.1 (477)

В. С. Караваєв, аспірант

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Проаналізовано проблему конструювання національної ідентичності в сучасному теоретичному дискурсі. Окреслено коло проблем, що недостатньо досліджені у зарубіжних та вітчизняних наукових студіях, зокрема необхідність розроблення моделі комплексного механізму формування та реалізації державної політики конструювання української національної ідентичності.

Ключові слова: конструювання національної ідентичності, конструктивістська парадигма, етніцизм, політика ідентичності, державна політика конструювання національної ідентичності.

Актуальність проблеми. В сучасних наукових студіях проблема національної ідентичності не тільки залишається пріоритетним напрямом теоретичної рефлексії та прикладних досліджень, а й набуває якісно нових форм та змісту наукових розвідок. Відповідний стан справ зумовлено насамперед своєрідною аксіоматичною необхідністю конструювання чи реконструювання національних ідентичностей, що є основою для здійснення суспільно необхідних реформ, становлення громадянського суспільства, передумовою для демократичного розвитку та утвердження національної єдності певної політичної спільноти.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на достатньо широке коло досліджень у даній царині, деякі аспекти проблеми національної ідентичності залишаються невивченими. Тому *метою* статті є аналіз теоретичного дискурсу щодо національної ідентичності та її конструювання і спроба окреслити ті проблеми, що недостатньо висвітлено в сучасних наукових дослідженнях¹.

Неодмінною умовою теоретико-прикладної розвідки певної проблеми є попередній аналіз її теоретико-методологічної бази, що дасть можливість не тільки «усвідомити» існуючий дискурс, а й окреслити перспективу подальших досліджень. Існування різноманітних підходів до розгляду феномену національної ідентичності зобов'язує визначити певні умови, за яких необхідно аналізувати відповідну теоретико-методологічну базу в контексті нашого дослідження. По-перше, поняття національної ідентичності має бути розглянуте з позицій конструктивістської парадигми, яка припускає певну динамічність та конфігурацію досліджуваного явища. По-друге, в умовах

¹ Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з дослідженнями у межах комплексних цільових програм НДР, які здійснює Національний інститут стратегічних досліджень.

державної практики необхідно надати поняттю національної ідентичності чіткого змісту, розглядаючи її як нерозривну єдність етнокультурної та політичної ідентичностей, що дасть можливість здійснити системний аналіз чинників її конструювання. По-третє, слід виявити рівень експлікації політики ідентичності та роль держави в її здійсненні.

Поняття ідентичності можна розглядати крізь призму різних підходів, кожен з яких надає цьому поняттю відповідного змістовного навантаження, однак такий дисциплінарний аналіз проблеми є доволі умовним й деколи штучним, і взагалі, в контексті нашого аналізу доречно розглядати проблему ідентичності з поліпарадигмального підходу. Так, у межах історико-філософського аналізу проблеми можна виокремити принаймні два підходи: з позиції класичної філософії, де ідентичність — фундаментальна характеристика буття, тотожність самому собі протистоїть поняттям «розрізнення», «інший», «зміни» (Арістотель, Г. Гегель, Ф. Шелінг), та з позиції сучасної, постмодерністської філософії, особливо в постструктуралізмі, де ідентичність розглядається як «розрізнення», відсутність індивіда як першопричини тотожності (Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Т. Адорно, М. Хоркхаймер).

У психологічних теоріях поняття ідентичності та ідентифікації розглядаються насамперед у межах психоаналізу та соціальної психології. Так, Е. Еріксон, аналізуючи насамперед індивідуальну ідентичність, наголошує на актуальності «зовнішніх» чинників під час формування ідентичності, засвоєнні соціальних ролей. Інтенсивно психологічні аспекти проблеми ідентичності розробляються в неофрейдизмі та, зокрема, в дослідженнях Лакана, де йдеться про конструювання індивідуальності як можливого цілого [1]. Узагалі в психологічних теоріях проблема ідентифікації розглядається в «суб'єктивно-особистісному» плані, характеризується як процес ототожнення себе з іншими на емоційному рівні.

Дещо іншого змісту набувають дослідження на межі соціології та психології, передусім соціальної, що розглядають ідентичність як соціальне утворення, котре конститується під час взаємодії особи та суспільства, де людина формує відповідні соціальні настанови (символічний інтеракціонізм — Дж. Мід, Ч. Кулі, Г. Лебон). Соціологічний аналіз проблеми ідентичності насамперед здійснюється у межах структурно-функціонального підходу (Т. Парсонс, Р. Мертон) та феноменології (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, Е. Гофман), які наголошують на соціальній детермінованості ідентичності.

Подібне дисциплінарне розуміння ідентичності, за висловом В. Малахова, створює «ефект додаткової валідності», але воно є необхідним для уникнення елементарного змішування понять. Аналізуючи поняття ідентичності, спостерігаємо, що в сучасному науковому дискурсі воно являє собою не щось статичне, а таке, що конструється, детермінується певними чинниками та

агентами. У цьому разі також важливо виокремлювати ідентифікацію (як процес) та ідентичність (як стан, що формується, трансформується внаслідок ідентифікації).

Загалом ідентичність означає усвідомлення особою своєї належності до певної соціальної групи, яка дає можливість знайти своє місце у соціокультурному просторі. Як наголошує Л. Нагорна, «поняття “ідентичність” вживається у значеннях тотожності, справжності та самобутності. У соціогуманітарних науках перевага надається третьому (самобутності) — ідентичність розуміється як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших, що і є для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти» [2]. Очевидно, звідси випливає існування двох вимірів ідентичності: індивідуальної (особистої) та колективної, які Л. Нагорна відповідно називає «я-ідентичності», які стосуються особистісних характеристик, та «ми-ідентичності», де превалює співвіднесення з національною, територіальною, професійною та іншими належностями. Логічним продовженням наших міркувань є виокремлення та аналіз такої форми колективної ідентичності, що ставить за ознаку співвіднесення з національною належністю. Такою формою колективної ідентичності в науковому дискурсі прийнято називати національну ідентичність. І тут виникає чимало питань: що власне становить її зміст, наскільки вона є автономною, як вона співвідноситься із іншими видами ідентичності, наскільки вона є динамічною та зумовленою зовнішніми чинниками.

Відповіді на ці та інші питання намагаються дати концепції політичної філософії, передусім такі, як націоналізм та лібералізм (згадаймо суперечку лібералів та комунітаристів). Найґрунтовніше ці проблеми розв'язуються в рамках теорій націй, де виокремлюється низка наукових підходів до вивчення національної ідентичності. Загалом їх можна звести до двох основних: примордіалістського та конструктивістського. Однак у сучасних націоналістичних дискурсах зустрічаються й інші підходи. Так, В. Горлова виокремлює ще модерний підхід, відповідно до якого національна ідентичність розглядається як продукт модерності [3]. Проте, на нашу думку, цей критерій не є визначальним для розроблення незалежного підходу, оскільки дану ідею в принципі не заперечує й конструктивізм, і взагалі, у цьому разі можна говорити, наприклад, й про постмодерністський підхід. І навіть сама В. Горлова приписує його Л. Грінфелд, яка є теоретиком конструктивізму [3]. Деякі дослідники виокремлюють такий методологічний підхід, як есенціалізм, котрий полягає в тому, що існує деяка сутність, наприклад, доля, істина, природа людини і т. д., що і визначають конкретні ідентичності [4]. Однак есенціалізм доволі близький до примордіалізму, про що пише і сам Г. Мінєнков. Також при дослідженні етносів та націй виокремлюють такий підхід, як інструменталізм (ситуативний підхід), але А. Колодій прирівнює його до конструктивізму [5,

с. 73], що власне і є абсолютно вірогідним. О. Антонюк наголошує на виокремленні етнічного, територіального та етнотериторіального підходів щодо тлумачення нації та національної ідентичності [6], принаймні перші з двох, які фактично є примордіалістським та конструктивістським.

Тому національна ідентичність в сучасних наукових студіях аналізується у межах примордіалізму (етніцизму) та конструктивізму. Конструкт національної ідентичності в примордіалістсько-етніцистській парадигмі (Е. Шилз, К. Гіртць, Е. Сміт) є традиційним, незмінним, це по суті об'єктивна даність, що транслюється поколіннями. Ця модель ідентичності «перебуває в руслі есенціалізму і відшукує органічно притаманний їй сутнісний, автентичний зміст, що виводиться здебільшого з культурного досвіду. Ідентичність визначається як екстракт усього того, що «органічно притаманне» її носієві» [2]. Конструктивістська парадигма осягнення національної ідентичності базується на визнанні останньої своєрідним соціальним конструктом, що формується, змінюється та руйнується під впливом певних подій та обставин. Як наголошує Л. Нагорна, «більшість конструктивістів не сприймає ідентичність як даність, розглядаючи її як своєрідний результат самопредставлення — фантом, що зазнає постійного переформатування і є не сутнісним, не іманентним, а співвідносним і контекстуальним» [7, с. 35]. Як зазначає український дослідник Г. Касьянов, «відмінності між примордіалістами та модерністами зосереджуються передусім у сфері термінології, і вже після цього — в методології. Головне, що відрізняє модерністські версії, — це переконання в тому, що націогенеза розпочалася саме в модерну добу та увага передусім до “суб’єктивних” чинників в цьому процесі» [8].

Таким чином, конструктивістська парадигма осягнення національної ідентичності в контексті нашого аналізу є більш прийнятною, оскільки припускає її певну процесуальність, однак не слід відкидати й етніцистське розуміння національної ідентичності, тому що воно є доволі цінним з позиції змістовності останньої. Основи конструктивістського підходу викладено в працях зарубіжних дослідників Б. Андерсона, Е. Гелнера, Е. Гобсбаума, Д. Гатчінсона, Дж. Ротшильда, Р. Брубейкера, К. Дойча, А. Каппелера, Т. Рейнджера, М. Есмана, П. Браса, Ф. Барга, Т. Еріксена, Е. Балібара, К. Вердері та ін. Так, Б. Андерсон розглядає націю як уявну політичну спільноту, сутність якої полягає в тому, що кожний індивід особисто не знає інших членів певної спільноти, однак кожен пам'ятає про свою спільність. Національна ідентичність, як вважає Б. Андерсон, замінила релігійну спільноту та династичну державу. Механізмами конструювання національної самосвідомості, на його думку, були притаманні модернові соціальні процеси, особливо розвиток друкарського капіталізму [9]. Е. Гелнер стверджує, що національна ідентичність конструюється в результаті функціонування елітної меншості та держави на основі поєднання волі, культури та політичного утворення [10, с. 167–168].

Сучасні критики конструктивістської парадигми, насамперед постмодерністського осмислення націй та національної ідентичності, звинувачують її представників у аналізі національних спільнот як суто вербальних феноменів, а не об'єктів суспільної реальності [5, с. 11]. Як зазначає А. Муканова, в межах конструктивізму результатом конструювання є нація, яку деякі дослідники розглядають як реально існуючу спільноту (Балібар), для інших вона ілюзорна (Гобсбаум) [11]. На нашу думку, відповідна дихотомія свідчить про таке: по-перше, згідно з першим підходом національна ідентичність є вторинною або рівною відносно об'єктивних детермінант, а з позиції другого — національна ідентичність є більш автономною; по-друге, в межах конструктивізму існує чимало напрямів, які вже закладають певні методологічні розбіжності, — це принаймні «помірований конструктивізм», більш консервативний та «крайній конструктивізм», більш радикальний. Так, Е. Балібар та І. Валерстайн розглядають національні спільноти, що визначають соціальну ідентичність, як історичні конструкти, котрі перебувають на постійній реконструкції [12, с. 263]. Е. Гобсбаум та Т. Рейнджер розробили оригінальну теорію «винайдення традицій», яка полягає у створенні в першу чергу державою відповідних культурних практик, що встановлюють та символізують соціальну єдність чи членство в групах, реальних або штучних спільнотах за допомогою механізмів соціалізації, прищеплення переконань, систем цінностей і правил поведінки, легітимізують інституції, статус чи владні зв'язки [13, с. 22].

К. Дойч, на конструктивістських засадах розвиває свою «комунікативну» теорію, за якою будь-які засоби влади використовуються для посилення та розвитку тих соціальних каналів комунікації, поведінкових уподобань, політичних (а часом і економічних) прив'язаностей, які всі разом утворюють соціальну тканину (fabric) національності [14, с. 331].

П. Р. Брас зазначає, що національна ідентичність конструюється на основі етнічної ідентичності за допомогою політичних дій та політичної мобілізації, внаслідок чого етнічна група досягає успіху в здобутті та утвердження групових прав. Тоді вона перестає бути етнічністю і стає національністю [15, с. 227]. На думку К. Калхуна, національна ідентичність конструюється в результаті функціонування органів державної влади, розширення економічних зв'язків, розвитку нових комунікацій та транспорту, реалізації певних політичних проєктів, а також на основі етнічної ідентичності [16, с. 73].

У сучасному націоналістичному дискурсі чимало науковців виокремлюють також інструментальний підхід в аналізі національної ідентичності, хоча методологічно він тотожний конструктивізму, і взагалі його можна розглядати як конструктивістський напрям. Так, прихильники інструментального підходу стверджують, що культурні символи використовуються елітами у своїх інтересах або в інтересах груп, які вони репрезентують, для досягнення ними певних вигод та одержання влади (К. Вердері, Р. Брубейкер) [11].

К. Вердері зазначає, що національна ідентичність конструюється через відповідні державні практики, яким притаманна різнорідна інтенсивність гомогенізаційних заходів, що залежать від того, якою владою наділено політичні еліти та які сили їй протидіють. Це певною мірою пояснює, чому деякі держави, особливо «третього» світу, прагнуть менш радикальної гомогенізації, ніж інші [17, с. 303–304].

Ю. Ішутіна пропонує виокремлювати два напрями конструювання національної ідентичності: структурно-інституціональний та міфо-символічний. Структурно-функціональний підхід пов'язує формування національної свідомості з процесами модернізації та демонструє, як держави, особливо їх політичні та інтелектуальні еліти, мобілізували та об'єднали суспільство за допомогою нових засобів впливу та комунікації. Міфо-символічний підхід досліджує проблему ідентичності з іншої позиції, а саме пояснює, як національні ідеї, цінності та смисли, втілені у міфах та символах, впливають на реальність та формують її [18, с. 15].

Отже, конструктивістське осмислення національної ідентичності у сучасному теоретичному дискурсі містить методологічно важливі положення, що розглядають останню як динамічне, соціально зумовлене явище, котре конструюється певними практиками та чинниками, і пріоритетну роль в цьому процесі відіграє держава. Однак конструктивізм більшою мірою зосереджено на політичних чинниках формування національної ідентичності, мінімізуючи роль етнокультурних чинників у цьому процесі, а іноді й взагалі нехтує ними. А тому в рамках нашого аналізу конструктивістська парадигма є цінною з позиції методологічних засад дослідження національної ідентичності як можливості конструювання відповідними чинниками та механізмами, однак конституювання її змістовності та змісту цього конструювання має базуватися на конструктивістських теоріях, а також урахувувати певні аспекти етніцистської парадигми. Також відповідну теоретичну базу дослідження змістовності конструювання національної ідентичності становить аналіз націй та націоналізмів як західних та східних (Г. Кон [19]), культурних та політичних (Д. Гатчінсон [20]), громадянських та етнічних (Р. Брубейкер [21], Л. Грінфелд [22]), що не тільки конститує етнічні та державно-громадянські ідентичності, а й породжує серйозні термінологічні розбіжності у сучасному теоретичному дискурсі.

Безперечно, констеляція національної ідентичності, проблеми її конструювання та утвердження перебувають у сфері політики як суспільної діяльності та практики, що конститується головним чином комунікативним підходом і базується на її процесуальному аспекті. В сучасному науковому просторі сформувалося поняття «політика ідентичності», яке доволі часто різниться за своїм змістовим навантаженням. Як зазначено у Стенфордській філософській енциклопедії, «перевантажене поняття політики ідентичності позначає широкий діапазон політичної діяльності та теоретизування практик несправед-

ливості відносно певних соціальних груп» [23]. У зарубіжних наукових студіях поняття та зміст політики ідентичності в національній сфері розвиваються насамперед у площині дискусій між лібералами, які наголошують на мультикультуралізмі, та комунітаристами, що вказують на необхідність здійснення певних інтеграційних практик [24; 25]. Ґрунтовний теоретичний аналіз політики ідентичності здійснив російський учений Г. Мінєнков, який вважає останню «культурним виміром політики» [26]. А. Лукіна розглядає політику ідентичності як «дискурсивні практики, суб'єктами яких є влада та еліти» [27, с. 234]. У контексті нашого аналізу прийнятим підходом до політики ідентичності є її тлумачення Н. Пелагешою як «системи цілей та заходів, що здійснюються державою з метою створення умов, за яких громадяни ідентифікували б себе з національною державою» [28, с. 63].

Вагомий внесок у створенні теоретико-методологічної бази для дослідження національної ідентичності та певних аспектів її конструювання здійснили такі авторитетні українські вчені, як М. Степико, Ю. Зерній, С. Бистрицький, А. Єрмоленко, І. Кресіна, О. Майборода, С. Мітряєва, А. Ручка, Л. Шкляр, В. Хмелько, М. Обушний, Л. Нагорна, В. Горлова, М. Рябчик, В. Лісовий, О. Проценко, О. Забужко, А. Колодій, Н. Яковенко та ін.

Так, аналізуючи український націоналістичний дискурс, В. Лісовий та О. Проценко зазначають, що серед наявних позицій щодо формування української нації та національної ідентичності можна виокремити дві основні: ідею «етнічної серцевини», що конститує існування української етнічної нації, яка повинна стати основою для громадянської консолідації, та ідею державницького патріотизму, прихильники якої вважають, що наголос на громадянській консолідації, котра має здійснюватися на українській культурній основі, є небажаним. У межах цієї позиції виокремлюють прагматичний та радикальний (стверджує про необхідність становлення виключно політичної нації, яка не обов'язково повинна мати українські ознаки) підходи [29, с. xxx — xxxii].

Різні аспекти конструювання та становлення української національної ідентичності досліджуються на базі таких науково-дослідних установ, як Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Український інститут національної пам'яті, Національний інститут стратегічних досліджень та ін.

Проблема конструювання української національної ідентичності є одним з пріоритетних напрямів дослідження та аналізу для Національного інституту стратегічних досліджень, наукові співробітники та консультанти якого здійснили та й надалі здійснюють серйозні напрацювання не тільки в теоретичному аспекті, а й у практичному вимірі, що пов'язано насамперед із специфікою діяльності інституту. Принципово, що співробітники інституту розглядають феномен національної ідентичності та її формування з позицій

різноманітних державних практик і певним чином конституують її як відносно автономну сферу державного управління та регулювання. Аналізуючи конструювання національної ідентичності в контексті державної політики, науковці формують та розвивають відповідну теоретико-методологічну базу цієї проблеми, що вносить ясність та конкретність у розумінні феномену національної ідентичності. Так, розглядаючи поняття національної ідентичності як синкретичний феномен, що містить елементи як етнокультурної, так і громадянської ідентичності [30, с. 333], дослідники надають відповідної змістовності та характеру її конструювання. Як стверджує М. Степико, взаємозв'язок у загальнонаціональній ідентичності етнічних чинників і принципів громадянського самовизначення є виявом природної «подвійності» формування будь-якої сучасної нації в органічній єдності її двох складових: культурної та громадянської спільності за домінування останньої [31, с. 41]. Соціокультурна ідентифікація населення, сформована на основі органічного поєднання його етнокультурних надбань, громадянських прав і свобод, ефективного розв'язання політичних, соціально-економічних, екологічних та інших проблем, означає його трансформацію у політичну спільноту демократичної нації [32]. Тому національна ідентичність конструюється на основі таких чинників, як наявність у народу спільної території проживання, культурних традицій, історичної пам'яті, ідентичність економічного простору, релігії, мови [33, с. 785; 34, с. 128], що зумовлює формування відповідних державних політик і практик. Так, якщо раніше проблема формування національної ідентичності перебувала в компетенції передусім етнополітики та етнонаціонального розвитку [35], гуманітарної політики [36], то згодом вона набуває певної автономності, однак в основному зосереджується на соціокультурних та етнонаціональних аспектах її конструювання [37; 38]. Тут слід виокремити політику пам'яті [39], політику у сфері культури, мовну політику тощо, які, безумовно, можна розглядати як певну частину соціокультурних механізмів конструювання національної ідентичності. Сучасні дослідники національної ідентичності наголошують також на необхідності розроблення та ухвалення Стратегії та Концепції формування української національної ідентичності [38, с. 88; 40, с. 154; 41].

Висновки. В сучасних наукових студіях проблема конструювання національної ідентичності є пріоритетним напрямом дослідження, набуває якісно нових зрізів та форм аналізу в контексті практичної необхідності, однак на сьогодні в теоретичному дискурсі бракує комплексного аналізу політичних, етнокультурних чинників та механізмів конструювання національної ідентичності, вивчення діяльності органів державної влади та управління відносно політики становлення української національної ідентичності, її нормативно-правової бази та загалом розроблення моделі комплексного механізму формування і реалізації державної політики конструювання української національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малахов, В. С. Неудобства с идентичностью [Текст] [Электронный ресурс] / В. С. Малахов. — Режим доступа: <http://www.igpi.ru/info/people/friends/malakhov/articles/1132596923.html>
2. Нагорна, Л. П. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі [Електронний ресурс] [Текст] / Л. П. Нагорна — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=16&c=119>.
3. Горлова, В. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз націоналістичних дискурсів [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 09.00.12 / В. М. Горлова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2005. — 21 с.
4. Миненков, Г. Концепт идентичности: перспективы определения [Текст] [Электронный ресурс] / Г. Миненков— Режим доступа: <http://old.belintellectuals.eu/discussions/?id=68>
5. Колодій, А. Ф. Національний вимір суспільного буття [Текст] / А. Ф. Колодій. — Львів : Астролябія, 2008. — 368 с.
6. Антонюк, О. В. Державна самоідентифікація України в процесі реалізації національних інтересів [Текст] [Електронний ресурс] / О. В. Антонюк. — Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?id=589>
7. Нагорна, Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст [Текст] / Л. П. Нагорна; НАН України, Ін-т політ. і етнограф. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К. : ППІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
8. Касьянов, Г. В. Теорії нації та націоналізму [Текст] : монографія [Електронний ресурс] / Г. В. Касьянов. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm>
9. Андерсон, Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму [Текст] [Електронний ресурс] / Б. Андерсон — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/anders/and.htm>
10. Гелнер, Е. Нації та націоналізм [Текст] / Е. Гелнер // Націоналізм: антологія. — 2-ге вид. / уряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2006. — С. 156 — 169.
11. Муканова, А. С. Феномени «нация» и «национализм»: проблемы истории и теории [Текст] : автореф. дис... канд. истор. наук : 07.00.07 / Муканова А. С. / Удмуртс. гос.ун-т. — Электрон. дан. (1 файл). — Ижевск, 2010. — Режим доступа: <http://v4.udsu.ru/files/1271427065.pdf>
12. Балибар, Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности [Текст] / Э. Балибар, И. Валлерстайн. — М. : Логос, 2004. — 288 с.
13. Гобсбаум, Е. Винайдення традицій [Текст] / Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер. — К. : Ніка-Центр, 2005. — 448 с.
14. Дойч, К. Народи, нації та комунікація [Текст] / К. Дойч // Націоналізм: антологія. — 2-ге вид. / уряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2006. — С. 317 — 332.
15. Брас, П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності [Текст] / П. Брас // Націоналізм: антологія. — 2-ге вид. / уряд. О. Проценко, В. Лісовий — К., 2006. — С. 225 — 235.
16. Калхун, К. Национализм [Текст] / К. Калхун. — М. : Изд. дом «Территория будущего», 2006. — 288 с.
17. Вердери, К. Куда идут «нация» и «национализм»? [Текст] / К. Вердери // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. : пер с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. — М. : Праксис, 2002. — С. 297 — 307.

18. Ишутина, Ю. А. Формирование и репрезентация национальной идентичности тайваньцев [Текст] : автореф. дис. ... канд. культурологических наук : 24.00.01 / Ю. А. Ишутина — Владивосток, 2006. — 30 с.
19. Коң, Г. Західний та східний націоналізм [Текст] / Г. Коң // Націоналізм: антологія. — 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2006. — С. 479 — 482.
20. Гатчінсон, Д. Культурний і політичний націоналізм [Текст] / Д. Гатчінсон // Націоналізм: антологія. — 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий — К., 2006. — С. 499 — 506.
21. Брубейкер, Р. Громадянська та етнічна нації у Франції та Німеччині [Текст] / Р. Брубейкер // Націоналізм: антологія. — 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий — К., 2006. — С. 311 — 316.
22. Грінфелд Л. Типи націоналізму [Текст] / Л. Грінфелд // Націоналізм: антологія. — 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий — К., 2006. — С. 525 — 536.
23. Identity Politics // Stanford Encyclopedia of Philosophy [Electronic resource]. [Text] — Mode of access : <http://plato.stanford.edu/about.html>.
24. Arel, D. Introduction: Theorizing the Politics of Cultural Identities in Russia and Ukraine [Text] / D. Arel [Electronic resource]. — Mode of access:: <http://www.uottawa.ca/academic/grad-etudesup/ukr/pdf/INTRO-001-030.pdf>
25. Magdalena, F. Islam and the politics of Identity: Lessons from the Philippines and Southeast Asia [Text] / F. Magdalena [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.hawaii.edu/cps/identity.html>
26. Миненков, Г. Я. Политика идентичности с точки зрения современной социальной теории [Текст] / Г. Я. Миненков // Политическая наука. — 2005. — № 3. — С. 21–38.
27. Лукина, А. В. Технологии производства и утверждения национальной идентичности [Текст] / А. В. Лукина // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России. — М. : Ин-т социологии РАН, 2006. — С. 233 — 253.
28. Пелагеша, Н. Є. Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації [Текст] / Н. Є. Пелагеша // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 3. — С. 60–67.
29. Лісовий, В. Націоналізм, нація та національна держава [Текст] / В. Лісовий, О. Проценко // Націоналізм: антологія. — 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий — К., 2006. — С. xi — xxxii.
30. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно–політичного та соціально-економічного розвитку [Текст] : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К. : НІСД, 2009. — 655 с.
31. Степико, М. Т. Шляхи і чинники формування спільної ідентичності українського суспільства: позиції фахівців. Заочний круглий стіл [Текст] / М. Т. Степико // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9. — С. 32–44.
32. Степико, М. Т. Соціокультурні механізми націєтворення: минуле, сучасне, майбутнє [Текст] / М. Т. Степико // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи : монографія : за ред. В. С. Крисаченка. — К. : НІСД, 2004. — 656 с.
33. Український соціум [Текст] / за ред. В. С. Крисаченка. — К., 2005.
34. Ukraine: processes, results, prospects. — К. : National Institute for Strategic Studies [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.niss.gov.ua/book/2_red.pdf
35. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2006 [Текст] : монографія / за ред. О.С. Власюка. — К. : НІСД, 2006. — 576 с.

36. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період [Текст] : монографія / за ред. С. І. Здіорука. — К. : НІСД, 2006. — 403 с.
37. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку [Текст] : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К. : НІСД, 2008. — 744 с.
38. Україна в 2009 році: конституційний процес і перспективи країни. Біла книга державної політики [Текст] / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К. : НІСД, 2009. — 224 с.
39. Зерній, Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.05 / Ю. О. Зерній; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2009. — 21 с.
40. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку [Текст] : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К. : НІСД, 2007. — 538 с.
41. Концепція формування загальнонаціональної ідентичності громадян України: Аналітична доповідь Центру О. Разумкова [Текст] // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9. — С. 28–31.

СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ КОНСТРУИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ТЕОРЕТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Караваяев В. С.

Проанализирована проблема конструирования национальной идентичности в современном теоретическом дискурсе. Очерчен круг проблем, которые недостаточно исследованы в зарубежных и отечественных научных студиях, в частности, необходимость разработки модели комплексного механизма формирования и реализации государственной политики конструирования украинской национальной идентичности.

Ключевые слова: конструирование национальной идентичности, конструктивистская парадигма, этницизм, политика идентичности, государственная политика конструирования национальной идентичности.

THE STATE INVESTIGATION OF THE PROBLEM OF DESIGNING A NATIONAL IDENTITY IN CONTEMPORARY THEORETICAL DISCOURSE

Karavaev V. S.

The article analyzes the problem of constructing national identity in contemporary theoretical discourse. Outlines the problems that have not been studied in foreign and domestic scientific studios, in particular the need to develop an integrated model of the mechanism of formation and implementation of public policy construction of Ukrainian national identity.

Key words: construction of national identity, constructivist paradigm, identity politics, public policy construction of national identity.

УДК 316.3:342

А. М. Боженко, аспірантка

PR-ТЕХНОЛОГІЇ ЯК МЕТОД ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Присвячено актуальній проблемі PR та розгляду PR-технологій як методу політичної діяльності. Особливу увагу приділено суб'єктам політичного піару та методам політичного піару в процесі комунікації.

Ключові слова: політичний піар, суб'єкти політичного піару, політична сфера суспільства, комунікація.

Актуальність проблеми. Більшість громадян держави не тільки мають свою думку стосовно світобудови та власного місця у світі, а й засвоїли в процесі соціалізації певний набір стереотипів як сталих і спрощених образів соціальних суб'єктів та явищ, що впливають на розуміння світу і оцінювання політичної ситуації та політичних акторів і надають змогу критично оцінювати політичну інформацію, тобто множину повідомлень, які стосуються різноманітних політичних дій та подій, оцінюють ухвалення та реалізацію адекватних у конкретній політичній ситуації рішень, слідкують за здійсненням владно-управлінських функцій. Недаремно Х. Оргтега-і-Гассет зауважував, що міцною буде лише та влада, яка спирається на підтримку громадської думки, так було завжди і буде в наші дні. За всіх часів суспільством можна було правити, тільки спираючись на підтримку громадської думки [1, с. 154–155].

Складовими елементами політичного процесу, «цеглинами» політичного життя суспільства є конкретні дії, які чинять актори політики — індивіди та суспільні групи. Політична діяльність людей — це діяльність політичного життя суспільства. Політична боротьба і співпраця, взаємодія спільних груп, політичних інституцій складаються з фіксованих дій та вчинків конкретних, реальних осіб — учасників політичного життя [2].

Одним з компонентів політичної комунікації є політичний піар, проблема, яка на сьогодні є конче актуальною. Тому в статті розглядатимуться PR-технології як засіб та метод політичної діяльності, завдяки якому політичні актори здійснюють свої владні повноваження, політичну агітацію та політичну рекламу, адже політичний піар — це вплив політичного актора на цільові групи з метою змінити їх знання, думки та поведінку згідно зі своїми інтересами [3].

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що особливо затребуваним політичний піар стає у постмодерністському суспільстві, зосередженому на фрагментованій, текстуальній реальності, де значний вплив мають символи та різноманітні художні прийоми, посуваючи на задній план реальні

факти. Тому метою статті є обґрунтування тези про те, що пересічні громадяни активно споживають і використовують різноманітні «ярлики» та «бренди», які їм активно постачають ЗМІ, широко застосовують надані ЗМІ образи для формування власної системи ідеологічних симпатій та переваг¹.

Як зауважує А. Лисюк, «у взаємодії з лідером послідовники є об'єктом, який періодично трансформується в суб'єкт. Політичне лідерство у такому разі спрямоване на організацію та інтеграцію діяльності певного соціуму через концентрацію політичної влади, вплив на волю окремого політика, який займає домінуючу владну позицію» [4, с. 9].

У соціальній сфері можна виділити декілька основних типів взаємодії та взаємозвпливу індивідів один на одного:

1) соціальна взаємодія здійснюється одним суб'єктом відносно іншого на основі власних потреб та намірів з урахуванням світоглядного та соціокультурного контекстів;

2) імперативний вплив здійснюється актором як «хазяїном» відносно адресата — «слуги» без урахування або навіть на шкоду його інтересів;

3) кооперативний вплив базується на прагненні актора досягти взаєморозуміння з адресатом як суверенною особистістю;

4) політичний вплив — збільшення ресурсів певного політичного суб'єкта за рахунок політичних конкурентів, підвищення політичного рейтингу.

Стосовно дефініції PR можна виокремити декілька підходів. Найпоширенішим вважається діяльнісний підхід, згідно з яким PR — це функція управління, покликана оцінювати ставлення публіки, ідентифікувати політику та дії приватної особи або організації стосовно суспільних інтересів і виконувати програму діяльності, спрямовану на досягнення розуміння та сприйняття їх широкими масами [3].

Для гуманістичного (етичного) підходу PR — це особлива функція управління, яка сприяє встановленню та підтриманню комунікації, взаємної симпатії та співробітництва між організацією та громадськістю, що забезпечує керівництво організації інформацією про громадську думку і допомагає йому виробляти рішення у відповідь, забезпечує діяльність керівництва в інтересах громадськості, діяльність, засновану на етичних нормах спілкування.

Представники наукового підходу переконані, що PR — це мистецтво і соціальна наука аналізу тенденцій, прогнозування їх наслідків, розроблення рекомендацій керівництву організації та здійснення програм діяльності відповідно до інтересів як організації, так і громадськості [3].

Наведемо ще декілька визначень:

---

¹ Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексних цільових програм НДР, які здійснює кафедра філософської антропології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

PR — встановлення двосторонньої комунікації для виявлення спільних уявлень або інтересів і досягнення взаєморозуміння, заснованого на правді, знанні та повній поінформованості (М. Трейгер);

PR — використання інформації для впливу на громадську думку (Д. Форрестол, Р. Діленшнайдер);

PR — різновид соціально-психологічного менеджменту, де на основі точної та повної інформації, отриманої в результаті тенденцій політичного, соціально-економічного розвитку і додержання загально визначених етичних норм та суспільних інтересів цілеспрямовано здійснюється комплекс дій для досягнення довіри, гармонійних і взаємовигідних відносин між організацією та суспільством, між ними та владою (В. Моїсєєв).

PR має вирішувати певні завдання:

1) забезпечує проведення певної планомірної і послідовної програми як частини керівництва організацією;

2) встановлює та підтримує двостороннє спілкування між організацією та громадськістю;

3) контролює інформованість, думки, настрої і поведінку як усередині організації, так і за її межами;

4) аналізує вплив політики, процедур та дій організації на громадськість;

5) корегує політику, процедури та дії, що конфліктують з суспільними інтересами і загрожують життєдіяльності організації;

6) надає рекомендації керівництву стосовно обрання нової політики, яка буде вигідною і для організації, і для громадськості;

7) вносить зміни в поінформованість, настрої та поведінку як у самій організації, так і за її межами [3, с. 40–41].

Також зазначимо принципи PR: принцип демократії, принцип альтернативності, принцип громадянської згоди та принцип технологічності, завдяки яким досягаються стратегічні завдання щодо встановлення взаємовигідних відносин між суспільством та певною організацією.

Структура PR-діяльності складається з таких взаємопов'язаних елементів:

– дослідницького процесу — вивчення параметрів суспільства, моделювання особистості і психопроектів соціологічними та психологічними методами;

– медіа-релейшну — інформаційний супровід економічної і політичної діяльності, написання прес-релізів, організація прес-конференцій, брифінгів тощо;

– політичного консалтингу — підготовка і проведення виборчих кампаній, лобіювання ухвалення законодавчих актів, консультації у сфері внутрішньої та зовнішньої політики;

– кризової комунікації — профілактика та управління кризовими ситуаціями, технологія ринкової боротьби, куди входять: збирання оперативної

інформації, аналізування, планування оперативної системи контрдії, лобювання, штучне створення кризової ситуації [3, с. 49].

Будучи частиною політичної комунікації та різновидом PR, політичний піар реалізує дві основні функції:

1) створення позитивної репутації політичного актора серед певної цільової групи, оскільки пересічний громадянин більше довіряє людині привабливій та нібито близькій, зрозумілій, адже чим більше людина нам подобається, тим скоріше ми дослухаємося до її порад (саме тому в рекламних роликах політиків часто знімають відомих артистів, виконавців, спортсменів);

2) формування таких думок цільової групи, які вигідні для інструментальної діяльності соціального суб'єкта, тобто спрямування громадської думки у необхідному для політичного актора напрямі і конструювання корпоративного чи персонального іміджу політичного актора.

Політичний піар — це різновид комунікації, яка обов'язково попередньо планується, адже лише так можна зміцнити взаєморозуміння з союзниками і прихильниками та перешкодити політичним конкурентам. Завдяки цьому певні політичні продукти і стереотипи транслюються та інспіруються у когнітивні пласти суспільної свідомості і здійснюється орієнтація суспільства у бажаному для політичного актора напрямі. Суб'єктами політичного піару є органи влади, чиновники вищого рангу, депутати і кандидати в депутати, політичні партії та їх лідери, державні та корпоративні інформаційні структури, консалтингові та рекламні агенції, ЗМІ, рекламодавці та політично активні громадяни. У процесі здійснення політичного піару прийнятні будь-які технології та повідомлення, що знаходяться у межах правового поля.

Політична сфера суспільства включає багато рівнів та виявів, одним з найхарактерніших з них є політична поведінка, ефективність та раціональність якої значною мірою залежать не тільки від політичної культури, політичної ситуації, образів влади та патернів політичної поведінки, а й від дієвості політичного піару, адже «соціальний світ є місцем боротьби за слова, які зобов'язані своєю вагою (а почасти своїм насильством) факту, що слова значною мірою творять речі і що змінити слова і більш загально — уявлення, означає уже змінити речі» [5, с. 88].

У процесі комунікації можна виділити комунікації *tet-a-tet*, що відбуваються у просторі безпосередньої комунікативної взаємодії, та міжгрупові, корпоративні і масові, що передбачають наявність відповідних організаційних структур, каналів трансляції інформації, певних комунікативних технологій, тому політичний піар може бути опосередкованим та безпосереднім. Останній викликається до життя кризовими ситуаціями в суспільстві, необхідністю прямого контакту з електоратом під час збирання підписів та обов'язковістю зустрічей кандидата на певний пост із своїми виборцями. Для вдалого проведеного безпосередньої (прямої) комунікації з виборцями слід урахувати

здатність політичного актора володіти технологіями соціального впливу (вербальними, невербальними, паралінгвістичними засобами спілкування), ступінь переконливості повідомлення, психофізичний стан слухачів. Якщо серед аудиторії є не тільки прихильники, а й суперники, політичний актор може вдало використати два ефекти сприйняття:

1) ефект контрасту, відповідно до якого гіперболізується різниця між першим та наступним повідомленням, адже, як відомо, після промови адвоката прокурорські обвинувачення звучать значно жорсткіше, ніж це є насправді;

2) ефект первинності-вторинності, який регулює переконливість повідомлення залежно від порядку їхнього пред'явлення слухачам. Якщо між повідомленнями немає великого часового проміжку і аудиторія ухвалює рішення через тривалий час після виступу другого політичного актора, то більш переконливим постає перше повідомлення (ефект первинності), а якщо між першим та другим проходить багато часу і аудиторія ухвалює рішення одразу після другого повідомлення, то визначальним виявляється саме друге повідомлення (ефект вторинності).

Головним засобом політичного піару є повідомлення, ступінь переконливості якого залежить від співвідношення формальних та змістовних складових з якостями як самого актора, так і адресата. Як зауважує французький дослідник Ж.-Ф. Ліотар, той, хто панує над мовою, відповідно одержує в сучасному суспільстві і владу над останнім, а також право встановлювати і задавати код суспільно-економічного розвитку та право розставляти все по своїх місцях, контролювати, сортувати тих, хто не наділений такою владою над мовою. Тому основними ознаками дієвого повідомлення мають бути зрозумілість, помітність та легкість запам'ятовування. Джерелом повідомлення найчастіше стають ЗМІ, адже «новини — це не дзеркало суспільства, а інформація про будь-який його аспект, що вийшов на передній план» [6, с. 103], тому для вдалого проведення піар-акції необхідно враховувати певні параметри: ступінь довіри аудиторії до обраного ЗМІ, відповідність тематики ЗМІ інформаційним запитам населення, ступінь об'єктивності публікацій та їх достовірність, оперативність ЗМІ, компетентність та професіоналізм журналістів ЗМІ. У процесі піар-діяльності обов'язково відбувається обмін повідомленнями, що детермінує наявність не тільки того, хто передає повідомлення, а й адресата або аудиторії та каналу комунікації. Можна інтерпретувати політичну піар-діяльність у стилі П. Бурдьє як місце, де у конкурентній боротьбі між агентами, що були в неї втягнуті, виникає політична продукція: проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і повинні обирати пересічні громадяни, які грають роль «споживачів» [7, с. 56]. Це дає змогу змоделювати контекст комунікації і виділити такі напрями піар-діяльності:

- 1) прагнення змінити знання адресата у тій чи іншій сфері;
- 2) вироблення напрямку спільної інструментальної діяльності;

- 3) встановлення контакту та взаєморозуміння з аудиторією;
- 4) зацікавлення адресата діяти в інтересах політичного актора.

Зазначені завдання простіше виконати, якщо наявні соціокультурний сценарій, своєрідна інтегральна схема соціальної взаємодії актора та аудиторії з передбаченими ролями та реакціями.

Обов'язковими елементами соціокультурного сценарію є використання так званих «магічних слів» («незалежність», «державність», «соборність», «патріотизм», «свобода», «справедливість», «соціальні гарантії», «економічне зростання» тощо), а також нагадування про символічні об'єкти (жовто-блакитний прапор, білий халат, український каравай та ін.). У докладно продуманому та організованому зразку політичного піару обов'язково формується так званий «вертикальний контекст», коли у промову вставляються цитати з відомих літературних, музикальних, художніх творів та улюблених народом кінофільмів (найчастіше радянського періоду).

При створенні соціокультурного сценарію також важливо пам'ятати про слоган кампанії, який роз'яснюється та конкретизується в агітаційних текстах та акціях. Також важливим складником є використання певної кольорової гами, логотипу або фрази (на кшталт призабутого «Разом нас багато, нас не подолати»).

Одним із вдалих піар-ходів можна вважати так звані «медіа-скандали», які зачіпають певні привілеї влади, а тому надзвичайно привабливі і ласі для журналістики та мас-медіа, особливо в країнах та суспільствах, де існують ринок новин і відносна незалежність преси від уряду. «Медіа-скандали розвиваються тоді, коли порушуються соціальні норми, які відображують панівну мораль, тобто тоді, коли порушуються загальноприйняті правила соціальної поведінки. Викриття порушень мають поширитися через засоби масової комунікації, бути ефективно викладені у формі захоплюючої історії і спричинити загальний інтерес та жваве обговорення. Таким чином, медіа-скандали створюються не стільки самими мас-медіа, скільки ефемерною взаємодією між фактами, обвинуваченнями, медіа-образами та бажанням публіки дізнатися про це більше» [8, с. 79].

Проте політичний скандал, піар, негатив, на думку П. Норріс, сприймається аудиторією по-різному, оскільки «возросшее внимание к информационно-развлекательным передачам приводит к усилению интереса к политике. Хотя этот интерес может быть связан с незлекторальными формами активизма, это не приводит к тому, что общественность отказывается от электоральной политики, но она становится более избирательна в вопросах участия в выборах» [цит. за: 9, с. 90].

У моделі PR-комунікації існують чотири основні підходи до створення ефективних повідомлень: 1) стратегія підтримання, коли використовується система нагород та покарань залежно від ситуації; 2) стратегія альтруїзму, яка

засновується на зверненні до адресата повідомлення з закликом по допомогу; 3) стратегія аргументації, де використовуються прямі вимоги, пояснення та натяки, на основі яких аудиторія повинна зробити висновки, вигідні для комунікатора; 4) стратегія обману.

Останнім часом активно поширюється Інтернет-PR, який володіє колосальними можливостями і використовується як інструмент e-PR. Розрізняють три елементи e-PR: web-PR, net-PR, online-PR. Web-PR — інтерактивні сайти, де надається можливість FAQ — швидких запитань та відповідей та проводяться web-конференції (текстові, текстові та аудіальні, текстові, аудіальні, візуальні). Net-PR — електронне розсилання прес-релізів. Інструментами net-PR є також чати та форуми, де всі учасники комунікації мають змогу бачити висловлювання та реакцію на них інших учасників комунікації. Online-PR складається з трьох компонентів: offline-online (онлайнний доступ до офлайнної інформації), online-online (онлайнне інформування за допомогою інформаційних ресурсів сітки), online-database (електронна інтерактивна база даних). При підготованні та проведенні піар-акцій важливо враховувати та використовувати ті політичні стереотипи, які поширені та затребувані у суспільстві. Українська дослідниця О. Шерман вважає, що формування системи політичних стереотипів перетворюється на трансляцію віртуальних об'єктів, які є значущими для функціонування всієї політичної системи, причому неможливість їх емпіричної перевірки закладено у природу стереотипу, оскільки світ стереотипів — це вже геть інша, паралельна реальність, створена зусиллями ЗМІ. О. Шерман пропонує таку класифікацію політичних стереотипів:

1) стихійні (не мають конкретних авторів і формуються за відсутності цілеспрямованого впливу) та штучні (створюються та тиражуються за ініціативою суб'єктів політичного процесу);

2) вербальні (репрезентовані за допомогою слів) та образні (репрезентовані за допомогою візуальних моделей (символів);

3) індивідуальні (формуються у окремого індивіда на підставі особистого досвіду), групові (належать певній політичній, соціальній чи етнічній групі), а також автостереотипи (існують у свідомості представників об'єкта стереотипізації (як правило, певного політичного інституту) щодо нього самого);

4) внутрішньополітичні (стосуються суб'єктів політичного життя усередині країни), зовнішньополітичні (використовуються у сфері зовнішньої політики), загальнонаціональні-регіональні (стосуються регіональних суб'єктів політичного життя);

5) короткотермінові і довготривалі (дуже стійкі, із тривалим періодом існування, вони є частиною політичного дискурсу);

6) позитивні (створюють позитивний образ об'єкта та викликають доброзичливе ставлення до нього) і негативні (вводять об'єкт у негативний емоційний контекст, наділяючи його негативними характеристиками);

7) істинні і неправдиві, хибні [10].

Таким чином, можна зробити **висновок** про те, що наслідком інформатизації суспільства виступає трансформація системи політичного життя, яке стає медіатизованим та віртуалізованим, значно послаблюється роль традиційних політичних акторів, зростають роль та значення політичної комунікації у встановленні зв'язків між учасниками політичного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ортега-и-Гассет, Х. «Дегуманізація мистецтва» і інші роботи. Все о литературе и искусстве [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет. — М. : Радуга, 1991. — 543 с.
2. Філософія політики [Текст] : підруч. [Електронний ресурс] / Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (кер.) та ін. — К. : Знання України, 2003. — 400 с. — Режим доступу: http://www.npu.edu.ua/e-book/book/html/D/ifon_kifi_Filosofiya_%20polituku/10.html#ЗМІСТ
3. Галумов, Э. Основы PR [Текст] / Э. Галумов. — М. : Летопись, XXI, 2004. — 408 с.
4. Лисюк, А. І. Соціокультурна детермінація політичного лідерства: зміст, способи, еволюція [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / І. А. Лисюк. — Чернівці, 2010. — 36 с.
5. Бурдьє, П. Начала. Choses dites [Текст] / П. Бурдьє; пер. с фр.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. — М. : Socio-Logos, 1994. — 185 с.
6. Липпман, У. Общественное мнение [Текст] / У. Липпман. — М. : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. — 384 с.
7. Бурдьє, П. Социология политики [Текст] / П. Бурдьє; пер. с франц.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. — М. : Socio-Logos, 1993. — 336 с.
8. Лалл, Д. Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід [Текст] / Д. Лалл. — К. : К.І.С. — 264 с.
9. Лиллекер, Д. Политическая коммуникация. Ключевые концепты [Текст] / Д. Лиллекер. — Х. : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2010. — 300 с.
10. Шерман, О. М. Формування політичних стереотипів ЗМІ як технологія впливу на політичний процес [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. М. Шерман — К., 2009. — 36 с.

PR-ТЕХНОЛОГИИ КАК МЕТОД ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Боженко А. Н.

Посвящено актуальной проблеме PR и рассмотрению PR-технологии как метода политической деятельности. Особое внимание приделено субъектам политического пиара и методам политического пиара в процессе коммуникации.

Ключевые слова: политический пиар, субъекты политического пиара, политическая сфера общества, коммуникация.

PR-TECHNOLOGIES ARE METHOD OF POLITICAL ACTIVITY

Bojenko A. M.

The article focuses on a topical PR and examines the PR-technologies as a method of political activity. The special attention is given to subjects of political PR and methods of political PR in the process of communication.

Key words: *political Public Relations, subjects of political Public Relations, political sphere of society, communication.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.614.351.74

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, доцент

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ СОЦІОЛОГІЇ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ЯК НОВОЇ ГАЛУЗІ СОЦІОЛОГІЇ

Доведено, що стадія розвитку соціології як «корпоративної науки» закінчується і відкривається можливість для появи нових соціологічних (у тому числі галузевих) теорій, які розроблюються на більш високому рівні співробітництва і взаємодії соціологів із представниками інших наукових дисциплін. Визначено основні дослідницькі напрями соціології професіоналізму, до яких віднесено «професіоналізм і його основні характеристики», «соціальні причини та наслідки професійного маргіналізму», «механізми формування особи професіонала», «соціальні умови і чинники досягнення вершин професійного та соціального розвитку», «шляхи запобігання професійній деформації особистості» та ін.

Ключові слова: професіоналізм, соціологія професіоналізму, проблемне поле соціології професіоналізму.

Актуальність проблеми. Дефіцит нових соціологічних парадигм і галузевих теорій, що відчувається на сьогодні, певною мірою компенсується однією з характерних рис сучасної соціологічної науки. Ця риса полягає у виокремленні комплексу теоретичних програм новітніх досліджень, які використовують і переформулюють ідеї, що відносяться до різних теоретичних концепцій. При цьому відбувається їхнє взаємне тестування в інтересах прирощення соціологічного знання. Одержується, щоправда, досить строката соціологічна картинка, що поєднує різні напрями досліджень і підходи, які раніше застосовувалися виключно в рамках окремих самостійних теорій і парадигм (структурного функціоналізму, символічного інтеракціонізму, етнометодології, теорії соціального обміну та раціонального вибору, конструктивізму тощо). Проте при такому підході соціологічна теорія і соціологічні парадигми вже не розглядаються як деякі закриті нерухомі системи. Одиницею методологічного аналізу стає

серія різнопланових підходів, які набувають статусу теорій у міру їхнього змінування і розширення. Виникає багатопланова структура концепцій, пов'язаних між собою на «прикордонних дільницях», які плавно переходять одна в іншу і перебувають у постійній динаміці.

Відносна єдність зазначених теоретичних концепцій підтримується «ядром» дослідницької соціологічної програми, що лежить в їхній основі. Це «ядро» складають базові ідеї і поняття класичних соціологічних теорій. Разом з тим ми відстоюємо принцип множинності опису й пояснень соціальної реальності, ймовірнісне тлумачення соціологічного знання як форми дискурсивної та нарративної практики. Більш того, до когнітивного поля соціології потрапляє багато явищ, які раніше соціологічна наука ігнорувала. Тим самим акценти пересуваються у бік більшої емпіричної переконливості, узгодженості, виявлення продуктивності/непродуктивності та евристичності результатів соціологічного пошуку.

Як відомо, цінність будь-якого соціологічного дослідження визначається не тільки тим, наскільки адекватно воно відображує ті чи інші закономірності соціальних процесів, а й тим, якою мірою воно завершується науково обґрунтованими прогнозами та рекомендаціями, спрямованими на здійснення соціальних змін в умовах конкретної ситуації. Такі дослідження, що розвиваються у тісному зв'язку з відповідними соціологічними теоріями, забезпечують прирощення знань про дійсність шляхом виокремлення нових фактів і тенденцій змін окремих сфер життя суспільства. Це слугує необхідною передумовою для розуміння і пояснення соціального розвитку в цілому. Саме тому, на наше переконання, однією з характерних особливостей сучасного соціологічного мислення є виявлення та оцінювання можливих точок росту соціологічної теорії [1].

Розвиток сучасної соціологічної науки відбувається також у процесі її діалогу із суміжними соціально-гуманітарними дисциплінами. В межах такого діалогу обговорюється як загальний концептуальний вигляд сучасного та майбутнього суспільства, так і стани й тенденції розвитку окремих його сфер. При цьому можна спостерігати певне розмивання меж між соціальними науками і науками про людину, синтез «когнітивних наук і соціальної епістемології» [2, с. 84]. З другого боку, відбувається свого роду соціологізація природничих наук [3]¹ Наслідком такого, безсумнівно, позитивного, на наш погляд, процесу є те, що відбувається взаємне збагачення (хоча, на жаль, іноді

¹ Одним з найбільш яскравих прикладів такої соціологізації природничих наук є роботи Нобелівського лауреата з хімії (1977 р.) бельгійського вченого російського походження І. Пригожина, який істотно розвинув теорію самоорганізації систем, розуміння взаємозв'язку хаосу і порядку, необхідного і випадкового (див., напр., Пригожин, І. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой [Текст] / И. Пригожин. – М., 2005.).

не зовсім доречно) категоріального апарату наук поняттями, які раніш вважалися специфічними соціальними чи природничими. Більше того, нині можна почути зауваження деяких науковців, що соціологія фактично зраджує собі, коли використовує терміни й образи, які не мають нічого спільного з соціологічними поняттями [4]. У відповідь на це дозволимо сказати, що самі по собі дефініції, порівняння і навіть теоретичні побудови нічого не означають, якщо соціологи не спроможні пояснити їхню важливість для науки як соціологічній спільноті, так і суспільству в цілому. Значно небезпечнішою проблемою є вирішення соціологією завдання, пов'язаного з науковим визначенням та інтерпретацією понять, що поширені у соціумі і часто можуть бути перекрученими через дії різних причин — від ідеологічних до культурних і історичних. Причому, як правило, найбільш активно ці поняття використовуються тими (включаючи представників засобів масової інформації), хто менше за всіх розуміє, що саме вони дійсно означають. До того ж значну кількість соціологічних категорій можна віднести до так званих «рухливих», що далеко не завжди виправдано вживаються як синоніми або, навпаки, протиставляються одне одному. Саме до таких категорій, на наше глибоке переконання, належить феномен професіоналізму.

Високий професіоналізм і творча майстерність фахівців — один з найважливіших власне людських ресурсів, який стає чинником оптимального розв'язання насущних глобально-кризових проблем [5, с. 5].

Соціологія професіоналізму як наука, яка формується зараз на стику суспільних і гуманітарних дисциплін, має вивчати закономірності і механізми соціального розвитку людини та ступінь її професійної зрілості й, особливо, при досягненні нею найбільш високого рівня в цьому розвитку, оскільки саме від дій таких людей, що працюють у різних сферах соціального буття, залежать стан і перспективи розвитку всього спектру соціальних процесів у суспільстві.

Сьогодні не викликає сумніву, що виявлення сутності професіоналізму, бачення і розуміння шляхів, що ведуть до нього, мають не тільки суто теоретичне, а й велике практичне значення. В Україні є величезна кількість людей, що зайняті у політиці, економіці, сфері управління, науці, правоохоронних інститутах, багатьох інших галузях діяльності і не є при цьому професіоналами у повному значенні цього слова, особливо суспільно небезпечні «вливання» непрофесіоналів у соціально значущі структури, якщо вони відбуваються на поворотних, реформаційних або кризових етапах розвитку соціуму, тобто таких, що проходить зараз Україна.

Слід зазначити, що непрофесіоналізм сам по собі веде до величезних втрат у становленні та зміцненні державності, створює напруженість у внутрішньоетнічних та міжнаціональних стосунках, функціонуванні всіх сфер суспільства. Непрофесіонали прирікають себе і мільйони залежних від них

співвітчизників на духовно-моральне падіння, зниження добробуту, погіршення здоров'я і підірвання основ нормального існування суспільства взагалі. Інакше кажучи, все досягнуте дестабілізується, і суспільство підштовхується до регресу, якщо справою починають правити непрофесіонали. Звідси зрозуміло, що визначення і активне розроблення проблемного поля соціології професіоналізму є вельми актуальним і теоретичним, і особливо практичним завданням для соціологів.

Вважаємо, що до проблемного поля соціології професіоналізму в першу чергу мають входити такі дослідницькі напрями, як «професіоналізм та його основні характеристики»; «соціальні причини та наслідки професійного маргіналізму», «механізми формування особистості професіонала», «соціальні умови і чинники досягнення вершин професійного і соціального розвитку», «шляхи запобігання професійній деформації особистості» тощо.

Коли мається на увазі високий професіоналізм особистості, то з ним повинні пов'язуватися не тільки яскравий розвиток здібностей, а й глибокі й широкі знання в конкретній галузі професійної діяльності, нестандартне володіння вміннями, необхідними для її успішного виконання. Тому соціологія професіоналізму не може зосереджуватися тільки на аналізі індивідуально-особистісних характеристик людини та її «зони найближчого розвитку» (за Л. Виготським). Вона має вивчати всю систему причинно-наслідкових зв'язків, що супроводжують процес становлення та соціального розвитку особи професіонала.

Не викликає сумніву, що справжній професіоналізм у діяльності завжди пов'язаний з інтенсивною й стійкою мотиваційно-емоційною спрямованістю людини на здійснення саме даного виду діяльності, досягнення у ній унікального, може, навіть, неординарного результату. Цей результат досягається на точно сформованій професійній позиції. Саме в такій позиції виражається ставлення людини до справи і рівня своєї активності щодо залучення власного творчого потенціалу. Принципово новий рівень професіоналізму досягається при виробленні такої характеристики, як акмеологічні інваріанти. Вони дають можливість людині відшукати внутрішні резерви, які дозволяють їй на високому інноваційно-творчому рівні виконувати професійні функції, спонукають і рухають до вершин професіоналізму. У зв'язку з цим важливим завданням соціології професіоналізму є вивчення дій професіоналів екстракласу в різних галузях діяльності, пошук спільних моментів, що їх об'єднують, розкриття змісту категорії професіоналізму з методологічним та операційним розробленням відповідних понять.

Дійсний професіоналізм не може виникнути у людини, що займається тільки однією обраною діяльністю, особливо якщо остання є складною за своїм характером. Високий професіоналізм хоча і неможливий без розвитку в людини спеціальних якостей, детермінованих специфікою конкретної ді-

ьяльності, а також відповідних знань та вмінь, обов'язково потребує як найважливішу умову його досягнення потужного розвитку в індивіда загальних здібностей і перетворення загальнолюдських цінностей на його власні цінності, що означає моральну вихованість особистості. Тому до проблемного поля соціології професіоналізму цілком природно потрапляє коло питань, пов'язаних з категоріями професійної культури і етики як важливих засад професіоналізму.

З останньої тези випливає ще один зріз аналізу: аби добре розібратися в найхарактерніших рисах професійної компетентності, високий рівень якої стає доступним людині, як правило, на етапі соціальної зрілості, треба чітко бачити неодмінну зв'язаність такої компетентності зі всіма іншими блоками властивостей, що входять до запропонованої В. Ядовим диспозиційної структури особистості¹. Це означає, що існує ще одна проблема, яка входить до кола інтересів соціології професіоналізму: аналіз залежностей між особливостями професіоналізму працівника та іншими виявами останнього поза сфери професійної діяльності, тобто в процесі соціалізації. Спостереження за професіоналами нерідко фіксують на певних етапах діяльності припинення професійного розвитку, а іноді, навіть, деформацію особисто самого професіонала. Описування подібних феноменів, їхня класифікація, відстеження причин, що їх викликають, та можливих особистісних та соціальних наслідків, визначення способів попередження, діагностики та корекції теж є завданням соціології професіоналізму.

Цілком зрозуміло, що професіоналізму «взагалі» немає, є лише його вияви у конкретних людей і конкретних галузях діяльності. Ми ще не забули, що «загальне існує лише в окремому і через окреме». Але при цьому важливо розуміти, що залучення до пріоритетної галузі діяльності і виконання у ній статусно закріплених функцій не виключає участі людини в діяльності інших систем. Більш того, слід мати на увазі, що в житті є чимало видів діяльності, які великою мірою і перебувають на стику названих галузей, а усередині кожної з них завжди є робочі місця і посади, що ставлять до людей, які їх займають, вимоги, котрі часто не узгоджені одна з одною. Розбіжності в об'єктах діяльності, завданнях, що їх доводиться вирішувати людям у процесі професійної діяльності, несхожість «технологій», які застосовуються для одержання високого результату, – усе це разом узяте визначає своєрідність змісту і форми професіоналізму.

Таким чином, вимальовується ще одна багатоаспектна проблема, що не може не досліджуватися соціологією професіоналізму: вивчення на різних на-

---

¹ До диспозиції як усвідомленої готовності до оцінювання ситуації і поведінки, обумовленої минулим досвідом, В. Ядов відносить: 1) елементарні фіксовані настанови; 2) соціальні фіксовані настанови; 3) базові соціальні настанови; 4) ціннісні орієнтації.

укових рівнях, сполучених в єдину цілісну систему, професіоналізму людей, що працюють в найважливіших сферах суспільного життя, таких як економіка, політика, управління, наука, військова справа, правоохоронна діяльність та ін.

Науковцями доведено, що при дослідженні професіоналів, які працюють у кожній із цих сфер, безумовно будуть виявлені макрохарактеристики людини-діяча як індивіда, як особистості, як суб'єкта діяльності, як індивідуальності [6]. Водночас треба спромогтися побачити, яким чином ці макрохарактеристики «впишуться» в загальний контекст праці і життя людини. Необхідно визначити, які з них є незамінними для професіонала в кожній із названих сфер, а які можуть бути «компенсовані» іншими якостями.

Природно, що відповіді на ці непрості питання не можна шукати у від-риві від конкретних «штатних» і «позаштатних» ситуацій, які виникають у професіоналів в процесі діяльності, від різних форм ресурсів, які вони можуть використовувати, і ще від чинників, у тому числі і загальносоціальних. Отже, для соціології професіоналізму відчиняється широке поле стосовно наукових пошуків.

Цілком зрозуміло, що шлях до вершин професіоналізму — тривалий і важкий. Не викликає сумніву також, що будь-який професіонал у головній, пріоритетній для нього діяльності є неповторним. Все це припускає, що сходженню до професійної майстерності передують тривала і продумана організація виховання дитини в дошкільному і молодшому шкільному віці, цілеспрямоване уведення підлітка у світ професій, подальша глибоко відпрацьована професійна освіта. Якщо все це добре погоджується з загальноособистісним розвитком людини, то значно полегшується її включення до професійної діяльності, створюється можливість пошуку алгоритму поведінки, яка призводить до високого професіоналізму. Останнє треба підкреслити особливо, тому що як не може бути виховання визнане таким, що відбулося, коли в людини не виникає потреба в самовихованні, так і допрофесійна і професійна підготовка не буде повноцінною і дієвою, якщо в людини не виробиться постійне прагнення професійного зростання.

Зі сказаного випливає ще одне завдання соціології професіоналізму: через проведення комплексних розробок запропонувати, образно кажучи, оптимальну «стратегію і тактику» організації і практичного здійснення процесу просування фахівця-початківця на все більш високі рівні професіоналізму. Вирішення цього дуже трудомісткого завдання вимагає інтеграції у цілісну систему результатів конкретно-соціологічних, конкретно-економічних, педагогічних, соціально-психологічних, акмеологічних та інших видів досліджень, що дасть змогу шляхом аналізу та узагальнення даних, що одержуються, зводити їх конструктивні елементи у цілісні системи та моделі.

Також вважаємо, що з точки зору рівня професіоналізму може і повинна оцінюватися не тільки та чи інша людина, що працює у конкретній професій-

ній галузі, а й групові соціальні суб'єкти (професійні організації), які відрізняються один від одного за своїм призначенням, організаційною будовою та характером діяльності. Саме тому такі групові суб'єкти, що несуть у собі багато проблем, підлягають науковому висвітленню соціологією професіоналізму, а їх аналіз вже найближчим часом неодмінно призведе до більш широкого бачення її предмета.

Висновки. Сучасний розвиток соціологічної науки характеризується одночасним рухом «углиб» та «ушир». В останнє десятиріччя ХХ ст. з'явилася й набула активного поширення концепція так званої публічної соціології (public sociology), прихильники якої виступають за розширення меж соціології як академічної дисципліни, включення її в розроблення нових соціологічних теорій і практик. При цьому сучасні соціологічні теорії відрізняються дещо іншою дослідницькою перспективою, ніж концепції минулого, новими оцінками соціальної дійсності. Вони містять результати наукових дискусій і дебатів щодо питань, які раніше залишалися поза увагою представників класичної та академічної соціології. Зараз можна констатувати, що закінчується стадія розвитку соціології як «корпоративної науки» і відкривається можливість для появи нових соціологічних (у тому числі галузевих) теорій, які розроблюються при більш високому рівні співробітництва і взаємодії соціологів із представниками інших наукових дисциплін. Однією з таких галузевих соціологій є соціологія професіоналізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. New Directions in Contemporary Sociological Theory [Text] / ed. by J. Berger and M. Zelditch Jr. — N. Y. : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2002.
2. Мартыненко, В. В. Социальная эпистемология и политика [Текст] / В. В. Мартыненко. — М. : Изд. дом «Академия», 2008. — 272 с.
3. Пригожин, И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой — 2 изд. [Текст] / И. Пригожин ; пер. с англ. — М. : КомКнига, 2005. — 296 с.
4. Романовский, Н. В. Три подхода к будущему социологии [Текст] / Н. В. Романовский // СОЦИС. — 2005. — № 3. — С. 34–39.
5. Назаретян, А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры [Текст] / А. П. Назаретян. — М., 1995. — 114 с.
6. Деркач, А. А. Методология акмеологии [Текст] / А. А. Деркач, Г. С. Михайлов // Психолог. журн. — 1999. — Том 20. — № 4. — С. 56–65.

ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ СОЦИОЛОГИИ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА КАК НОВОЙ ОТРАСЛИ СОЦИОЛОГИИ

Погребная В. Л.

Доказано, что стадия развития социологии как «корпоративной науки» заканчивается и открывается возможность для появления новых социологических (в том

числе и отраслевых) теорий, формирующихся при более высоком уровне взаимодействия социологов с представителями других научных дисциплин. Определены основные исследовательские направления социологии профессионализма, к которым отнесены «профессионализм и его основные характеристики», «социальные причины и последствия профессионального маргинализма», «механизмы формирования личности профессионала», «социальные условия и факторы достижения вершин профессионального и социального развития», «пути предотвращения профессиональных деформаций личности» и др.

Ключевые слова: профессионализм, социология профессионализма, проблемное поле социологии профессионализма

THE PROBLEM AREA OF SOCIOLOGY OF THE PROFESSIONALISM AS A NEW BRANCH SOCIOLOGICAL DIRECTION

Pogribna V. L.

In the article the appropriateness of creation and scientific development of its new branch — sociology of the professionalism and sociological paradigms being theoretical basis of the latter are given on the grounds of the analysis of current state of development of the sociology. The author has outlined the problem area of this branch of sociology, has formed such problems as “professionalism and its characteristics», “results and consequences of the professional marginalization», “rezones and consequences of the professional deformation» est.

Key words: professionalism, sociology of the professionalism, the problem area of sociology of the professionalism

УДК 316: 347

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук

СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ СУДОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Здійснено соціологічний аналіз проблем судової діяльності, таких основних напрямів: судовий процес як соціальна взаємодія, соціологічне тлумачення закону, соціальні аспекти судових помилок, соціологічна експертиза, умови ефективності правосуддя.

Ключові слова: правосуддя, ефективність, судова діяльність, суддя, суд, соціологічна експертиза, судова помилка, соціологічне тлумачення закону.

Актуальність проблеми. Трансформація суспільних відносин у країні потребує вдосконалення правового регулювання. Судова влада — це той по-

літичний і правовий феномен, який адекватно відображує прагнення побудови на українській землі правової держави, заснованої на доктрині поділу влади.

Конституція України визначає, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою. Крім того, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Значення судової системи у захисті прав і свобод громадян, а також у боротьбі зі злочинністю і правопорушеннями у будь-якому суспільстві настільки велике, що аналіз діяльності суду в соціології виділяється у самостійний напрям — судову соціологію. Пошук шляхів будівництва правової держави в Україні вимагає нових форм і методів науково-дослідницької роботи, нового стилю науково-правового мислення. До їх числа слід віднести залучення засобів соціології до інтеграції наукових підходів, всебічного аналізу проблем судової діяльності. Загальною метою соціологічних досліджень, що визначає також особливості методів та прийомів збирання і аналізу інформації, є надання судам та суспільству інформації про стан судочинства та визначення шляхів розв'язання існуючих проблем.

Наукове забезпечення розроблення і здійснення судової реформи України є гарантією її ефективності.

Соціологічному вивченню проблем судової діяльності на сучасному етапі не приділено достатньої уваги, відсутні монографічні дослідження з цього напрямку. Проте аналізу правозастосування в науковій літературі приділялася велика увага й окремі аспекти соціологічного підходу до цієї сфери розглядалися у працях Г. Батурова, С. Боботова, Г. Ємельянова, В. Кудрявцева, В. Казимирчука, Ж. Карбоньє, В. Лазарева, В. Лапаєвої, Т. Марітчак, Т. Морщакової, І. Петрухіна, Н. Радутної, В. Сирих, Л. Черечукіної та ін.

Метою статті є визначення соціологічних аспектів проблем судової діяльності, в дослідженні яких можуть бути використані соціологічні методи. Це:

– дослідження соціальної ролі судової влади. Треба зазначити, що «соціальна роль судової влади в демократичному суспільстві полягає в тому, щоб у різного роду юридичних конфліктах забезпечувати панування права, висловленого насамперед у Конституції та інших законах, міжнародних договорах і у прирівняних до закону підзаконних актах» [1, с. 5]. Особливе місце відводиться дослідженню судового захисту прав людини:

– розроблення шляхів побудови моделей судової влади, покликаної реально забезпечити планування ідей справедливості й ефективного захисту законних прав та інтересів особистості;

– дослідження додержання головного принципу правосуддя: рівності громадян перед законом. Цей аспект включає вивчення розмірності між складом злочину і мірою покарання; виявлення порушень принципу індивідуальності покарання, які відбиваються як у надмірно суворих, так і в необґрунто-

вано м'яких рішеннях суду; аналіз причин цих порушень (або результат некомпетентності, або соціальних тисків на суди чи інші причини);

– потребує соціологічного дослідження доступність правосуддя як однієї з передумов становлення судової влади — повноцінного та самодостатнього механізму захисту прав і свобод людини [2]; якості роботи суду [3];

– визначення місця і значення правосуддя у більш широких державних та соціальній системах;

– оптимізація правосуддя: практична перевірка ефективності заходів, покликаних забезпечити підвищення рівня організації і функціонування судової системи;

– соціальна обумовленість правосуддя як особливого виду державної та громадської діяльності;

– визначення соціальних потреб, які задовольняються здійсненням правосуддя, його соціальних цілей та функцій;

– операціоналізація цілей правосуддя як умова використання кількісних методів для визначення рівня його ефективності;

– вивчення системи і структури умов ефективності правосуддя, включаючи норми права, які використовуються судом, визначення їх функцій;

– забезпечення теорії ефективності правосуддя інформацією про те, як діють ця система у цілому й окремі її компоненти («зворотній зв'язок» при управлінні системою);

– соціальні аспекти судових помилок;

– соціологічна експертиза, соціологічне тлумачення законів та ін.

Зупинимось на деяких із зазначених аспектах.

Суд і судова система в їх конкретності завжди породжуються певною суспільною системою. Суд засновано для охорони і зміцнення правопорядку, тобто певної системи суспільних відносин, які врегульовані, закріплені, а іноді й викликані до життя нормами права. Суспільний сенс діяльності суду як специфічного соціального інституту полягає у захисті і регулюванні правових відносин шляхом неухильного додержання законності.

Правові явища і процеси не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком із суспільством як соціальною системою, тобто поза соціальними зв'язками. Для соціологічних досліджень права суттєво, що соціальна дія, тобто діяльність, яка відбувається у суспільстві, являє собою взаємодію.

Суди, правосуддя та його гарантії можуть розглядатися як різновид соціальних систем, а судовий процес — як соціальна взаємодія.

Судовий процес як соціальна взаємодія має такі аспекти.

1. В основі судового процесу лежить соціальний за змістом конфлікт, що прийняв юридичну форму. Цей соціальний конфлікт, набуваючи юридичного статусу, все ж зберігає свою соціальну природу, а тому юридичні факти, які підлягають судовому розгляду, мають подвійну природу — як оцінюване

правом явище і як певна сторона соціального конфлікту. Лише розкривши соціальну природу конфлікту і надавши йому юридичної оцінки, суд може ухвалити по-справжньому правове і соціально значуще рішення.

2. Суб'єкти судових правовідносин мають подвійну природу. В них органічно поєднуються процесуальні та соціальні характеристики, які відбивають, з одного боку, їх роль в судовому процесі, а з другого — їх місце у суспільній системі. Взаємодія цих характеристик може стати основою суспільних за своєю природою суперечностей, починаючи від статусних і закінчуючи психологічними. Врахування і подолання цих суперечностей з метою досягнення правового та соціально ефективного рішення є однією з найбільш складних, але неминучих суспільних вимог до суду.

3. Наявність соціально-психологічної взаємодії суб'єктів судового процесу. При ухваленні колегіального судового рішення, наприклад, судом присяжних, соціально-психологічні закономірності «працюють» у чистому вигляді. Крім того, при будь-якій формі ухвалення судового рішення суддя діє на підставі власної переконаності. Але і на групове спілкування в процесі колегіального рішення, і на індивідуальну переконаність судді завжди впливають певні соціальні чинники. І щоб судочинство було правовим і справедливим, не можна їх ігнорувати і відкидати такі питання: хто засідає у суді присяжних (або хто є народними засідателями), які соціальні і особисті якості має суддя? Як склад суду може позначитися на характері розгляду певної конкретної справи? Американська соціологія права, наприклад, вважає ці питання для справедливого судочинства ключовими.

4. Наявність процесуальних конфліктів, які врешті-решт, є соціальними за своєю природою. Наприклад: яким чином і чому саме так слідчий домагається свідчень? Чим пояснюється нез'явлення до суду? З якої причини даються неправдиві свідчення? Ці питання мають глибокий соціальний контекст, і суддя, аби успішно керувати соціальною взаємодією учасників судового процесу, має розуміти соціальний підтекст цих та подібних питань у процесі розгляду конкретних судових справ. Ігнорування цього боку справи може негативно вплинути на правовий характер протікання судового процесу і самого судового рішення.

5. Однією з фундаментальних засад соціальної взаємодії в судовому процесі є презумпція знання права. У реальному житті такі знання дуже різні, а іноді майже відсутні. Це є одним з виявів фактичної соціальної нерівності учасників судового процесу. Аби подолати цю нерівність, й існують призначені судом захисники, офіційні експерти тощо. Таке подолання є однією з передумов оптимальності не тільки процесуальної, а й соціальної взаємодії учасників судового процесу, без чого неможливе справжнє правосуддя взагалі.

6. Взаємодія є формою спілкування із зовнішнім суспільним середовищем судового процесу. Суд ніколи не є ізольованим від суспільства та його

локальних проблем. На рішення суддів неминуче тією чи іншою мірою впливають традиції, громадська думка, конкретна соціальна ситуація, стан системи державної влади тощо. Нереально абсолютно відкидати і не враховувати зазначений вплив. Але при цьому існує однозначна вимога — ніщо зовнішнє не повинно вплинути на правовий і справедливий характер суду та його рішень.

Наведені аспекти судового процесу як соціальної взаємодії набувають значущості і можуть бути враховані за умови, що вони впливають на механізм судочинства та ухвалення судових рішень.

Якщо підходити до механізму судового процесу як до соціальної взаємодії, то суспільна значущість судового рішення залежить не тільки від його юридичного рівня, а й від того, чи внутрішньо сприймають це рішення учасники судового процесу та громадська думка взагалі.

Належну увагу соціологія приділяє вивченню системи і структури умов ефективності правосуддя. Це:

1) розроблення загальної концепції ефективності правосуддя: його цілі та соціальні потреби, які задовольняються завдяки їх досягненню; зміст поняття ефективності правосуддя; співвідношення оптимальності та ефективності правосуддя; правосуддя як система, умови (гарантії) ефективності правосуддя, їх зв'язок і взаємодія, інформаційна забезпеченість судової системи; методи дослідження ефективності правосуддя тощо;

2) розроблення системи критеріїв і показників ефективності правосуддя в цілому та за окремими судовими стадіями процесу; визначення «вагомих» (ціннісних) співвідношень між різними критеріями і показниками ефективності; виокремлення критеріїв організації та критеріїв якості судової праці; співвідношення критеріїв ефективності правосуддя та ефективності інших видів судової діяльності (наприклад, правова пропаганда); ефективності правосуддя та процесуальної діяльності інших (крім суду) учасників судочинства; розроблення критеріїв для порівняльного оцінювання якості роботи судів за регіонами і періодами;

3) вивчення на теоретичному рівні складної системи чинників (гарантій), які впливають на ефективність правосуддя; ранжування цих чинників за ступенем значущості, виявлення ієрархічних і координаційних зв'язків між ними; розгляд усіх чинників як складної системи «управління» правосуддям, де її кожна структурна ланка і кожний елемент виконують певну функцію; вивчення цих функцій на підставі знання «сили впливу» чинників тепер і в майбутньому; створення структурно-функціональної, «працюючої на управління» моделі чинників (умов, гарантій) ефективності правосуддя;

4) обчислення ступеня ефективності правосуддя за допомогою логіко-математичного апарату на основі інформації, яка регулярно надходить, про стан судової діяльності (статистика, дані соціологічних та інших досліджень);

удосконалення методів оброблення та аналізу інформації з використанням сучасної обчислювальної техніки;

5) виявлення дисфункцій, «слабких місць» у системі гарантій правосуддя, розроблення науково обгрунтованих заходів підвищення ефективності правосуддя. Це, якщо можна так висловитися, програма-максимум усього науково-го напрямку.

У науковій літературі відображено результати досліджень ефективності правосуддя. Так, на основі одного з них Є. Шикін запропонував таку класифікацію чинників, які впливають на якість діяльності щодо застосування права:

– міра оптимальності правової норми (практично тут йдеться про якості норми);

– стан управління (науковість організації праці тих, хто застосовує право, організаційна структура установ, що застосовують право, порядок їх діяльності, чіткість розподілу функцій, компетенцій, злагоженість та узгодженість усіх ланок системи установ, що застосовують право). Одна з проблем — визначення службового навантаження та необхідної кількості судових працівників. Актуальність цього диктується об'єктивно існуючими межами інтенсивності та обсягу праці, які гарантують збереження працездатності суддів і високу якість правосуддя;

– мікроклімат, в якому застосовується право (діловитість, творча критика і самокритика, відсутність виявів бюрократизму, відсталості, байдужості до людини);

– суб'єктивні якості того, хто застосовує право (його соціальна зрілість, знання ним права, рівень правосвідомості, професійна етика, авторитет, доповід, високі моральні якості, загальний культурний рівень);

– організаційно-технічний чинник, у тому числі естетика процесу застосування норм (зовнішнє оформлення та обладнання приміщення, забезпечення транспортом тощо) [5].

Вивчення та свідома зміна цих умов сприятимуть підвищенню якості судочинства.

Одним із аспектів соціологічного дослідження судової діяльності є соціологічна експертиза, яку можна розглядати як оцінювання соціальної обгрунтованості пропонованих правових норм, прогнозування їх соціальних наслідків та ефективності їх дій.

Соціологічна експертиза може виконувати різні функції, наприклад, доказ професійних звичаїв, значущих в торговельному та трудовому праві. Часто для підтвердження факту існування таких звичаїв користуються висновком спеціальних експертів. Сторона, яка збирається послатися на звичай, подає відповідне свідоцтво, підготовлене професійною організацією — торговою палатою, спілкою підприємств, профспілкою тощо. Ця процедура відбиває процес бюрократизації права (згадаємо закон М. Вебера). Недивно, що деяким

висновкам цих організацій може бути кинута докір, що вони витримані в дусі захисту власних професійних інтересів. Суд одержав би більш об'єктивну експертизу, якби звернувся до соціології. Експерт — соціолог підійшов би до питання з двох боків, відповідно до двох аспектів, притаманних класичному аналізу звичаю. Перший — вивчення фактичної сторони справи, з тим аби виявити, яка дійсна практика. Другий — вивчення громадської думки для з'ясування питання про те, чи супроводжується ця практика тим, що заведено називати *opinio necessitatis*, або *opinio juris*. Наприклад, італійська преса повідомила, що у 1977 р. один з прокурорів у Мілані попросив Інститут громадської думки вивчити шляхом опитування поняття «загальноновизнане уявлення про соромливість», яке є в кримінальному законодавстві. Треба зазначити, що організація та проведення опитування досить коштовні, і сторони у процесі навряд чи візьмуться проводити його за власний рахунок.

Сила судової влади — у повазі людей до права і до суду як професійного тлумача закону та справедливого правозастосовувача. Саме ця вимога: суд — професійний тлумач закону та справедливий об'єктивний правозастосовувач — є найголовнішим критерієм організації та діяльності суду. У ньому закладено квінтесенцію, ядро, сенс та призначення судової влади. Суддя є носієм судової влади від низових до верховних судових органів, бо кожен із суддів, незалежно від свого місця в системі, вирішує конкретні справи самостійно, керуючись законом і правосвідомістю [1, с. 5]. Тлумачення норм права розглядається у загальній теорії права переважно з погляду результатів тлумачення та їхніх ролей у процесах реалізації, правозастосування права. При цьому основна увага приділяється методам, використовуваним у процесі з'ясування змісту норм права, і видам офіційного та неофіційного тлумачення норм права.

У соціології права проблема тлумачення правових норм доповнюється такими питаннями: 1) процес одержання громадянином та іншою особою необхідної правової інформації; 2) система джерел правової інформованості в сучасному суспільстві; 3) чинники, що впливають на правові оцінювання громадянином та іншими особами результатів тлумачення норм права [6, с.179].

Соціологічне тлумачення законів — роз'яснення глибинної сутності правових норм, їх ролі в системі соціальних зв'язків, надання допомоги суддям у розумінні цього — один із аспектів дослідження судової діяльності.

Існують декілька концепцій соціологічного тлумачення. Одна з них тлумачить соціологічне як соціальне, і тлумачення стає соціологічним тоді, коли суспільство виступає у ньому на перший план, відтісняючи індивіда. Одразу ж виникає небезпечність того, що в результаті ототожнення цих двох понять соціологічне тлумачення може штовхнути суддю від науки до політики. Такий ризик не можна не враховувати, але на нього свідомо йдуть і навіть виправдовують.

У радянській Росії та країнах народної демократії набув офіційного визнання метод тлумачення, який також не може бути кваліфікований як власне

соціологічний, оскільки він пов'язаний із соціальним інтересом (особливо з інтересом робітничого класу) і підкорений йому. Цей метод формулюється по-різному. Один варіант — суддя повинен був ухвалювати рішення згідно зі своєю соціалістичною правосвідомістю; другий — відповідно до економічного і соціального ладу країни.

Вважається, що ця техніка використовувалася головним чином у перехідні періоди, коли зберігали дію багато законів, успадкованих без змін від капіталістичного режиму. Особливе правило тлумачення дозволяло пристосовувати ці закони до нових вимог суспільства, що змінюється в очікуванні радикального законодавчого перегляду. На думку В. Сіренко, «на суди не може бути покладено завдання захищати певний економічний, соціальний і політичний лад, бо це перетворює суди на органи відкритої політичної репресивної дії» [1, с. 5].

Отже, проблема праворозуміння, тлумачення законів є вельми складною. Соціологічний підхід, соціологічний погляд на норму закону характеризуються тим, що соціолог якби наповнює загальні, певною мірою абстрактні, юридичні формули значеннями того, що відбувається у реальному житті, які нові тенденції, зрушення, процеси є визначальними у суспільному житті.

Соціальні аспекти судових помилок також є об'єктом соціологічного дослідження [4]. Тут «викривальна» функція судової соціології виявляється з найбільшою силою. Судова помилка — це хибність у думці та діях правосуддя, розумінні мотиву злочинного діяння, його кваліфікації і ухваленні вироку. Одним з джерел судових помилок є обвинувальний ухил, що сформувався у нас в авторитарні роки і певною мірою зберігся й зараз. Дослідження виявили такі причини і умови помилок в діяльності посадових осіб з кваліфікації злочинів, що найчастіше зустрічаються в практиці: неясність, суперечливість законодавства; відсутність стабільної юридичної практики; недостатні юридичні знання в особи, що кваліфікує злочини; протидія зацікавлених осіб; несприятливі умови діяльності; недоліки у доборі і розстановці кадрів; однобічність і неповнота доказів; складність процесуальних вимог до вчинення окремих юридичних дій; значна посадова завантаженість; відсутність спеціалізації у роботі; несумлінне ставлення посадових осіб суду, насамперед суддів, до виконання службових обов'язків при розгляді конкретної справи; здійснення ними при розгляді справи неправомірних дій.

Судова діяльність щодо відправлення правосуддя, крім гарних правових й інших знань і умінь ними розпоряджатися, ставить до судді численні вимоги, що стосуються насамперед індивідуальних психологічних властивостей його особи.

В ідеалі суддя як особа повинен мати підвищені можливості до участі у суспільних відносинах, високий рівень їхнього усвідомлення, правильне

ставлення до суспільства в цілому та окремих його членів, а також до себе, своїх громадських та службових обов'язків.

Реалізація професійних обов'язків судді вимагає від нього великих здібностей і творчих можливостей, емоційно-вольових і інтелектуальних якостей високого рівня. Він також мусить бути здатним до адекватних дій у важких умовах, до встановлення доброзичливих відносин з людьми, мати високорозвинене почуття справедливості і честі, виявляти рішучість і наполегливість у досягненні поставлених завдань і цілей.

Питання про професійний рівень знань суддів, його формування та постійне підтримання, взагалі вивчення особи суддів, а також дослідження об'єктивних умов, за яких проходять службова діяльність і взагалі все життя судді, теоретично виявилися малодослідженими. Хоча саме вони значною мірою визначають ефективність діяльності щодо застосування права.

При доборі кадрів до судових органів необхідно враховувати їх фахові, ділові та моральні якості, які повинні бути закладені у відповідних освітньо-професійних програмах підготовки кандидатів у судді [7, с.18; 8]. При розробленні професіограми суддів можуть бути використані соціологічні методи, зокрема, опитування, методологія карток громадянського звітування, аналіз документів,

Висновки. Слід відзначити необхідність соціологічних досліджень судової діяльності для їх урахування в умовах судової реформи в Україні. Вони дають змогу охопити право в цілому, побачити його як частину соціального цілісного. Тільки на такій основі можна вести мову про вдосконалення судової системи, яке належить до пріоритетних завдань у становленні реальної демократії в українському суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сіренко, В. Деякі проблеми реформування судової влади в Україні [Текст] / В. Сіренко // Право України. — 2010.— № 5. — С. 4–13.
2. Бойко, П. Доступ до правосуддя: між ілюзією і реальністю [Текст] / П. Бойко // Юрид. вісн. України. — 2004. — № 9 (453). — С. 1, 4; Ларін, М. Право на доступ до правосуддя: ілюзорне чи реальне? [Текст] / М.Ларін // Юрид. вісн. України. — 2003. — № 40. — С. 5; Марочкін І. С. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] / І. С. Марочкін // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матер. наук.-практ. конф., Харків, 18–19 квіт. 2002 р. — К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 31–34; Овчаренко, О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] : монографія / О. М. Овчаренко. — Х. : Право, 2008. — 304 с.
3. Оцінка рівня задоволеності громадян якістю окремих аспектів функціонування судів: Харківського апеляційного адміністративного суду та Харківського окружного адміністративного суду: звіт за результатами дослідження / Проект USAID «Україна: верховенство права»; Харківська міська громадська організація «Інститут приклад-

них гуманітарних досліджень»; І. Підкуркова, В. Губіна, С. Леонтьєва, Д. Чучко.- Харків, 2010. — 54 с.

4. Жилин, Г. А. Целевые установки гражданского судопроизводства и проблема судебной ошибки [Текст] / Г. А. Жилин // Государство и право. — 2000. — № 3. — С. 51–58; Черечукіна, Л. Тернистий шлях виправдувального вироку [Текст] / Л. Черечукіна // Право України. — 2000. — № 12. — С. 52–55; Марітчак, Т. Причини помилок у кваліфікації злочинів: результати соціологічного дослідження [Текст] / Т. Марітчак // Право України. — 2001. — № 7. — С. 48–51.
5. Шикин, Е. П. Факторы, определяющие эффективность норм права [Текст] / Е. П. Шикин // Сов. государство и право. — 1973. — № 5. — С. 104–107.
6. Социология права [Текст] : учеб. пособие / В. В. Глазырин, Ю. И. Гревцов, В. В. Зенков и др. ; под ред. проф. В. М. Сырых; Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. — М. : Юрид. Дом «Юстицинформ», 2001. — 480 с.
7. Опришко, В. Основні засади судової реформи [Текст] / В. Опришко // Право України. — 2010. — № 5. — С. 14–19.
8. Кузнецова, Н. До питання про підвищення професійної підготовки суддівських кадрів [Текст] / Н. Кузнецова // Право України. — 2010. — № 5. — С. 25–29.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СУДЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ СУДЕБНОЙ РЕФОРМЫ В УКРАИНЕ

Водник В. Д.

Осуществлен социологический анализ проблем судебной деятельности, таких основных направлений: судебный процесс как социальное взаимодействие, социологическое толкование закона, социальные аспекты судебных ошибок, социологическая экспертиза, условия эффективности правосудия.

Ключевые слова: правосудие, эффективность, судебная деятельность, судья, суд, социологическая экспертиза, судебная ошибка, социологическое толкование закона.

SOCIOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH TO JUDICIAL ACTIVITY IN TERMS JUDICIAL REFORM IN UKRAINE

Vodnik V. D.

The sociological analysis of problems of judicial activity is carried out, such basic directions: trial as social co-operation; sociological interpretation of law; social aspects of judicial errors; sociological examination; terms of efficiency of justice.

Keywords: justice, efficiency, judicial activity, judge, court, sociological examination, judicial error, sociological interpretation of law.

УДК 316.776.32

Г. П. Сукачова, кандидат педагогічних наук

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЕВОГО ЕТИКЕТУ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто поняття «професійний мовленнєвий етикет». Визначено його складові, умови та шляхи формування з огляду на вимоги, що висуваються сучасним суспільством.

Ключові слова: соціалізація, професійний мовленнєвий етикет, професійні мовленнєві уміння, загальні мовленнєві уміння, культура спілкування, професійна комунікація.

Актуальність проблеми. Сучасні умови існування суспільства вимагають від особистості вміння орієнтуватися у ситуаціях, що склалися, визначати оптимальні шляхи розв'язання проблем, адаптуватися до нових суспільних умов. Успішність процесу соціалізації особистості визначається усвідомленням суспільних цінностей та норм, власного соціального статусу, виробленням навичок і умінь суспільної діяльності, оволодіння мовою як системою засобів приймання, аналізування та передавання інформації. Комунікативні бар'єри, порушення процесів передавання або сприймання інформації можуть стати причиною зниження ефективності діяльності особистості, зокрема професійної. Актуальним постає питання формування професійного мовленнєвого етикету як системи формул спілкування, що використовуються в ситуаціях професійної комунікації і полегшують процеси передавання, аналізування та сприймання інформації, які є важливою складовою соціалізації особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням особливостей соціалізації особистості займалися Ч. Кулі, Дж. Мід, З. Фройд, Ж. Піаже, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс та ін. Аналізу проблем соціалізації особистості через навчання та виховання присвячено роботи В. Андрущенко, І. Беха, М. Євтуха, О. Сидоренка.

На сьогодні існують дослідження, в яких розглядаються питання, пов'язані з формуванням мовленнєвих умінь, комунікативних умінь, мовної компетенції, культури мовлення, культури ділового мовлення як складових соціально адаптованої особистості. Це роботи Л. Барановської, Г. Берегової, Л. Головатої, В. Гриньової, В. Коломієць, Н. Костриці, О. Мартіної, Е. Полатай, Т. Рукас, Л. Тоцької, М. Успенського, О. Хорошковської, А. Годлевської, В. Полторацької, М. Пентилюк, М. Богуш, С. Пасова та ін.

Метою статті є визначення поняття «професійний мовленнєвий етикет», його складових та способів формування у контексті процесу соціалізації.

Вклад основного матеріалу. Соціалізація — це процес засвоєння культурних норм і цінностей, освоєння соціальних ролей, усвідомлення свого «Я». Сутність соціалізації означає перетворення індивіда на особистість.

Процес соціалізації як впровадження людини в суспільство, оволодіння нею навичками і звичками суспільної поведінки, засвоєння цінностей і норм певного суспільства відбувається на основі соціальних контактів, взаємодії особистості з іншими особистостями, групами, організаціями, інститутами. У процесі такої взаємодії спрацьовують соціальні механізми імітації та ідентифікації, соціального та індивідуального контролю, на яких позначаються соціальні, національні, професійні, моральні та расові відмінності людей [6, с. 59].

Б. Ісаєв, розглядаючи основні засоби соціалізації (мову, за допомогою якої людина приймає, аналізує, узагальнює та передає інформацію, висловлює свої думки та почуття тощо; цінності та норми, які є ідеальними уявленнями, з якими людина порівнює свої вчинки, та засвоєними нею способами мислення, поведінки та спілкування; соціальний статус як становище особистості в соціальному просторі; соціальну роль як поведінку особистості, пов'язану з певним соціальним статусом; навички та уміння як зразки діяльності), зазначає, що навички та уміння відіграють не тільки поведінкову, а й дидактичну (навчальну) роль у подальшій соціалізації, оскільки закріплені у поведінці навички та уміння допомагають швидше та впевненіше оволодівати новими навичками та уміннями [6, с. 61].

Розуміючи соціалізацію як двосторонній процес формування особистості в конкретному соціокультурному середовищі, процес засвоєння та активного відтворення індивідом суспільною досвіду, в результаті якого він стає особистістю та набуває необхідних для життя людей знання, вміння та навички, тобто здатність спілкуватися, взаємодіяти в ході вирішення тих чи інших завдань, що передбачає опанування людиною культури людських стосунків та мовлення, соціальних норм, необхідних для ефективної взаємодії з різними людьми, ролей, видів діяльності, форм спілкування, М. Алексєєва-Вовк висуває гіпотезу, що соціалізація студентів вищих навчальних закладів засобами культури мовлення буде ефективною за таких умов: соціальної спрямованості викладання спеціального навчального курсу «Культура мовлення»; використання художньої, релігійної, наукової, епістолярної, історико-документальної літератури у процесі вивчення курсу «Культура мовлення»; застосування монологічних та діалогічних форм мовленнєвої діяльності під час розвитку культури мовлення у межах програми позанавчальної діяльності; формування у студентів умінь у галузі ділового спілкування [1, с. 3–7].

В. Полторацька встановлює основні умови ефективного формування комунікативної культури майбутнього вчителя у процесі його професійно-педагогічної підготовки: реалізація педагогічної діагностики культури спілкування майбутніх учителів; забезпечення творчого засвоєння студентами

провідних ідей та технологій сучасного професійного спілкування вчителя; організація систематичної творчо-гуманістичної взаємодії викладача і студентів у процесі спільної діяльності [9, с. 21].

В. Гриньова визначає такі умови формування педагогічної культури: цілісність, безперервність та системність процесу розвитку педагогічної культури у процесі діяльності; побудова змісту та структури навчально-виховного процесу відповідно до завдань та основних компонентів педагогічної культури; орієнтація педагогічного процесу на суб'єктивну позицію студента як носія загальнолюдських і культурних цінностей; формування позитивної мотивації студентів до навчально-виховного процесу, педагогічної діяльності, педагогічної культури на основі максимальної інтенсифікації навчання студентів; залучення їх до діяльності, яка моделює майбутню професійну діяльність; створення сприятливого емоційно-психологічного мікроклімату на заняттях, а також урахування емоційного самопочуття кожного студента; реалізація вимог: провідної ролі соціокультурного контексту, гуманізації, індивідуалізації, активності, спільної діяльності студентів і викладачів, варіативності видів навчальної діяльності на заняттях з предметів педагогічного циклу; виховання потреби у студентів до постійного самовдосконалення (самоосвіти, саморозвитку, самовиховання), формування «Я-концепції» [4, с. 35].

На думку В. Пасинок, успіх процесу формування мовленнєвих умінь студентів нефілологічних спеціальностей забезпечується формуванням особистісного інтересу до феномену мови і мовленнєвої культури; спрямованістю навчальної діяльності на усвідомлення сутності та особливостей розвитку педагогічного мовлення; систематизацією необхідних знань; формуванням уміння застосовувати живе слово як інструмент педагогічного впливу; координацією процесів навчання студентів у практичній та ігровій діяльності; моделюванням ситуації для появи мовленнєвих умінь та самореалізації особистісних професійних якостей з одночасним оволодінням навичками їх застосування при зміні ситуацій; усвідомленням і критичним застосуванням теорії та методики мовленнєвої діяльності у педагогічній практиці [8, с. 4].

Рівень сформованості у майбутніх фахівців промислової галузі культури ділового мовлення, за припущенням Т. Рукас, має підвищитися за умов добору пропонованого для опрацювання матеріалу з урахуванням частотності його використання в діловому мовленні інженерів; засвоєння студентами цього профілю якомога ширшого набору стандартизованих композиційних структур ділової мови, оволодіння мовними нормами на матеріалі текстів офіційно-ділового стилю та в ситуаціях, наближених до реальних професійно-ділових, які створюються завдяки системі комунікативних вправ, завдань, соціально-рольових ігор [10, с. 3].

На основі аналізу наукової літератури Т. Рукас визначає психолінгвістичні та педагогічні засади формування у майбутніх фахівців виробничої сфери

культури ділового мовлення: уміння та навички, необхідні для ділового спілкування, мають вдосконалюватися у процесі виконання комунікативних вправ і завдань; мовну правильність та мовну майстерність слід відпрацьовувати паралельно; доцільним є використання діалогу як основного методу вивчення навчальної інформації; застосування соціально-рольових ігор сприяє ефективній парній, груповій, колективній взаємодії тих, хто навчається; забезпечення мотивації опанування майбутніми інженерами культури ділового мовлення досягається шляхом орієнтації виучуваного матеріалу на майбутню професійну діяльність [10, с. 15–16]. Високої мовної культури можна досягти, забезпечивши: ґрунтовне засвоєння індивідом мовних норм; вироблення у нього практичних умінь та навичок найточнішого формулювання думки [10, с. 8].

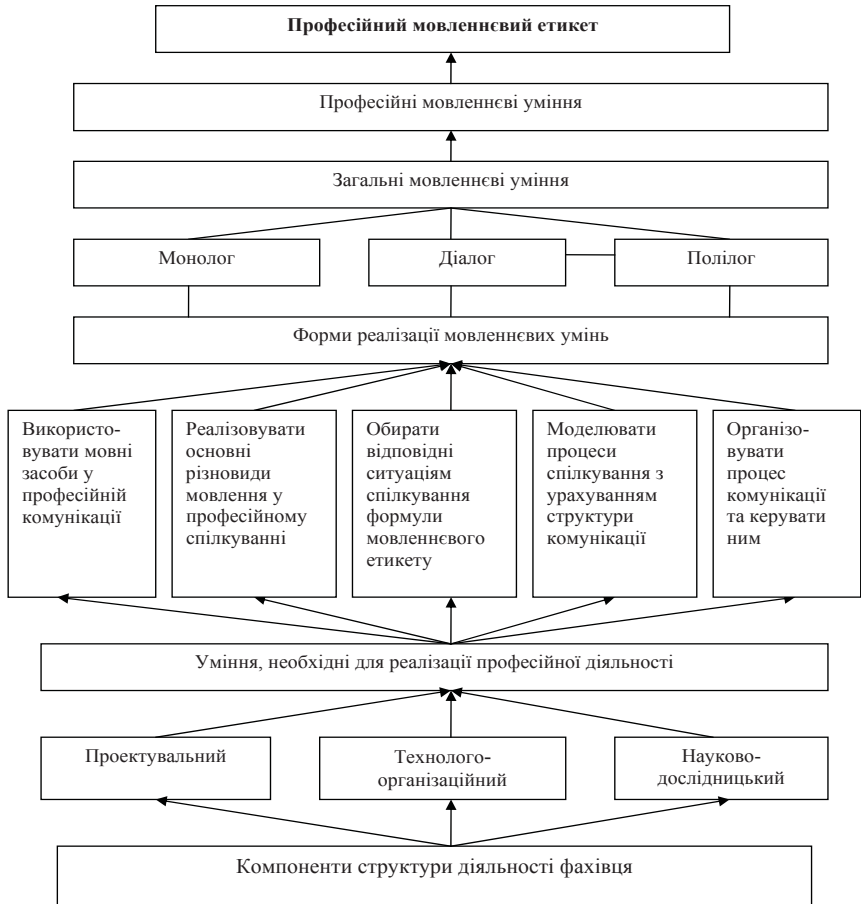
На погляд І. Дроздової, формування в російськомовних студентів вищих технічних закладів східного регіону України мовної і мовленнєвої компетенції відбуватиметься ефективніше, якщо зміст мовних знань підпорядковуватиметься формуванню (корекції) й удосконаленню вмінь усного та писемного мовлення. При цьому теоретичний матеріал має презентуватися блоками (з урахуванням спільного і відмінного в російській та українській мовах), а практичні вправи відповідатимуть усім видам мовленнєвої діяльності та задовольнятимуть професійні потреби студентів [5, с. 2].

Таким чином, розглядаючи особливості формування мовленнєвих умінь майбутніх фахівців, дослідники підкреслюють провідну роль позитивної мотивації при оволодінні мовними навичками, яка досягається за рахунок добору відповідного дидактичного матеріалу, усвідомлення тими, хто навчається, сутності процесу мовлення, готовності до практичної роботи з відпрацювання та закріплення набутих умінь.

Сучасне суспільство вимагає підготовки фахівців, які не тільки володіють знаннями зі спеціальності, а й здатні орієнтуватися у виробничих ситуаціях, ділових контактах та в інших випадках, пов'язаних зі здійсненням професійної діяльності. Комунікативні бар'єри, порушення процесів передавання або сприймання інформації можуть стати причиною зниження ефективності професійної діяльності. Використання професійного мовленнєвого етикету в процесі спілкування полегшує процеси передавання, аналізування та сприйняття інформації.

Професійний мовленнєвий етикет — це система формул спілкування, сталих висловів, які використовуються у ситуаціях професійної комунікації. Володіння професійним мовленнєвим етикетом передбачає використання загальних та професійних мовленнєвих умінь. При цьому загальні мовленнєві уміння — це володіння мовними засобами, додержання мовленнєвих норм, уміння будувати тексти різного призначення (як письмові, так й усні) з урахуванням їхніх особливостей, уникання мовних штамтів; логічне, чітке формулювання висловлювань, використання шляхів удосконалення власного

мовлення; володіння мовленнєвим етикетом. Професійні мовленнєві уміння, крім застосування загальних мовленнєвих умінь, передбачають володіння професійною лексикою, термінологією, різними формами писемного та усного професійного мовлення; уміння створювати тексти, що використовуються у ситуаціях професійної комунікації; використання галузевої термінології, спеціальної фразеології, сталих висловів, які відповідають соціально значущим ситуаціям професійної комунікації; аналізувати ефективність професійної комунікації; вдосконалення власного професійного мовлення; добір найдоцільніших у професійному спілкуванні мовленнєвих моделей. Модель поняття «професійний мовленнєвий етикет» наведено на рисунку.

Використання професійного мовленнєвого етикету дозволяє планомірно будувати різні етапи комунікативних процесів, урізноманітнювати й увиразнювати власне мовлення; здійснювати спілкування на основі знань про закономірності спілкування і способи управління індивідом та групою. Доцільно використовувати у своїй діяльності професійну лексику, складати документи різного призначення, конструювати навчально-змістовні матеріали, здійснювати контроль, самоаналіз та саморегуляцію у професійній діяльності.

Важливу роль у процесі ефективного формування навичок професійного мовленнєвого етикету відіграють наявність позитивної мотивації діяльності; зацікавленість особистості питаннями мови і мовної культури; систематизація набутих знань; використання різноманітних вправ, що моделюють ситуації спілкування на різних рівнях (студентська група, керівник — підлеглий, старший за віком — молодший, спілкування на виробництві та ін.); відповідність характеру дидактичного матеріалу, пропонованого для опрацювання, спеціальності, яку набувають студенти; створення ситуацій, наближених до реальних, за допомогою добору мовного матеріалу, що використовується в мовленні фахівців відповідного профілю, системи комунікативних вправ, завдань, рольових ігор, навчального діалогу.

Наведемо приблизний перелік видів робіт, які доцільно використовувати для формування професійного мовленнєвого етикету в процесі підготовки майбутніх фахівців: моделювання ситуацій спілкування; рольові ігри; тестування; аналіз власної роботи і роботи товаришів під час виконання вправ; виконання вправ, що передбачають редагування текстів, аналіз готових текстів та створення нових; підготування рефератів; роботу з довідково-інформаційними джерелами, розв'язання ситуаційних та практичних завдань, складання опорних конспектів з тем; складання планів статей, підрозділів, структурно-логічних схем за матеріалом розділів підручників, професійних словників; формулювання питань за темою; розгорнутих відповідей на запитання, переклад фахових текстів, редагування текстів офіційно-ділового та наукового стилів.

Висновки. Професійний мовленнєвий етикет — це система формул спілкування, сталих висловів, що використовуються у ситуаціях професійної комунікації, володіння якою передбачає використання загальних та професійних мовленнєвих умінь. Застосування професійного мовленнєвого етикету в процесі спілкування полегшує процеси передавання, аналізування та сприйняття інформації, які є важливою складовою процесу соціалізації.

Формування професійного мовленнєвого етикету буде ефективним за таких умов: точне формулювання теми заняття; однозначне визначення об'єкта, предмета, мети, завдання роботи; логічне поєднання під час роботи на заняттях усних та писемних форм контролю знань студентів; контролю під час перевірки студентських робіт за додержанням логічності, послідовності, обґрунтованості відповіді; аналіз відповіді студентів з точки зору логічності, послідов-

ності, обґрунтованості подавання матеріалу, залучення студентів до самооцінювання; чітке виділення етапів спілкування, контролю за відповідністю використаних етикетних одиниць етапу професійного спілкування та ситуації спілкування; виділення логічних етапів розкриття змісту понять, подавання матеріалу; урізноманітнення використовуваних етикетних одиниць в однотипних ситуаціях професійного спілкування; аналіз доречності, точності, чіткості власних висловлювань та висловлювань студентів з огляду на мету та ситуацію спілкування; використання різноманітних стратегій мовного спілкування та конструкцій власних висловлювань; додержання відповідності обраної стратегії комунікації та використаних етикетних одиниць тональності спілкування, позиціям співрозмовників у процесі комунікації; залучення студентів до свідомого використання етикетних одиниць під час діалогу з викладачем, іншими студентами. Крім того, у курсах дисциплін, що викладаються студентам, необхідно спеціально звертати увагу на коло питань, пов'язаних із формуванням професійного мовленнєвого етикету. Викладання дисциплін гуманітарного циклу має передбачати створення умов для формування професійного мовленнєвого етикету. Формування професійного мовленнєвого етикету під час вивчення дисциплін гуманітарного циклу має враховувати специфіку предмета, що викладається, та напрям фахової підготовки майбутніх фахівців.

Перспективи подальших досліджень. Проведене нами дослідження не вичерпує повною мірою питання формування професійного мовленнєвого етикету. Подальший науковий пошук може бути пов'язаний із визначенням та створенням умов формування професійного мовленнєвого етикету для кожного напрямку підготовки фахівців сучасної системи освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева-Вовк, М. І. Педагогічні умови соціалізації студентів засобами культури мовлення [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 // М. І. Алексеева-Вовк ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2008. — 18 с.
2. Бакуменко, О. О. Соціологія [Текст] / О. О.Бакуменко, В. В. Березовський, І. Г. Васильєва, Ю. М. Розенфельд, Г. П. Сукачова. — Х. : НТМТ, 2009. — 176 с.
3. Волкова, Н. П. Професійно-педагогічна комунікація [Текст] : навч. посіб. / Н. П. Волкова. — К. : ВЦ «Академія», 2006. — 256 с.
4. Гриньова, В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / В. М. Гриньова ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. — К. , 2001. — 45 с.
5. Дроздова, І. П. Формування мовної компетенції у студентів технічних спеціальностей вищих навчальних закладів Східної України (На матеріалі курсу ділової української мови) [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / І. П. Дроздова ; Інститут педагогіки АПН України. — К. , 2001. — 20 с.
6. Исаев, Б. А. Социология в схемах и комментариях [Текст] / Б. А. Исаев. — СПб. : Питер, 2008. — 224 с.

7. Коваленко, О. Е. Методичні основи технології навчання [Текст] / О. Е. Коваленко. — Х. : Основа, 1996. — 184 с.
8. Пасинок, В. Г. Теоретичні основи формування професійних мовленнєвих умінь у майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей [Текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / В. Г. Пасинок ; НПУ ім. Драгоманова. — К., 2002. — 40 с.
9. Полторацька, В. В. Формування комунікативної культури майбутнього вчителя у процесі його професійно-педагогічної підготовки [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. В. Полторацька / ХДПУ ім. Сковороди. — Х., 1997. — 24 с.
10. Рукас, Т. П. Формування культури ділового мовлення у майбутніх інженерів [Текст] : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.03 / Т. П. Рукас ; НПУ ім. Драгоманова. — К., 1999. — 19 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Сукачева А. П.

Рассмотрено понятие «профессиональный речевой этикет». Определены его составляющие, условия и пути формирования с учетом требований, выдвигаемых современным обществом.

Ключевые слова: социализация, профессиональный речевой этикет, профессиональные речевые умения, общие речевые умения, культура общения, профессиональная коммуникация.

THE FORMING IN THE CONTEXT OF PERSONALITY'S SOCIALIZATION OF PROFESSIONAL VOCAL ETIQUETTE.

Sukachova A. P.

A concept «professional vocal etiquette», defined its constituents, terms and forming ways, taking into account requirements which are pulled out by modern society are considered in the article.

Key words: socialization, professional vocal etiquette, professional vocal abilities, general vocal abilities, culture of intercourse, professional communication.

УДК 316.346.32-053.6

Л. І. Швидка, кандидат соціологічних наук, доцент

ВІД МЕДИЧНОЇ ЕТИКИ ДО БІОЕТИКИ: ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ

Розглянуто питання, пов'язані з актуалізацією досліджень біоетичних проблем у суспільстві. Визначено чинники, що сприяли виникненню і становленню біоетики як галузі наукового знання та важливого соціального інституту.

Ключові слова: науково-технічний прогрес, медицина, медична етика, права людини, біоетика, біомедичні проблеми, біотехнології, медикалізація

Актуальність проблеми. Біоетика — галузь міждисциплінарних досліджень етичних, філософських та антропологічних проблем, що виникають у зв'язку з прогресом біомедичної науки і впровадженням новітніх технологій у практику охорони здоров'я. Це пов'язано з тим, що до недавнього часу головні принципи медичної етики, які осуджували вбивство, підкреслювали обов'язковість додержання таємниці і застерігали медиків від аморального використання знань і влади, віддзеркалювалися в тій етичній традиції, основу якої складали клятва Гіппократа, релігійна мораль, система законодавства.

Револьюційні зміни в галузі біології і розвиток нових технологій, що відбулися за останні двадцять років, загрожують зруйнувати непорушні моральні норми, а також деякі соціальні та культурні цінності, котрі ще недавно здавалися досить міцними. Традиційні цінності милосердя, благодійності, незаподіяння шкоди пацієнту тощо одержують в новій культурній ситуації нове значення і звучання. Саме це і визначає зміст біоетики.

Що стосується України, то слід відзначити, що становлення біоетичних ідей відбувається досить суперечливо. З одного боку, маємо констатувати, що Україна належить до держав, де розвиток біологічної етики як наукової і суспільної програми одержує державну підтримку. Ідеї біоетики вже тривалий час цікавили фахівців, проте поштовх щодо їх усвідомлення та втілення стався у 1998 р., коли для вирішення цих важливих питань при Президії НАН України було створено Комітет з біоетики. Останніми роками стало обов'язковим проведення біоетичної експертизи наукових проєктів та дисертаційних робіт в установах НАН України, впроваджується викладання цієї дисципліни у ВНЗ. Вже майже три роки діє Комітет з питань біоетики при Кабінеті Міністрів, який координує цю роботу на національному рівні [2].

Розробленість проблематики. Що стосується ступеня розробленості, то слід відзначити, що проблеми біоетики, медикалізації розглядаються у працях відомих західних учених Е. Анандейла, С. Нетлетона, Х. Томаса, Э.Фрідсона. У США опубліковані два видання чотиритомної «Encyclopedia of Bioethics» (1979, 1995 роки). З 1993 р. функціонує Міжнародна Біоетична Асоціація, яка проводить всесвітні біоетичні конференції та конгреси. Фундаментальні дослідження у галузі соціології медицини російських учених А. Решетнікова, Н. Стародубова, О. Щепіна, В. Філатова, Н. Кучеренко, В. Власова також стосуються біоетичних проблем.

Аналіз наукової літератури показав, що в Україні практично не проводяться дослідження, які б демонстрували особливості впровадження біоетичних ідей, розуміння і сприйняття їх населенням, не досліджуються механізми формування біоетичної свідомості тощо. Проблеми біоетики в загальному

плані висвітлюються в працях таких учених, як В. Кулініченко [3], О. Перова [5]. Л. Сидоренко [7], В. Чешко [8], А. Алексєнко, К. Карпенко, І. Кратенко, А. Лантух, Д. Чучко [9]. Можна констатувати, що в Україні процес дослідження біоетичних проблем розпочався.

З огляду на наведене, *метою* даної статті є визначення передумов і чинників виникнення біоетики, особливостей її становлення в історичному контексті. Перш за все виникає запитання: навіщо знадобилося створювати біоетику, адже протягом століть медицина і наука самостійно розв'язувала аналогічні проблеми? Справді, всі знають, наприклад, про клятву Гіппократа, яка багато століть є фундаментом професійної етики лікарів, роль провідних фізиків в русі за зборону випробувань ядерної зброї, роль біологів у боротьбі за охорону довкілля тощо. Ми вбачаємо основну відмінність біоетики від традиційної, гіппократівської етики в тому, що остання має суто корпоративний, вузький характер. Вона розглядає лікаря як єдиного морального суб'єкта, що самотужки лікує пацієнта, який є пасивним і не бере участі у виробленні життєво важливого для нього рішення, оскільки перебуває в ролі постраждалого. Біоетика базується на ідеї щодо активного пацієнта, який вступає у складні діалогічні відносини з іншими суб'єктами — лікарями, вченими, родичами, оточуючим середовищем і є повноправним учасником цих відносин.

Історія становлення біоетики як важливої галузі сучасного знання, академічної дисципліни і соціального інституту пов'язана з такими чинниками. Першим найважливішим чинником, який сприяв появі і формуванню біоетики, є ідеологія екологічного руху. Науково-технічний прогрес породжує не тільки незліченну кількість благ для людини і людства, а й численні загрози самому їх існуванню та середовищу проживання. Вплив екологічного мислення на медицину особливо посилюється у зв'язку з численними фактами несприятливої дії традиційно застосовуваних лікарських засобів на організм людини. Метою нової біомедичної науки стало не тільки розроблення нових терапевтично ефективних лікарських засобів або медичних технологій, а й запобігання їх побічним негативним впливам. Невипадково, що засновник нового наукового напрямку Ван Ренсселер Поттер увів термін «біоетика» спочатку саме для позначення особливого варіанту екологічної етики. Основна ідея Поттера зводилася до необхідності об'єднання зусиль гуманітарних та біологічних наук для розв'язування проблем збереження життя на Землі, урахування довгострокових наслідків науково-технічного прогресу, особливо в галузі медичних технологій [6].

Правозахисний рух — другий найважливіший культурний чинник становлення біоетики. Річ у тім, що людина в медицині виступає і як головна мета лікувального процесу, і як неминучий «засіб» наукового пізнання. До 60-х років ХХ ст. медичне співтовариство в цілому додержувалося тієї точки зору, що в ім'я «блага всього людства» можна майже завжди пожертвувати

благом окремої людини. Національні інтереси або інтереси людства в одержанні наукових знань, а також корпоративні медичні та фармакологічні інтереси нерідко превалювали над інтересом у збереженні здоров'я окремої людини. У результаті бурхливих громадських дебатів 60-х років ХХ століття, які захопили США і Західну Європу, відбулося усвідомлення того, що людське тіло є не тільки «об'єктом» наукового дослідження або терапевтичної дії, а й також «власність» конкретної людини. Тому ніхто не має права здійснювати наукові дослідження або терапевтичні дії без дозволена самого випробуваного або пацієнта. Саме в цих дебатах було сформульовано центральний для біоетики принцип «автономії особи» пацієнта, який обґрунтовує право кожної людини брати участь як самостійний суб'єкт в ухваленні важливих медичних рішень, що стосуються його особистого життя і здоров'я. Одночасно було вироблено найважливіше біоетичне правило «добровільної інформованої згоди», зміст якої становить обов'язкова добровільна згода пацієнта або випробуваного на терапевтичне втручання чи наукове дослідження, яка дається на основі наданої йому адекватної інформації про діагноз і прогноз захворювання, цілі та методи передбачуваного втручання, можливі несприятливі побічні наслідки. Невипадково, що в науковій і навчальній літературі набуло поширення тлумачення терміна «біоетика», запропоноване американським медиком Андре Хеллегерсом. Він використовував цей термін для позначення міждисциплінарних досліджень моральних проблем біомедицини, пов'язаних з необхідністю захисту гідності і прав пацієнтів. Нині існує безліч міжнародних, національних та регіональних організацій, які захищають права пацієнтів, що страждають на онкологічні захворювання, діабет, СНІД, психічні розлади тощо. Існують також організації, що захищають права пацієнтів в цілому як особливої соціальної групи.

Усвідомлення необхідності міждисциплінарного підходу в осмисленні та практичному розв'язуванні проблем, що породжуються науково-технічним прогресом, можна розглядати як третій фактор формування біоетики. В основі біоетики лежать уявлення про недостатність однобічного медичного тлумачення тілесного добробуту як мети лікування. Дійсно, проблеми біоетики мають міждисциплінарний характер, до них причетні біологи, медики, екологи, філософи та правознавці, представники релігійних конфесій, які, узагальнюючи наукові, суспільні, релігійні погляди, національні особливості, традиції, розробляють сукупність моральних принципів, норм і правил, яких необхідно додержуватися у професійній діяльності. Тому дуже важливим є дослідження принципів, норм та правил, які мають тенденцію до змін відповідно до ситуації в суспільстві, особливостей державної політики тощо. Нагальною потребою є міждисциплінарний діалог медиків з представниками широкого кола гуманітарних наук та діалог з пацієнтами і представниками громадськості. Першою дослідницькою організацією, яка розпочала систематичне

міждисциплінарне обговорення моральних проблем сучасної медицини, став Гейтінгський центр, створений у 1969 р. лікарем-психіатром Віллардом Гейліном і філософом Деніелом Келлахеном. У 1971 р. було створено Інститут етики Кеннеді, який запровадив перші освітні курси з біоетики для лікарів, філософів та представників інших спеціальностей.

Четвертим чинником, що вплинув на становлення біоетики, є науково-технічний прогрес в галузі біології, генетики, медицини, вірніше його наслідки, які дуже часто змушують осмислювати наново традиційні уявлення про добро і зло, благо пацієнта, початок і кінець людського існування. До них належать: етаназія, трансплантація, біомедичний експеримент, штучне переривання вагітності, новітні технології штучного запліднення, обрання статі дитини ще до запліднення, передродова діагностика, зміна статі, екологічна етика та ін. Слід зазначити, що бурхливе вторгнення у медичну практику досягнень сучасної техніки, новітніх технологій створило умови для постійного збільшення біоетичних проблем. Сьогодні до них належать проблеми генної інженерії, глибоке заморожування невиліковно хворих з розморожуванням у майбутньому, лікування стовбуровими клітинами, хімічна стерилізація злочинців-педофілів, клонування тощо. Розв'язання цих проблем, як правило, не бувають остаточними — з появою нових біомедичних технологій та охопленням ними все ширших прошарків населення до дискусії залучаються нові соціальні групи, і корисність цих технологій знову і знову доводиться переосмислювати.

П'ятим чинником розвитку біоетики є проблема медикалізації, яка все більш відчутніше фіксується в сучасному суспільстві. Медикалізація — це процес, у результаті якого людське життя починає розглядатися переважно як медична проблема, тобто медикалізація життя виступає як процес виробництва самосвідомості пацієнта. Звичайними стали вирази «депресивні регіони», «хронічне безробіття», «патологічне суспільство» та ін. Людина починає априорі дивитися на себе як на пацієнта, а людське тіло і свідомість від народження до смерті стають об'єктом пильного медичного контролю та регулювання. Можна сказати, що медикалізація — це процес патологізації суспільства, виробництва специфічної самосвідомості пацієнта. Щодо масової свідомості, то тут медицина ще з часів Гіппократа та його лікарської клятви асоціюється з вищими загальнолюдськими цінностями — гуманізмом, добротою, співчуттям. Вважається, що людина в білому халаті завжди прийде по допомогу і зробить все від неї залежне для спасіння життя хворого. Це одна з ознак професії. У той же час шкода, яку може заподіяти медицина, вельми відома. Йдеться не про всім відомі факти злочинної участі лікарів за часів Другої світової війни, а про буденну діяльність сучасних медиків у медичних закладах. Це, наприклад, використання людей у клінічних дослідженнях, пов'язаних з випробуванням фармакологічних новацій, опрацюванням

хірургічних технологій, незаконною трансплантацією, застосуванням непереверених методів лікування тощо.

Учені давно констатують еволюцію медицини в напрямі зростання соці-стальності. Тема медикалізації розглядалася Філіппом Ар'єсом і Мішелем Фуко. Так, Ар'єс убачав «тріумф медикалізації» у тому факті, що з середини ХХ ст. завдяки прогресу медичної техніки, стаціонарного лікування, успіхів в реанімації, знеболюванні, діагностиці, а також унаслідок певної державної політики в галузі охорони здоров'я людська смерть стала об'єктом тотально-го регулювання, своєрідного «менеджменту» лікарень, лікарів, це призвело до зміни ставлення до смерті, стилю вмирання в сучасну епоху [1, с. 482–483]. Сьогодні говорять про медикалізацію населення, повсякденності, дитинства, сексуальності, наркотизації, медіа-дискурсу тощо. Саме тому сучасна біоетика повинна виробити певні заходи для того, аби якщо не повністю, то частково послабити ефект медикалізації.

Висновок. Як і будь-яке наукове поняття, що відбиває ті чи інші природні та соціальні процеси, явища, стани, поняття «біоетика», безсумнівно, має історичний характер. З розвитком людського суспільства у результаті ускладнення відносин видозмінювалося й розуміння біоетики, здобуваючи нового звучання — від ото-тоження біоетики з медичною етикою, (обмежуючи при цьому її зміст етичними проблемами стосунків «лікар-пацієнт») до інтерпретації біоетики як низки аксіологічних проблем професійної діяльності, що межує з лікарською, й, нарешті, до визнання її як галузі, зміст якої складає загальне ставлення людини до людини, тваринного та рослинного світу. Сучасна біоетика орієнтується на вирішення моральних колізій, що виникають як у ході наукових досліджень, впровадження сучасних технологій у медичну практику, так і колізій у процесі повсякденного життя людей у ході взаємодії їх з довкіллям. У широкому розумінні слова, біоетика призначена розглядати ціннісні аспекти життя, морально-етичні умови, які забезпечують його гідне протікання [10, с. 308].

У багатьох країнах світу біоетика стала академічної дисципліною. Її ви-кладають головним чином на філософських і медичних факультетах університетів. У даний час видаються десятки спеціалізованих журналів, котрі регулярно публікують матеріали з біоетики. Щодо України, то розвиток біоетики в Україні може допомогти нашому суспільству адаптуватися до нової системи страхової медицини, дозволить виробити ціннісні орієнтації особистості, які відповідали б правам людини, життю і гідності громадян, фунда-ментальним цінностям гуманістичним людства. Розвиток біоетики в нашій країні передбачає осмислення тих традицій, які існували в етичній думці, аналіз їх філософських підстав і тих горизонтів, які вони відкривають в нових відносинах людини до життя.

Також біоетика в Україні необхідна як механізм виявлення можливих ризиків, негативних наслідків упровадження досягнень сучасної біомеди-

цини. Функції біоетики, що реалізуються через систему наукової експертизи та освіти, можуть бути наступні: підвищення рівня правового захисту пацієнтів при проведенні клінічних випробувань лікарських засобів та медтехнологій, підвищення конкурентоспроможності наукових розробок українських фахівців в області біомедицини та біотехнології на міжнародному ринку, соціальний контроль за реалізацією держпрограм у сфері охорони здоров'я й наукових досліджень. Біоетика може сприяти інтеграції України у європейське і світове співтовариство, які сьогодні дуже активно переймаються вирішенням проблем, пов'язаних з наслідками розвитку біомедтехнологій.

Ми вважаємо, що значний вклад у вирішення цієї проблеми може зробити й соціологія, яка має значний досвід у вивченні соціальних проблем різного типу, має специфічні методи, що мають можливість оцінити стан біомедичної проблеми, зробити так звану соціальну експертизу, дослідити громадську думку відносно неї, надати вичерпну інформацію щодо бар'єрів, які перешкоджають упровадженню біоетичних ідей тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арьес, Ф. Человек перед лицом смерти [Текст] : пер. с фр. Гуревича А. Я. / Ф. Арьес — М. : Издательская группа «Прогресс». — 1992. — 528 с.
2. Біоетика в Україні: стан та перспективи [Текст] : матеріали II Нац. конгресу з біоетики (29 вересня — 2 жовтня 2004 р.) [Електронне джерело]. — Режим доступу: <http://www.apteka.ua/article/961>
3. Кулиниченко, В. Л. «Современная медицина: трансформация парадигм теории и практики (Философско-методологический анализ) [Текст] / В. Л. Кулиниченко. — К. : Центр практичної філософії, 2001. — 240 с.
4. Лехциер, В. Эффекты медиализации и апология патоса [Текст] / В. Лехциер // Топос. — 2006. — № 1. — С. 72–78.
5. Перова, О. С. Аксіологічні орієнтації постнекласичної біології [Текст] / О. С. Перова // Практична філософія. — 2003. — № 1. — С. 82–88.
6. Поттер, В. Р. Биоэтика — мост в будущее [Текст] / В. Р. Поттер. — К. : Изд. Вадим Карпенко, 2002. — 216 с.
7. Сидоренко, Л. І. Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси [Текст] / Л. І. Сидоренко. — К. : Вид. Парapan, 2002. — 152 с.
8. Чешко, В. Генетика, біоетика, політика: коеволюція культурно-психологічних парадигм сучасної цивілізації [Текст] / В. Чешко // Практична філософія. — 2001. — № 3. — С. 44–71.
9. Філософські та соціально-екологічні проблеми медицини [Текст] / за ред. М. В. Кривоносова, А. П. Алексєнко, І. С. Кратенка. — Х., 2002. — 215 с.
10. Швидка, Л. І. Біоетичні проблеми очима студентської молоді: аксіологічний вимір [Текст] / Л. І. Швидка // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики. — Запоріжжя, 2010. — С. 307–313.

ОТ МЕДИЦИНСКОЙ ЭТИКИ ДО БИОЭТИКИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ФАКТОРЫ СТАНОВЛЕНИЯ

Швидкая Л. И.

Рассмотрены вопросы, связанные с актуализацией исследований биоэтических проблем в обществе. Выделены факторы, повлиявшие на возникновение и становление биоэтики как отрасли научного знания и социального института.

Ключевые слова: научно-технический прогресс, медицина, медицинская этика, биоэтика, права человека, биомедицинские проблемы, биотехнологии, медикализация.

FROM MEDICAL ETHIK TO BIOETHIKS: HISTORY PREMISES AND FACTORS OF THE FORMATION

Shwidka L. I.

This paper talks about questions connected with actualization of studying bioethical problems in society, sorts out factors that affected the origin and formation of bioethics as a branch of science and a social institute.

Key words: research progress, medicine, medical ethics, bioethics, human rights, biomedical problems, biotechnology, medicalization.

УДК 316.334.22

В. Б. Мягих, кандидат соціологічних наук, доцент

ІННОВАЦІЇ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ОЧИМА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ТЕХНІЧНОГО ВНЗ: соціологічний аналіз

Розглянуто питання, пов'язані з уведенням в практику навчального процесу положень Болонської конвенції. Проаналізовано ставлення студентів до кредитно-модульної технології. Визначені зміни, що відбулися в навчальному процесі після введення інновацій.

Ключові слова: Болонська конвенція, вищий навчальний заклад, інновації, студенти, викладачі, навчальний процес, кредитно-модульна система, рейтингове оцінювання, навчальні модулі.

Актуальність проблеми. Ефективність функціонування будь-якого суспільства багато в чому залежить від кількості та якості інновацій, їхнього змісту, характеру і спрямованості інноваційних процесів. З актуалізацією по-

треби у відновленні всіх сторін життєдіяльності українського соціуму на етапі трансформації його соціально-економічної та політичної систем нагальним стає впровадження соціальних інновацій в систему освіти. Особливого значення це набуває у зв'язку з інтеграційними процесами у сфері вищої освіти, що охопили європейські країни, в тому числі й Україну.

Створення Європейського Союзу, формулювання загальноєвропейських правових норм, впровадження єдиної грошової одиниці зумовили необхідність формування єдиної системи європейської освіти як одного з елементів, без котрого просто неможливо забезпечити функціонування європейської співдружності. У 1999 р. у найстарішому університеті світу в італійському місті Болонья було підписано документ, який поклав початок глобальним перетворенням, — так звану Болонську конвенцію. У травні 2005 р. Україна підписала в Бергені документи про приєднання до Болонського процесу, тим самим підтвердивши своє прагнення бути європейською державою. Одним з основних напрямів інтеграції України було визначено впровадження європейських норм і стандартів в освіті. Разом з цим постійно наголошується, що метою державної політики в системі освіти є не уніфікація існуючої вищої освіти, не втрата національних стандартів та традицій освіти, а спрямування зусиль на створення умов для розвитку особистості, творчої самореалізації кожного громадянина країни. Тому дослідження особливостей протікання впровадження положень Болонського процесу є вельми актуальним, оскільки дає інформацію щодо інноваційного середовища вищої освіти, яка являє собою комплекс освітянських курсів, освітянських технологій, розкриває специфіку модернізації навчального процесу з погляду творчої взаємодії викладачів і студентів.

Ступінь розробленості проблеми. В Україні проблеми інновацій, впроваджуваних в умовах вищої школи, вивчає значна кількість учених педагогічної та психологічної галузей. Серед учених соціологічного напрямку слід відзначити наробки В. Андрущенка [1], О. Гилюна [2], В. Городяненка [4], О. Лозинського [5], О. Навроцького [6], Б. Нагорного [7], Л. Сокурянської [8], А. Яковенка [7], Ю. Якименка [9] та ін.

Важливою, на наш погляд, є та обставина, що згідно з принципами Болонської декларації первинна відповідальність за якість одержуваних знань, умінь та навичок лежить на кожному навчальному закладі, а отже, саме певний університет, а в ньому факультети, в межах яких функціонують кафедри та окремі викладачі, несуть персональну відповідальність разом зі студентами за професійну підготовку фахівця, навчальний процес, рівень викладання дисциплін та їх засвоєння. Саме тому є важливим дослідження особливостей впровадження положень Болонського процесу в навчальну практику кожного ВНЗ, оскільки, зважаючи на специфіку та профіль ВНЗ, склад викладачів та

студентів, воно має свою специфіку. Особливої актуальності набуває дослідження думки з цього приводу студентської молоді, оскільки, будучи активним учасником навчального процесу, вона випробує на собі впроваджувані інновації, адаптується (або не адаптується) до них.

Ураховуючи наведене, кафедра соціології праці та управління ВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» за участю авторки в 2010 р. провела опитування з метою вивчення думки студентської молоді щодо впровадження в навчальний процес положень Болонської системи. За спеціально розробленою вибіркою (враховувалися такі показники: факультет, курс, стать) було опитано 400 респондентів.

Мета статті — на основі аналізу даних проведеного соціологічного дослідження з'ясувати ставлення студентів ВНЗ «УДХТУ» до інновацій, впроваджуваних в навчальний процес в ході реалізації положень Болонської системи навчання. Передусім слід відзначити, що положення, які повинні виконуватися в рамках Болонського процесу, в найбільш загальному вигляді зводяться до шести основних позицій: 1) уведення двох циклів навчання: перший цикл для одержання ступеня бакалавра з тривалістю навчання 3–4 роки; другий цикл — для одержання ступеня магістра (1–2 роки навчання після бакалаврату) або ж ступеня доктора; 2) кредитна система, що передбачає уведення в усіх національних системах освіти єдиної системи обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах; 3) контроль якості освіти, який ґрунтуватиметься не на тривалості чи змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях та навичках, яких набули випускники; 4) розвиток мобільності студентів та викладацького складу, а також внесення змін до національних законодавчих актів у галузі працевлаштування іноземців; 5) забезпечення працевлаштування випускників — всі академічні ступені та інші кваліфікації повинні реалізовуватися на європейському ринку праці; 6) забезпечення привабливості європейської системи освіти, залучення в Європу великої кількості студентів з інших регіонів світу [5, с. 22].

У рамках цієї статті ми акцентуємо основну увагу на такому елементі Болонської конвенції як кредитно-модульна система (КМС), яка є стрижнем навчального процесу сучасної вищої школи. З самого початку визначимо загальне сприйняття студентами ВНЗ «УДХТУ» положень Болонського процесу. Так, на запитання, чи ознайомлені студенти з основними положеннями Болонського процесу, були одержані наступні відповіді: добре ознайомлений — 26,1 %, маю загальні уявлення — 56,3 %, не ознайомлений зовсім — 9,4 %, важко відповісти — 7,7 %. Як бачимо, основна кількість студентів має тільки загальні уявлення щодо Болонського процесу та його положень (таблиця).

**Розподіл опитаних студентів за ступенем
їх задоволеності елементами кредитно-модульної системи**

(5 — повністю задоволений; 4 — задоволений значною мірою; 3 — одними елементами задоволений, а іншими — незадоволений; 2 — незадоволений значною мірою; 1 — повністю незадоволений; 0 — важко відповісти), у % до кількості опитаних.

Задоволеність	К задово- леності	5	4	3	2	1	0
1. Формами контролю знань	2,67	30,6	2,9	4,9	17,1	25,7	18,8
2. Тривалістю часу на засвоєння кожного модуля	1,33	29,4	8,6	13,1	20,8	18,0	10,2
3. Підходами до оцінювання знань	2,72	31,8	5,7	5,7	23,7	25,7	7,3
4. Структуруванням учбового матеріалу кожної навчальної дисципліни	2,83	34,7	4,9	6,9	22,0	25,3	6,1
5. Міждисциплінарними зв'язками учбових дисциплін	2,74	35,9	2,0	6,1	21,2	25,7	9,0
6. Якістю методичних рекомендацій до самостійної роботи студентів	2,85	33,1	7,3	12,7	16,7	18,8	11,4
7. Своєчасністю подання викладачами необхідної інформації для вивчення модуля	2,43	31,8	2,9	6,9	13,1	25,3	20,0
8. Якістю врахування викладачами всіх складових модуля	2,53	32,7	2,0	6,5	18,0	26,1	14,7
9. Змістом індивідуальних завдань, розроблених викладачами	2,55	31,8	2,0	5,7	25,3	20,4	14,7
10. Кількістю індивідуальних завдань в рамках кожного модуля	2,70	32,7	3,7	10,6	18,4	23,3	11,4

Розрахунок коефіцієнта задоволеності показав незадоволення опитаних студентів практично всіма елементами кредитно-модульної технології. Як свідчать наведені дані, найбільшу незадоволеність викликають такі елементи КМС: тривалість часу на засвоєння кожного модуля, своєчасність подання викладачами необхідної інформації для вивчення модуля, якість врахування викладачами всіх складових модуля. Як бачимо, найбільше невдоволення викликають елементи кредитно-модульної технології, пов'язані з контрольними заходами. Змістовне і методичне забезпечення функціонування КМС викликає у студентів менше незадоволення.

Які ж зміни у навчальний процес внесли впроваджувані інновації, як сприймаються вони студентами? Так, 80,0 % опитаних відповіли, що вони стали частіше відвідувати лекції, 91,4 % — стали частіше відвідувати семінари, 75,9 % — стали приділяти більше часу підготування до контрольних модульних заходів, 42,9 % — стали приділяти більше часу самостійній роботі, 28,6 % — стали більше брати участь у науково-дослідницькій роботі, 22,0 % — стали більше уваги приділяти часу додатковим заняттям з предмета, 14,7 % — брати участь в громадській роботі, 11 % — стали частіше відвідувати бібліотеку, 5,3 % — займатися в гуртках за фахом. Отже, зміни, що відбулися після введення КМС, в основному стосуються відвідування лекцій і семінарів. Значно менше вони торкнулися такого важливого елемента, як самостійна підготовка.

І це при тому, що основна маса респондентів (70,6 %) виказала думку, за якою ВНЗ надає їм достатньо теоретичних знань для майбутньої професійної діяльності, але необхідно посилити практичну спрямованість, поліпшити формування професійних навичок і вмій, які сприяють ефективній адаптації майбутнього фахівця. Тобто, маємо зафіксувати певну суперечність — опитані студенти справедливо бажають поліпшення практичної підготовки, але своїх зусиль для цього не докладають, вважаючи це справою викладацького складу ВНЗ. Наведені дані дозволяють також припустити, що Болонська система у тому вигляді, як вона впроваджується, більше орієнтує студентів на кінцевий результат — накопичення балів для рейтингового оцінювання. У меншому ступеня вона стимулює до оволодіння фахом, розвитку професійних і громадських якостей. Це припущення підтверджують відповіді студентів на запитання, чи відбулися зміни в їх мотивації до навчання в умовах КМС. 16,7 % вважають, що вони стали більше орієнтуватися на одержання знань, 31,4 % — спрямовані на одержання необхідних балів, 4,5 % намагаються встановити певні стосунки з викладачами для одержання необхідних балів, 9,1 % вважають, що їх мотивація не змінилася, а 38,4 % не відповіли на це запитання.

Болонська система навчання, як уже наголошувалося, передбачає розвиток самостійності в оволодінні знаннями, розвиток здібностей не просто до пасивного одержання знань, а до їх самостійного накопичування і оновлення. Як було встановлено, ставлення студентів до самостійної роботи є досить несерйозним.

Це не випадково, оскільки вітчизняна система освіти сформувала у багатьох поколінь орієнтацію на пасивне засвоєння знань. Тому тільки 14,3 % опитаних вважають самостійну підготовку реальним шляхом одержання знань, 24,9 % — що вона сприяє саморозвитку студентів, 16,3 % — що самостійна робота вносить творчість в навчальний процес. Для значної кількості опитаних студентів це додатковий час для відпочинку, спілкування, виконання особистих справ тощо. Тому зрозумілим є той факт, що оптимальною формою учбового процесу основна маса опитаних (57,3 %) вважає традиційну (обов'язкові лекційні і семінарські заняття) форму занять, а 32,2 % як таку вважають саме Болонську систему. Певним чином це також може пояснити думку опитаних щодо прискорення впровадження Болонської системи у навчальний процес. Так, тільки 10,2 % опитаних вважають таке прискорення найважливішим і першочерговим завданням, 21,6 % — важливим, але не першочерговим завданням, а 50,2 % відповіли, що вітчизняна система освіти не гірша за Болонську, тому впроваджувати останню необхідно з обережністю, поступово. Значна кількість респондентів (18 %) взагалі не мають власної думки з цього приводу.

Як **висновок** зазначимо, що процеси реорганізації, реформування, модернізації в галузі освіти — дуже складні і актуальні в наш час. Радикальні зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, поставили перед системою освіти нагальну необхідність її трансформації та адаптації до нових суспільних умов життя. Найбільш життєздатними і перспективними виявилися ті освітні заклади, чії науково-педагогічні кадри дбайливо зберігають кращі вітчизняні освітянські традиції, модернізуючи їх відповідно до нових соціально-економічних умов, поповнюючи їх новітніми методами викладання з урахуванням потреб студентів — майбутніх фахівців і суспільства. Саме тому актуальними стають дослідження студентської молоді, яка є найчутливішою до інновацій, їй притаманні підвищена соціальна активність і соціальний динамізм, вона може розглядатися як ефективний індикатор соціальних змін, що відбуваються у ВНЗ.

Опитування ВНЗ «УДХТУ» дало змогу зафіксувати неоднозначне ставлення студентства до елементів КМС. З одного боку опитані студенти визнають необхідність поліпшення фахової підготовки в практичному аспекті, що, безсумнівно, пов'язано з активізацією власних зусиль, використанням додаткових ресурсів (практик, читання додаткової літератури, участь у науково-дослідницькій роботі тощо), а з другого — вони вважають ефективною традиційну систему навчання, нехтують самостійною роботою. Одержані дані дозволяють також припустити, що Болонська система ще не розкрила своїх можливостей, вона стимулює студентів на заняття тими видами навчальної діяльності, які забезпечують виконання контрольних заходів, одержання поточних і підсумкових модульних балів. У меншому ступені вона спонукає до оволодіння спеціальністю, розвитку професійних і громадських якостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрющенко, В. П. Приватна вища школа на шляху інновацій [Текст] : монографія / В. П. Андрющенко, Б. І. Корольов. — Х. : Вид-во НУА, 2005. — 320 с.
2. Гилюн, О. В. Студент початку ХХІ століття: особливості ціннісних орієнтацій та соціальних норм [Текст] / О. В. Гилюн // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії і практики. — Запоріжжя, 2010. Вип. 45. — С. 183–190.
3. Городяненко, В. Г. Соціальне самопочуття професорсько-викладацького складу ДНУ ім. О. Гончара [Текст] / В. Г. Городяненко, О. В. Гилюн // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. — Т. 18. — № 9/2. — С. 68–74.
4. Колот, А. Реалізація основних принципів Болонської декларації при підготовці фахівців економічного профілю [Текст] / А. Колот // Вища шк. — 2004. — № 2–3. — С. 21–25.
5. Лозинський, О. Концептуальні засади кредитно-модульної системи організації навчального процесу та особливості формування навчальної підготовки фахівців [Текст] / О. Лозинський // Вища шк. — 2004. — № 1. — С. 42–44.
6. Навроцький О. І. Деякі проблеми обґрунтування методологічної стратегії дослідження інноваційних процесів у вищій освіті [Текст] / О. І. Навроцький // Грані. — 2005. — № 6. — С. 100–104.
7. Нагорний, Б. Г. Студентство і сучасність [Текст] / Б. Г. Нагорний, М. Л. Яковенко, А. В. Яковенко. — К. : Арістей, 2005. — 164 с.
8. Сокурская, Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода [Текст] / Л. Г. Сокурская. — Х. : Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2006. — 576 с.
9. Якименко, Ю. Кредитно-модульна система організації навчального процесу та особливості формування навчальної підготовки фахівця [Текст] / Ю. Якименко // Вища школа. — 2004. — № 1. — С. 50–62.

ИННОВАЦИИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ ГЛАЗАМИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА (социологический анализ)

Мягих В. В.

Рассмотрены вопросы, связанные с внедрением в практику учебного процесса положений Болонской декларации. Проанализировано отношение студентов к кредитно-модульной технологии. Выявлены изменения, которые произошли в учебном процессе после внедрения нововведений.

Ключевые слова: Болонская декларация, высшее учебное заведение, инновации, студенты, преподаватели, кредитно-модульная система, рейтинговая оценка знаний, учебные модули.

INNOVATIONS IN HIGH SCHOOL EYE STUDENT YOUTH OF THE TECHNICAL HIGH SCHOOL (sociological analysis)

Myagkih V. V.

The Considered questions connected with introduction in practical person of the scholastic process of the positions Bolonskaya declaration

The Author analyzed the attitude a student to credit-module technology. Revealed change, which proзошuu in scholastic process after introducing the innovations.

Key words: *Bolonskaya declaration, high educational institution, innovations, students, teachers, credit-module system, rating assessment, scholastic modules.*

УДК 316.61

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ І АНТИЦІННОСТІ УКРАЇНЦІВ: ЗМІНА ПРІОРИТЕТІВ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

Здійснено комплексний аналіз традиційних моральних цінностей і антицінностей українського народу в усіх сферах суспільного життя від минулого до сьогодення. Показано, що глобалізаційні процеси в цілому негативно позначаються на системі цінностей українського суспільства. Зроблено висновок про те, що розв'язання проблеми полягає у тому, аби сполучити світові цінності із ціннісними стандартами української культури в єдину культуру, знайти оптимальне співвідношення двох протилежних начал: прагматизму та духовності.

Ключові слова: *суспільство, культура, цінності, антицінності, ідентичність, глобалізація.*

Актуальність проблеми. Основною тенденцією світового розвитку на сучасному етапі стала глобалізація. Провідну роль у ній відіграють США і західноєвропейські держави, які володіють потужними економічними, військовими, інформаційними та культурними ресурсами. Глобалізаційні процеси перш за все виявляються в уніфікації усіх сфер життєдіяльності народів світу. Відбувається вестернізація культури, англійська мова стає мовою світового спілкування, безперервне споживання матеріальних цінностей підноситься як культ на відміну від розвитку духовності, якій приділяється значно менше уваги. За таких умов Українська держава опинилася досить уразливою перед лицем західної культурної експансії. Чужа культура привнесла в українське суспільство чужі цінності, незрозумілих героїв та стиль життя, руйнуючи тим самим історичні традиції, цінності і культуру в цілому. Сьогодні можна говорити про загрозу зміни парадигми духовної культури українського суспільства і навіть руйнування культурної спадкоємності між поколіннями. У зв'язку із цим **актуальною** постає проблема аналізу традиційних моральних цінностей і антицінностей українців та зміни їх пріоритетів у глоба-

лізованому світі з метою попередження руйнування історичних культурних традицій, цінностей і збереження унікальної української ідентичності.

Наукове розроблення проблеми. Про необхідність захисту національної культури від західного впливу українські та російські вчені замислювалися починаючи з XIX ст. [1 — 6]. Так, М. Данилевський, розвиваючи свою теорію культурно-історичних типів, стверджував, що усі культури рівноцінні, що ніколи не було і не може бути ніякої загальнолюдської культури і, більш того, культурна уніфікація призводить до деградації [7]. Л. Гумільов висловлював думку про неможливість перейняти чужу культуру без шкоди для особистої, бо у такому разі втрачаються творчий потенціал та унікальність народу [8].

Не втрачає своєї актуальності проблема аналізу цінностей українського народу і сьогодні. Останніми роками з'явилося чимало праць, в яких аналізуються окремі історичні [9 — 11], економічні [12 — 14] та політичні [15 — 17] аспекти сутності і динаміки становлення ціннісних пріоритетів українців. Однак, незважаючи на значну кількість наукових досліджень даної проблеми, важливим залишається питання цілісного, всебічного аналізу процесу становлення і функціонування системи цінностей українців як динамічної системи в контексті минулого, теперішнього і майбутнього.

У зв'язку із цим **метою** статті є комплексний аналіз процесів трансформації системи цінностей українців у всіх сферах суспільного життя з метою запобігання західної культурної експансії і навіть втрати ідентичності. Основним предметним полем виступатиме дихотомія цінності/анти цінності, що відображує глибоку внутрішню динаміку цього процесу з огляду на новітні модифікації під впливом глобалізаційних тенденцій.

Проблема цінностей має досить складний і дискусійний характер, тому сучасна наука дає різні тлумачення цього соціального явища. Однак найчастіше під соціальними цінностями розуміють певну значущість явищ і предметів реального життя з точки зору їх відповідності або невідповідності потребам суспільства, соціальної групи чи особи. У більш вузькому значенні — це моральні і естетичні імперативи (вимоги), вироблені людською культурою, що стали продуктом суспільної свідомості.

Соціальні цінності постійно виникають, розповсюджуються, функціонують певний час, а потім розчиняються, зникають і знову формуються, тобто цінності існують у суспільній структурі як ідеї-цінності соціальних груп, класів та окремих людей. У рамках нашого дослідження вважатимемо, що позитивними цінностями є ті, що відповідають прогресивному розвитку суспільства і самореалізації особи. У свою чергу антицінності — це ідеї, моральні і естетичні імперативи, що гальмують суспільний розвиток, руйнують особу та її ідентичність.

Відомо, що одні цінності швидко сприймаються і легко адаптуються у певному соціальному середовищі, а інші не можуть «прижитися» і стати

«своїми». Значною мірою це залежить від генетично й історично сформованих ментальних особливостей народу, що утворюють його культурну матрицю, свідомо-підсвідомий фундамент світосприйняття. Виникає запитання: які ж цінності є характерними для української ідентичності, а які — неприйнятні для ментальності українського народу?

Історичні дослідження свідчать про те, що наші предки займалися хліборобством, мали лагідну вдачу, відзначалися великою гостинністю, охайністю, працелюбністю, мистецькими здібностями. Полонених не перетворювали на рабів, як інші народи, а їм давали можливість вибору: повернутися за певний викуп чи залишитися і стати членом громади.

Формою родинного устрою був матріархат, поєднаний із моногамією. Може, із цієї причини серед українців завжди існувала розпорошеність. Вони не жили великими родинами. Відокремленість вела до розвитку індивідуалізму і формування любові до волі — з одного боку, а з другого — до взаємних непорозумінь і сварок, що часто призводило до внутрішньої боротьби.

Ця риса (індивідуалізм) шкідливо відбивалася на житті українського народу як у старі, так і у нові часи. Шкода від неї підсилювалася ще тим, що внаслідок матріархату українці ніколи не були схильні підлягати твердій владі і шанувати її авторитет. Характерний мотив звернення до варягів «Земля наша велика і багата, а ладу в ній немає» остається актуальним і сьогодні.

Варяжський вплив привніс українцям елемент войовничості і хоробрості, які на слов'янському ґрунті ушляхетнилися, переросли у цінності духовного аристократизму, коли людина ставить на перше місце не зовнішні ознаки гідності, не своє соціальне становище, матеріальні блага, а високі духовні цінності.

У княжу добу формуються такі моральні цінності українського народу, як релігійність та віротерпимість, святість, мужність, добросердечність та добропорядність, благородство, великодушність, працелюбність та охайність. Все найкраще, що притаманне людині: оптимізм, любов, радість, самопожертва, потяг до знання, реалізується в культурних традиціях українців.

У Козацький період, що відображений в історичних пам'ятках, піснях, думках та художніх творах, відтворюються такі якості, як патріотизм, лицарство, перевага цінності благ духовних над матеріальними, дружба, побратимство. Любов до знання і книжки, повага до освічених людей сприяли розвитку освіти. Наприклад, у запорожців була традиція частину здобутого у походах віддавати на розвиток Києво-Могилянської академії. Існували пошана до батьків, шанобливе ставлення до старших. Ще донедавна в українських селах до батьків, не кажучи вже про старших родичів і знайомих, обов'язково зверталися на «Ви». Серед українців розвивалися духовний аристократизм, почуття честі, гідності, самоповаги.

Важким випробуванням для волелюбних українців було кріпацтво, яке сприяло формуванню негативних духовних цінностей. Вони виявляються як мотиви туги і жалю у народних піснях, образах приреченості, пасивності у художніх творах, проголошенні «свободи від влади і плоті».

З часом прадавні антицінності українців на ґрунті багатівікової бездержавності, приниження культури, честі і гідності народу переросли у нові, що часто схожі на прадавні, але із сучасним забарвленням. Це все той самий індивідуалізм, хutorянська психологія «моя хата з краю», комплекси меншовартості, «молодшого брата», нерішучість, задрощі, втрата релігійності, нешанобливе ставлення до старших і навіть до своїх батьків.

За роки входження України до складу Радянського Союзу також відбулися значні трансформації цінностей українців. Соціалістична ідеологія і радянська дійсність, з одного боку, закріпили у світогляді людей цінності державного патерналізму, традиціоналізму та консерватизму, а з другого — сформували настанови на соціальне утриманство, обмеженість у матеріальних потребах, слабку економічну активність, відсутність цілеспрямованості.

Докорінні соціально-економічні перетворення, що розпочалися в Україні з 1991 р., сприяли глибоким змінам у ціннісній структурі населення. Під впливом економічних, політичних та культурних новацій в українців сформувалася дихотомічна ментальність, яка відобразила дихотомію самої соціальної дійсності. Це виявляється у тому, що нашим співвітчизникам, як і раніше, притаманні такі цінності, як свобода, зневажливе ставлення до грошей і кар'єри, прагнення рівності і безпеки, обмежено-інструментальне ставлення до освіти, негативне сприйняття чесності і порядності. З другого боку, все більшої значущості набувають цінності соціальної активності та самореалізації, орієнтація на багатство, кар'єрне зростання, успіх та соціальне визнання.

Важливим аспектом сучасного суспільного життя, однією з найбільш впливових сил, яка визначає подальший розвиток усіх сфер життєдіяльності держави, стала глобалізація. Перетворюючи світ у цілісний соціум, вона змінює оцінки різних цінностей, культур і традицій. Світові моральні зразки, стандарти науково-технічної і соціально-економічної раціональності неминуче транслуються через узагальнення соціального досвіду та позначаються на життєдіяльності українського соціуму.

Опинившись у проміжному становищі між економікою розвинених держав і країнами, що розвиваються, Україна стала плацдармом, на якому переплелися найбільш гострі суперечності, притаманні тим, і іншим. Висока щільність мережі глобальних міжнародних, міжгрупових та міжкультурних зв'язків не дозволяє ухилитися від контактів, залишитися байдужим або нейтральним. Приватний простір громадянина не ізолюється від соціуму, а включається у нього і під тиском прагматичних компромісів вимагає формування нових культурних цінностей та настанов.

Сьогодні моральні, духовні цінності зазнали значних змін майже в усіх сферах життя нашої держави. Національна культура відступає під натиском іноземної, особливо американської культури, яка нав'язує невластивий українській ментальності культ грошей, прагматизму, насильства. Романтичному ідеалу доброго, щиросердного українця нині протистоїть «новий українець», для якого всі інтереси зосереджені на матеріальних цінностях.

Переродження культурних традицій найбільшою мірою позначилося на молоді. Нові західні культурні ідеї та цінності, поширюючись у суспільстві, сприяють засвоєнню молодим поколінням запропонованого ідеалу і призводять до формування таких негативних якостей, як байдужість, конформізм, нігілізм, а значне економічне розшарування громадян — до підвищення заздрощів та агресії.

Стосовно формування політичних цінностей перш за все слід підкреслити, що в сучасних умовах політичне життя України є настільки складним і хаотичним, що часом важко піддається раціональному аналізу. Людині іноді неможливо ідентифікувати себе з тими чи іншими політичними цінностями та символами минулого і сьогодення.

Політична і економічна нестабільність в країні виявляється у широкому спектрі негативних емоцій людей відносно до політики та її інститутів: від тотальної апатії до агресивного протистояння. За таких умов аполітичність дуже часто стає громадянською позицією.

Політичній культурі українців також притаманна фрагментарність. Вона виявляється у розбіжності політичних інтересів і цінностей різних соціальних, демографічних, етнічних груп і навіть у протирічних орієнтаціях на рівні індивідуальної свідомості громадян. Її основними рисами є різноманітність політичних поглядів, швидка зміна політичних пріоритетів, спалахи екстремізму. Але у той же час, як наголошують провідні українські дослідники, за умов існування суверенної держави відроджуються такі традиційні риси української політичної культури, як народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до влади.

На переформуванні цінностей українців значною мірою позначилася тяжка економічна криза. Різке погіршення умов існування основної маси населення, безпрецедентне зростання нерівності між різними групами громадян, руйнування соціальної сфери сприяли моральній деградації суспільства. Криміналізація набула загального характеру і поширюється в усіх прошарках суспільства — від правлячої верхівки до соціальних низів. Серед населення більшою мірою переважають такі настрої, як пасивність, орієнтація на утриманське споживання, бажання підкоритися долі, мінімізувати свої потреби. Відсутні активістська мотивація, прагнення змінити існуючий порядок речей.

У той же час, як свідчать дослідження, у молодого покоління країни поступово виробляється орієнтація на незалежність, практичність, адекватне

ставлення до кар'єри, грошей та матеріальних цінностей взагалі. Однак у більшості громадян існують значні труднощі з формуванням прагматичної мотивації, пріоритету особистої ініціативи і активності, які відповідають цінностям глобалізованого світу. Особливостями українського характеру, як і раніше, залишаються відкритість, щирість, високий рівень емоційно-чуттєвого сприйняття, а індивідуалізм і досі виступає негативною якістю людини.

Висновки. Світ, що глобалізується, стає єдиним і проблема полягає у тому, аби сполучити світові цінності із ціннісними стандартами української культури в єдину культуру, знайти оптимальне співвідношення двох протилежних начал: прагматизму та духовності. Розв'язання цієї проблеми сприятиме розвитку України як незалежної держави, її економічному і духовному зростанню.

За даних умов завдання суспільних інститутів полягає у тому, аби максимально узгодити таке зближення, створивши певні матеріальні і правові підвалини для органічного поєднання глобалізму із традиціоналізмом, ідеї і практики створення взаємопов'язаного світу — з плюралізмом, різноманіттям загальнолюдського та національно-історичного.

Але і без ініціативи кожної окремої людини неможливо подолати негативні соціальні цінності та відродити нашу традиційну духовність. Тому для того, аби змінити ситуацію, у першу чергу необхідно усвідомити, що традиційні цінності народу можуть стати вирішальним чинником не тільки у визначенні ідеології суспільства, обранні його геополітичного курсу, а й навіть у виборі історичного шляху даного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський, М. Історія України-Русі : в 11 тт. [Текст] / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1993.
2. Грушевський, М. Хто такі українці і чого вони хочуть [Текст] / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1991. — 485 с.
3. Липинський, В. Повне зібрання творів, архів, студії — Т. 6. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму [Текст] / В. Липинський; під ред. Я. Пеленського — ІСДНАНУ. Східн.-європ. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського. — К. : Філадельфія, 1995. — 470 с.
4. Данилевський, И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.) [Текст] / И. Н. Данилевский. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 399 с.
5. Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь [Текст] / Л. Н. Гумилев. — М. : Мысль, 1992. — 781 с.
6. Костомаров Н. И. Две русские народности [Текст] / Н. И. Костомаров. — К. ; Х., 1991. — 387 с.
7. Данилевский, Н. Я. Россия и Европа [Текст] / Н. Я. Данилевский. — СПб. : Изд-во. С.-Петербург. ун-та, 1995. — 515 с.
8. Гумилев, Л. Н. Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации [Текст] / Л. Н. Гумилев. — М. : Экспрос, 1993. — 576 с.

9. Лавров, П. І. Історія південно-східної України [Текст] / П. І Лавров. — К. : Либідь, 1996. — 578 с.
10. Верстюк, В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення [Текст] / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. — К. : Наук. думка, 1995. — 686 с.
11. Попович, М. Нарис історії культури України [Текст] / М. Попович. — К. : АртЕк, 2001. — 728 с.
12. Присяжнюк, Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX — початок XX століття) [Текст] / Ю. П. Присяжнюк // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3. — С. 23 — 33.
13. Еременко, Т. Экономическая ментальность украинского этноса [Текст] / Т. Еременко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 2. — С. 103–127.
14. Демків, О. Экономическая мораль украинского общества в общеевропейском и внутрирегиональном измерении [Текст] / О. Демків, Л. Кондратик // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 4. — С. 5–34.
15. Панина, Н. В. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине [Текст] / Н. В. Панина. // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 26–45.
16. Головаха, Є. Феномен «аморальної більшості» в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки [Текст] / Є. Головаха // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін ; за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Либідь, 2002. — 543 с.
17. Ручка, А. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України [Текст] / А. Ручка // Українське суспільство 1994–2001. Моніторинг соціальних змін — К. : Либідь, 2002 — С. 414–426.

МОРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ И АНТИЦЕННОСТИ УКРАИНЦЕВ: СМЕНА ПРИОРИТЕТОВ В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Маркозова Е. А.

Осуществлен комплексный анализ традиционных моральных ценностей и антиценностей украинского народа во всех сферах общественной жизни от прошлого до современности. Показано, что глобализационные процессы в целом негативно отражаются на системе ценностей украинского общества. Сделан вывод, что решение проблемы заключается в том, чтобы объединить мировые ценности с ценностями и стандартами украинской культуры в единую культуру, найти оптимальное соотношение двух противоположных начал: прагматизма и духовности.

***Ключевые слова:** общество, культура, ценности, антиценности, идентичность, глобализация.*

MORAL VALUES AND ANTI-VALUES OF UKRAINIANS: CHANGING PRIORITIES IN THE WORLD GLOBALIZATION

Markozova O. O.

The author provides a comprehensive analysis of traditional moral values and anti-values of the Ukrainian people in all spheres of public life from the past to the present. It is shown that the globalization processes in general have a negative impact on the value system

of the Ukrainian society. It is concluded that the problem is to unite the world's values with the values and standards of the Ukrainian culture in a common culture, to find the optimum ratio of the two opposing principles: pragmatism and spirituality.

Key words: *society, culture, values, anti-values, identity, globalization.*

УДК: 316.356.2

Д. Л. Дзвіняк, здобувачка

ЕВОЛЮЦІЯ СІМ'Ї В КОНЦЕПЦІЇ Л. МОРГАНА

Розглянуто одну з головних концепцій еволюції сім'ї, де зроблено припущення про те, що сім'я є первинним осередком суспільства. Здійснено спробу простежити еволюцію сім'ї і шлюбу в концепції Л. Г. Моргана.

Ключові слова: *еволюція сім'ї, кровноспоріднена сім'я, пуналуальна сім'я, синдиасмічна сім'я, або парна сім'я, патріархальна сім'я, моногамна сім'я.*

Актуальність проблеми. Спрадавна всі спроби осмислення суспільного життя людей так чи інакше були зв'язані з розумінням сімейно-рольової організації. Інтерес до походження людства і людської історії завжди супроводжується інтересом до шлюбу, сім'ї, спорідненості як специфічних форм існування, збереження та відновлення життя поколінь. Неувага до проблеми соціології сім'ї на перших порах її розвитку перешкоджає створенню повної картини соціології сім'ї. Тільки докладно вивчена еволюція сім'ї та шлюбу дозволить представити перспективи розвитку сучасної сім'ї. Це пояснює актуальність даного дослідження.

Шлюбно-сімейні відносини як одна з найбільш значущих сфер у функціонуванні суспільства упродовж сторіч вивчалися багатьма дослідниками — Е. Дюркгеймом [1], К. Марксом [2], Ф. Енгельсом [3], М. Вебером [4], П. А. Сорокіним [5].

До середини XIX ст. сім'я розглядалася як початкова мікромодель суспільства, соціальні відносини виводилися з сімейних, саме суспільство тлумачилося як сім'я, що розрослася вшир. Тому інтерес до походження людства сприяв розвитку історичного погляду на сімейний лад життя.

Традиційний аналіз включає низку підстав, зазначених у соціологічній теорії. Класики соціології під кінець XIX — на початку XX ст. акцентували появу раціонального начала в сім'ї в умовах розвитку капіталізму і відходу від феодальної патріархальності. Вони підкреслювали панування колективного

начала над індивідом, висловлювали ставлення до соціального інституту спадкоємства і сімейного способу життя в суспільствах різних типів, досліджували еволюція сім'ї та шлюбу, проводили порівняльний аналіз матріархату і патріархату, демонстрували універсальність родової організації для родового ладу [6, с. 93]. Саме Льюїс Генрі Морган вперше показав значення роду як основного осередку первісного суспільства, затверджуючи історичну закономірність розвитку форм власності від колективних до приватних, еволюції сім'ї та шлюбу від колективних форм до приватних.

Метою статті є аналіз концепції Моргана, яка дала поштовх для розвитку нового напрямку в соціології. Таким чином, об'єктом даної статті буде робота Моргана «Стародавнє суспільство» [7], а предметом — розгляд сім'ї з погляду еволюційного підходу до вивчення цієї проблеми.

Всю історію людського суспільства Морган поділяє на три епохи: дикість, варварство та цивілізацію, у свою чергу підрозділяючи кожну з них на нижчий, середній та вищий ступені, відповідно до успіхів у виробництві засобів існування. Кожен з цих ступенів, за визначенням Моргана, є певним станом суспільства і відрізняється притаманним цьому періоду способом життя.

Морган виділяє п'ять форм сім'ї, що існували в історії: кровноспоріднену, пуналуальну, синдіасмічну або парну, патріархальну та моногамну. Розглянемо ці форми докладніше.

Кровноспоріднена сім'я. Будучи першою після проміскуїтета (вільні сексуальні відносини між членами громади) [8, с. 170] і найбільш стародавньою формою даної установи вона перестала існувати навіть у найвідсталіших дикунських племен. Така сім'я виражає ті відносини спорідненості, які повинні були існувати в кровноспорідненій сім'ї, і припускає існування такої сім'ї для пояснення її власного існування. Морган веде свій доказ методом «від супротивного». Він намагається екстраполювати відомі властивості взаємодії між арійською системою спорідненості і моногамною сім'єю на взаємодію маловідомої малайської системи спорідненості і кровноспорідненої сім'ї. Простота і точність цієї системи звертають на себе увагу, прямо вказуючи на те, що груповий брак рідних і колатеральних братів та сестер був джерелом, з якого ця система виникла. Морган відзначає, що малайська система одержала свій початок у багатошлюбності кровних родичів, зокрема рідних братів і сестер. Вона дійсно почалася зі шлюбу між братами та сестрами і поступово включала в своє коло колатеральних братів та сестер у міру того, як розширювалося коло шлюбної системи. Якщо докладно розглянути дану систему спорідненості, то не знайдеться відмінності між спорідненістю за кров'ю та за властивістю.

Морган наводить і інші докази існування такої форми сім'ї. Наприклад, на Сандвічевих островах шлюб між братами та сестрами зберігся як пережиток кровноспорідненої сім'ї при пуналуальній сім'ї. Розглянувши «дев'ять

ступенів спорідненості китайців», дослідник відзначає, що в той час, коли утворилися ці ступені спорідненості, у китайців існувала пуналуальна сім'я, попередницею якої була кровноспоріднена сім'я.

Морган наводить головні висновки про те, що кровноспоріднена сім'я була першою організованою формою суспільства, вона, поза сумнівом, становила поліпшення передуючого неорганізованого стану, яке б воно не було. Від цієї форми сім'ї можна розпочинати історію людського прогресу, чинниками якого є розвиток домашніх установ, винаходів і відкриттів. Встановивши існування кровноспорідненої форми сім'ї, легко довести існування інших форм сім'ї. Саме на цей висновок Морган спиратиметься при подальшому розгляді розвитку інституту сім'ї.

Пуналуальна сім'я. Перехід до пуналуальної сім'ї, як вважає Морган, був викликаний поступовим виключенням рідних братів та сестер зі шлюбних відносин. Головний чинник, який підштовхнув походження нової форми сім'ї — це родова організація. На основі своїх досліджень Морган робить висновок про те, що в усіх людських племенах, які мали родовою організацією, у минулому панувала класова організація. Соціолог зміг знайти зачаток роду в австралійських класах і гавайських групах. У австралійських класах було відмічено два основних правила роду, а саме: заборона шлюбу між братами та сестрами і відлік походження за жіночою лінією.

Можна сказати, що пуналуальна сім'я виросла зі звичаю «пуналуа», за якого гавайські сім'ї утворювалися таким чином: рідні та колатеральні сестри вважалися дружинами групі «близьких товаришів», тобто «пуналуа»; вони один одному не були рідними братами, перебували відносно пуналуа, їх зв'язувало тільки те, що у них були загальні дружини. Звичай «пуналуа» допоміг скласти-ся туранській системі спорідненості. Звідси зрозуміло, що ця форма сім'ї утворилася з кровноспорідненої сім'ї. Прогрес суспільства від кровноспорідненої до пуналуальної сім'ї був початком великого руху вперед, яке підготувало шлях для родової організації, що поступово привела до синдіасмічної, а врешті-решт до моногамної сім'ї. Вплив родової організації на стародавнє суспільство був консервативним і в той же час прославляючим, оскільки ця установа була каталізатором змін, що відбувалися в той час у суспільстві.

Утвердившись в думці, що первісне суспільство в своїй основі було родовим, Морган різко протиставив його суспільству політичному (класовому). Позначені співтовариства являють собою два якісно відмінні один від одного типи соціальної організації. Родові об'єднання, де б вони не були географічно розташовані, виявляються ідентичними за структурою і принципами дії. Разом з тим вони трансформуються від нижчих до вищих форм відповідно до послідовного розвитку людей.

Синдіасмічна та патріархальна сім'ї. Морган розглядає ці форми сім'ї разом, оскільки вважає їх проміжними при переході до моногамії. Важливим

є те, що він не відносить до цих форм жодну систему спорідненості, мабуть, вважає, що при існуванні синдіасмічної і патріархальної сімей (нижчий і середній ступені варварства до появи моногамії на вищому ступені) панувала туранская система спорідненості.

Місце великих груп, пов'язаних шлюбними відносинами, зайняли шлюбні пари, що являють собою ясно виражені, хоча лише частково, індивідуалізовані сім'ї. У цій сім'ї можна вже визнати зародок моногамної сім'ї, проте у деяких істотних відносинах парна сім'я стояла нижче моногамної. Морган відзначає, що синдіасмічна сім'я була достатньо слабкою організацією, оскільки наодинці вона не могла подолати тягар життя. Зазвичай декілька таких сімей жили в одному будинку, утворюючи колективне домогосподарство, в якому панувало начало комунізму домашнього життя. Ця форма шлюбу була такою ж своєрідною, як і сім'я. Чоловіки не вибирали дружин, шлюб ґрунтувався не на відчутті, а на зручності та необхідності. Право влаштовувати шлюби своїх дітей було фактично надано матерям, і про шлюби звичайно домовлялися без відома вступаючих у шлюб. Тривалість шлюбу залежала від бажання сторін, але потім суспільство почало опиратися розлученням. Іншою межею шлюбних відносин Морган називає те, що від жінок стали вимагати вірності під загрозою жорстокого покарання, якому жінку міг піддати чоловік, не беручи на себе того ж самого зобов'язання. Цей привілей було проголошено привілеєм чоловіків, проте він обмежувався відсутністю засобів для того, аби ним користуватися. Родова організація, на думку Моргана, була головним знаряддям, за допомогою якого цей результат було досягнуто, проте лише в тривалому і поступовому процесі розвитку. Роди створили вищу, ніж раніше, органічну структуру суспільства, здатну розвиватися відповідно до потреб соціальної системи людства аж до настання цивілізації. Прогрес суспільства при родовій організації підготував шлях до появи синдіасмічної сім'ї. Це такі сім'ї, які зв'язували шлюбними відносинами осіб, неспоріднених одна одній. Такі шлюби давали сильніше покоління як фізично, так і розумово. Це нове покоління повинно було бути вище обидвох колишніх, і ця перевага мала привести до зростання інтелекту і збільшення чисельності. Але також Морган наводить причину, що гальмувала розвиток синдіасмічної сім'ї, — це війни. В період варварства вони порушували рівновагу між чисельністю родів, що повинно було сприяти зміцненню групового шлюбу. З другого боку, поліпшення засобів існування сприяло загальному прогресу сім'ї. Таким чином, сім'я стала поступово індивідуалізуватися, і далі Морган почав називати її патріархальною сім'єю [7].

Моногамна сім'я. Морган є одним з тих дослідників, який вважав, що дана форма сім'ї порівняно недавнього походження зовсім не є основною, тобто тією, з якої почало існувати суспільство. Виходячи з положення про те, що моногамна сім'я була одиницею організації соціальної системи, багато

вчених вважали рід з'єднанням сімей, плем'я — з'єднанням родів, а націю — з'єднанням племен. Тут ми знаходимо невідповідність у визначенні роду, отже, і різні теорії. От як це виглядає у Моргана: рід входить цілком у фратрію, фратрія — в плем'я, а плем'я — в націю; навпаки, сім'я не могла цілком входити в рід, тому що чоловік і дружина належали до різних родів [7].

Для повного розгляду моногамної сім'ї необхідно простежити еволюцію батьківської влади в дослідженні Моргана. У двох формах сім'ї — кровно-спорідненій і пуналуальній батьківська влада була немислима. Тоді існував матріархат, докази тому наведено при розгляді цих форм сім'ї. Коли з надр пуналуальної групи виник рід, він з'єднав усіх матерів з їх дітьми і подальшими нащадками за жіночою лінією до безкінечності в одному роді, який став одиницею організації, створеною ним соціальної системи. Звідси поступово розвинулася синдіасмічна сім'я, а разом з нею — і зародок батьківської влади. Ця перша слабка влада почала рости і безперервно збільшуватися з того часу, як нова сім'я разом з прогресом суспільства все більше і більше приймала моногамний характер. Коли з накопиченням власності бажання передавати її дітям привело до переходу відліку походження з жіночої лінії в чоловічу, тоді вперше виникла матеріальна підстава для батьківської влади. Тобто, можна сказати, що рід пройшов послідовні стадії розвитку. Ці зміни головним чином зводилися до двох процесів:

- переходу відліку походження від жіночої лінії (архаїчний порядок) до чоловічої (кінцевий порядок);
- зміни порядку спадкоємства майна померлого члена роду: від передавання його спочатку безіменним родичам, далі — агнатичним родичам і, врешті-решт, — дітям померлого.

Таким чином, накопичення власності і бажання передати її дітям було насправді чинником виникнення моногамії, що мала на меті забезпечити законних спадкоємців і обмежити їх кількість справжніми нащадками шлюбної пари.

Моногамія у даній формі виявляється в пізнішому періоді варварства. Як уже згадувалося, Морган знаходить її зачатки в синдіасмічній сім'ї. Він відновлює моногамну сім'ю на ранній стадії її розвитку за описами стародавніх письменників, які у свою чергу детально зупиняються на розгляді становища жінки. Соціолог схильний стверджувати, що перехід відліку походження з жіночої лінії в чоловічу вплинув несприятливим чином на становище та права дружини і матери, яка виявилася самотньою в домогосподарстві чоловіка і ізольованою від її родичів. Докладно розглядаючи моногамну сім'ю у римлян і греків, Морган доходить висновку про те, що, удосконалюючись разом з прогресом, моногамія не досягла свого ідеалу в класичне сторіччя, принаймні, найбільш високої досконалості вона досягла тільки у новий час.

Далі Морган аналізує три системи спорідненості, аби з'ясувати виникнення різних форм сім'ї та шлюбу. Отже, ми знаходимо один з головних ме-

тодів Моргана: аналіз систем спорідненості і відновлення за ними форм сім'ї і браку. У цьому полягає відмінність його методів дослідження від методів інших учених, які займалися цією проблемою. Морган уводить системи спорідненості як допоміжний елемент при доказі своїх гіпотез. Спробуємо коротко розглянути кожен тип системи спорідненості.

Малайська система спорідненості. За цією системою всі кровні родичі, близькі і віддалені, перебувають в одному з таких відносин спорідненості: батьки, діти, діди, внуки, брати та сестри. Ця система виникла разом з першою формою сім'ї — кровноспорідненою і є найважливішим доказом її стародавнього існування.

Туранська система спорідненості. Виникає тоді, коли починає панувати пуналуальна сім'я і з'являється родова організація. Морган вважає, що ця система могла виникнути тільки тоді, коли на попередню систему спорідненості (малайську) вплинула родова організація. А саме видозміни відбулися унаслідок того, що почали обмежуватися шлюбні стосунки між братами та сестрами, рідними та колатеральними. Морган відзначає, що ця система дивовижна своєю ретельністю, яка відгукнулася потім в наступній системі, — арійській.

Арійська система спорідненості. Виражає види спорідненості моногамної сім'ї. Вона не була заснована на туранській системі, як ця остання — на малайській, але змінила у цивілізованих націй колишню систему, що доводиться Морганом в інший шлях. Туранська система була зупинена, а на її місце введений *отисовий спосіб* — своєрідний перехід від однієї системи спорідненості до іншої. Далі виникла необхідність у такій великій установі, як родова організація, аби змінити малайську систему на туранську, і така впливова установа, як власність з її правами володіння і спадкоємства разом із створеною нею моногамною сім'єю, аби усунути туранську систему і змінити її на арійську.

Після невеличкої характеристики кожної системи спорідненості доцільно перейти до тез, відмічених у роботі Моргана.

Слід указати на тривалість періоду, протягом якого відбувалася еволюція форм сім'ї і систем спорідненості. Природно форми сім'ї розвиваються швидше, ніж системи спорідненості, які лише потім фіксують сімейні відносини. Ці системи розвивалися з прогресом суспільства з нижчого стану у вищий, і перехід від однієї до іншої системи характеризувався виникненням установи, яка глибоко впливала на структуру суспільства. Три такі системи, що слідували одна за одною, представляють весь розвиток сім'ї від кровноспорідненої до моногамної. Вже у початковому стані стародавнього суспільства повинно було існувати уявлення про споріднені відносини і для їх позначення могли бути винайдені відповідні терміни, постійне застосування яких до осіб, що складали таким чином групу родичів, привело до утворення системи спорідненості. Зрозуміло, що форма цієї системи залежала від форми шлюбу. Дослідник зводить ці системи врешті-решт до двох різних форм: одна — класи-

фікаційна, інша — описова. Таким чином, до класифікаційної форми належать малайська і туранська системи спорідненості, а до описової — арійська. Морган відзначає, що межа поширення обох основних форм — класифікаційної і описової майже збігається з демаркаційною лінією між варварськими і цивілізованими націями, — це виходить із закону прогресу. Ухвалення чи зміна систем спорідненості не відбувалися довільно. Їх виникнення пов'язане з органічними рухами суспільства, що викликали глибокі зміни в його стані. Раз дана форма увійшла до загального вживання, її номенклатуру винайдено і її метод встановлено, зміна в ній, за самою природою речей може відбутися тільки дуже повільно. Ця тенденція постійності збільшувалася ще тим, що системи спорідненості існували скоріше за звичаєм, ніж на основі законодавчого акта, скоріше як природні утворення, ніж штучні створення; тому рушійна система має бути такою ж універсальною, як і даний звичай. Елемент стійкості додає достовірності висновкам, зробленим Морганом.

Висновок. У статті ми спробували відтворити значення систем спорідненості, яке надавав Морган, створюючи свою теорію. Якщо інтерпретувати одержані висновки, то можна уявити, що він вирішував рівняння, в якому системи спорідненості були коефіцієнтами, а невідомими при них можна вважати форми сім'ї та шлюбу. Таким чином, тут була представлена інтерпретація еволюціоністської концепції соціології сім'ї, виражена Льюїсом Генрі Морганом у фундаментальній праці «Стародавнє суспільство».

ЛІТЕРАТУРА

1. Дюркгейм, Э. Самоубийство: социальный этюд [Текст] / Э. Дюркгейм ; пер. с франц., под ред. В. А. Базаров. — М. : Мысль, 1994.
2. Маркс, К. Критика политической экономии [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс ; Соч. — 2-е изд-е. — М., 1964. — Т. 46, ч. 1. — С. 51–508.
3. Энгельс, Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс ; Соч. — 2-е изд-е. — М., 1964. — Т. 21. — С. 23–178.
4. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] : пер. с нем. / М. Вебер ; сост. Ю. Н. Давыдов. — М. : Прогресс, 1990.
5. Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. А. Сорокин. — М. : Политиздат, 1992.
6. Карцева, Л. В. Модель семьи в условиях трансформации российского общества [Текст] / Л. В. Карцева // Социолог. исслед. — 2003. — № 7. — С. 92–100.
7. Морган, Л. Г. Древнее общество или исследование линий прогресса человечества от дикости через варварство к цивилизации [Текст] [Электронный ресурс] / Л. Г. Морган. — 2-е изд., Стереотип, 1935. — Режим доступа на <http://matriarhat-v-sssr.narod.ru/mo.htm>
8. Галецкий, В. Встретит ли институт семьи XXII век? [Текст] / В. Галецкий // Дружба народов. — 2005. — № 6. — С. 168–184
9. Быстров, А. А. Концепции семьи: марксизм и советская социологическая школа [Текст] / А. А. Быстров // Социолог. исслед. — 2006. — № 11. — С. 73–81.

ЭВОЛЮЦИЯ СЕМЬИ В КОНЦЕПЦИИ Л. МОРГАНА

Дзвіняк Д. Л.

Рассмотрена одна из главных концепций эволюции семьи, которая сделала допущение о том, что семья является первичной ячейкой общества. Предпринята попытка проследить эволюцию семьи и брака в концепции Л.Г. Моргана.

Ключевые слова: эволюция семьи, кровнородственная семья, пуналуальная семья, синдиасмическая семья, или парная семья, патриархальная семья, моногамная семья.

THE FAMILY EVOLUTION IN L. MORGAN'S THEORY

Dzvinyak D. L.

The article is dedicated to the main concepts of the family evolution. It made the assumption that family is the basic unit of society. There is the attempt to deduce the marriage and family evolution of in L. G. Morgan's theory.

Key words: evolution of family, consanguine family, panaluan family, syndyasmian family, patriarchal family, monogamian family.

УДК: 331.5:331.54/55(477)

Н. М. Мамай, кандидат філологічних наук

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ ТРУДОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Розглянуто особливості формування та функціонування трудової мобільності в умовах соціально-економічних перетворень. Проаналізовано соціальні чинники трудової мобільності, особливості їх впливу на рух робочої сили в умовах ринкової економіки. Розкрито механізм функціонування трудової мобільності на ринку праці на сучасному етапі. Досліджено ступінь мобільності як чинник, який відображує стан зайнятості соціально-демографічних груп населення.

Ключові слова: мобільність, трудові ресурси, ринок праці, соціально-професійна мобільність, чинники трудової мобільності, мотивація, зайнятість, сегментація ринку праці.

Актуальність проблеми. В умовах переходу до ринкових відносин відбувається трансформація усталеної системи господарювання і механізмів взаємовідносин соціально-економічних інститутів держави та суспільства. В аспекті таких змін великого значення набуває процес формування якісно нового ринку праці та механізмів руху робочої сили.

При обранні шляхів реформування ринку праці зараз на перший план виходить потреба у вивченні закономірностей трудової мобільності як основної умови розвитку і функціонування ринку праці та трудових відносин. Найголовнішим завданням суб'єктів ринкових відносин стає необхідність підтримання високої конкурентоспроможності за рахунок підвищення кваліфікаційного рівня робочої сили та розширення її професійної гнучкості в сучасних умовах господарювання. Вирішення цього завдання перебуває в площині вивчення і регулювання процесів трудової мобільності як у межах підприємств, так і на рівні ринку праці.

Регульована трудова мобільність сприяє формуванню кадрового потенціалу з високим професійним рівнем робочої сили, що підвищує адаптаційні можливості як окремо взятого працівника, так і всього підприємства в цілому. Підвищений рівень мобільності персоналу приводить до дисбалансу кадрової структури підприємства, що позначається на зниженні виробничих показників і збільшенні витрат, пов'язаних з адаптацією, навчанням, підбором та найманням нових працівників. Це визначає необхідність поглибленішого вивчення закономірностей вияву мобільності кадрів в умовах інтенсивних структурних зрушень і дослідження критеріїв оптимального поєднання стабільності та мобільності робочої сили на ринку праці.

Аналіз інтенсивності та структури трудової мобільності в цілому та її складових зокрема дає змогу встановити закономірності механізму її функціонування на ринку праці, способи адаптації трудових ресурсів на підприємствах, напрями їх перерозподілу.

Таким чином, актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю пошуку нових підходів до вивчення і регулювання процесів трудової мобільності як у рамках трудових колективів, так і в ширшому плані — на ринку праці в умовах ринкових відносин, змін соціально-економічних інститутів.

Об'єктом дослідження виступають трудові ресурси, які формують ринок праці. Предмет дослідження — особливості формування та функціонування трудової мобільності в умовах соціально-економічних перетворень.

Метою статті є всебічний аналіз соціально-економічних чинників формування та функціонування трудової мобільності в умовах перехідної економіки.

При цьому авторка ставила такі завдання:

- проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до дослідження процесів трудової мобільності;
- проаналізувати соціально-економічні чинники трудової мобільності та виявити особливості їх впливу на рух робочої сили в умовах ринкової економіки;
- розкрити механізм функціонування трудової мобільності на ринку праці.

Ступінь розробленості проблеми. Процес мобільності робочої сили досліджується на перетині двох основоположних дисциплін — економіки та соціології. Розглянемо ступінь розробленості цього питання з позиції кожної з наук.

Соціологічний підхід у вивченні проблем соціальної динаміки та мобільності, типології соціальних змін, моделювання соціальних процесів відображено у працях Ю. Аверіна [1], В. Граждана [2], В. Добренькова та А. Кравченко [3], П. Сорокіна [4], С. Фролова [5], П. Штомпки [6], Я. Щепанського [7]. Серед представників західної школи соціологічної проблеми трудової мобільності вивчали Дж. Стюарт Мілль [8], М. Вебер [9], Дж. Голдторп [10] та ін. Дослідження цих авторів спрямовано на розгляд соціального об'єкта в динаміці, зміну в часі його кількісних та якісних змінних. Так, П. Сорокін аналізував зміну соціального становища індивідів як перемену їхнього місця розташування у соціальному просторі [11, с.297]. Його робота цікава тим, що в ній проведено паралель між соціальною та професійною мобільністю, визначено їх причинно-наслідкові зв'язки та вплив на становище людини у структурі соціально-суспільних відносин.

Найповніше процес мобільності персоналу розглядається західними вченими, які досліджують економічну сферу. Її основоположниками є класики економічної теорії — К. Маркс та Ф. Енгельс [12], А. Сміт [13]. З їхньої точки зору, мобільність робітників може бути подано як економічну категорію, що виявляється у зміні праці, чергуванні професій та зміні робочого місця. Проблематику дії мобільності робочої сили на ринку праці представлено в роботах Дж. Кейнса [14] та ін.

Незважаючи на відносно солідне розроблення тематики дослідження, перспективним напрямом для вивчення залишається питання впливу трудової мобільності на ефективність діяльності підприємств в умовах формування ринкових відносин.

Основний зміст.

Аналіз інтенсивності та структури трудової мобільності в цілому та її складових зокрема дає змогу встановити закономірності механізму її функціонування на ринку праці, способи адаптації трудових ресурсів на підприємствах, напрями їх перерозподілу. Трудові ресурси — це працездатна частина населення, яка володіє фізичними та інтелектуальними здібностями до трудової діяльності, здатна виробляти матеріальні блага або надавати послуги, тобто трудові ресурси включають, з одного боку, тих людей, які зайняті в економіці, а з другого — не зайнятих, але здатних працювати. Отже, трудові ресурси складаються з реальних та потенційних працівників.

Структура механізму дії мобільності робочої сили на ринку праці містить п'ять елементів.

Перший елемент — це господарський механізм і спосіб його управління. На господарський механізм впливають, з одного боку, ринок, а з другого — держава. Разом з тим у зв'язку з дедалі більшим процесом регіоналізації на господарський механізм впливають і місцеві органи управління. Ринок і держава — це ланки органічної структури, що функціонує в рамках господар-

ського механізму. Внаслідок цього господарський механізм є інструментом, за допомогою якого здійснюється рух робочої сили на ринку праці.

Другий елемент — соціальна структура суспільства, що визначає соціальне оточення індивіда. Основу соціального оточення складають економічні відносини, які визначають розподіл суспільства на соціальні групи.

Третій елемент — економічне становище індивіда. Воно виражається в процесах ціноутворення на працю. Ціна праці об'єднує воедино початкові та кінцеві результати мобільності робочої сили.

Четвертий елемент — мотиваційні механізми економічної поведінки людини на ринку праці. Він визначає рух людини від одних потреб до інших, її реакцію на зміну умов функціонування економічної системи.

П'ятий елемент представлено рухом робочої сили на ринку праці, тобто самою мобільністю. Він перебуває у причинно-наслідковій залежності від господарського механізму, економічного становища індивіда, соціальної структури суспільства та мотиваційних механізмів поведінки працівника на ринку праці. У той же час цей елемент є сполучною ланкою всіх інших чотирьох елементів.

Трудова мобільність показує чутливість реакції індивіда як носія робочої сили, з одного боку, на розвиток суспільної праці, стан загальної динаміки виробництва, впровадження досягнень науки і техніки у виробництво, на валові інвестиції, а з другого — на розміщення чинників виробництва, зміни в соціально-економічному становищі індивіда, мотиваційні механізми поведінки людини на ринку праці.

Відповідно складовими мобільності трудових ресурсів є пропозиції робочих місць і пропозиція робочої сили на ринку праці, які визначають напрям руху робочої сили, їх форми та функції.

Мобільність робочої сили поділяється на соціально-професійну та територіальну. Соціально-професійна мобільність являє собою процес зміни змісту трудової діяльності, викликаної різними причинами. Територіальна мобільність — це міграція, під якою розуміється саме просторове переміщення працездатного населення, що викликається змінами у розвитку та розміщенні виробництва, умовами існування робочої сили. Мобільність робочої сили характеризується певними чинниками, які можна поділити на чотири групи:

- ті, що передбачають необхідність змін у мобільності робочої сили;
- ті, що відображують бажаність мобільності внаслідок низки соціально-економічних обставин;
- ті, що оцінюють легкість мобільності через систему характеристик, які можуть сприяти чи перешкоджати їй;
- ті, що відображують поінформованість людини про можливі варіанти мобільності, важливі в умовах перехідного періоду до ринкової економіки.

Детермінуючими чинниками трудової мобільності є саме соціально-економічні обставини, які у свою чергу нерозривно пов'язані з мотивацією

переміщень. Зокрема, це екстремальні мотиви (переміщення відбуваються внаслідок або реальної кризи певної сфери зайнятості, або «передбачення» неперспективності робочих місць самими працівниками); мотиви максимального чи мінімального досягнення та збереження (наприклад, збереження попереднього рівня оплати праці); майнові мотиви (вирішальне значення має можливість або стати власником, або вигідно та безболісно «позбутися» конкретних засобів виробництва з метою бажаної зміни зайнятості); непрямі мотиви (формально переміщення відбуваються заради якихось нематеріальних цілей — відповідності роботи спеціальності та кваліфікації, кращим організаційним умовам праці).

Як зазначав Р. Інгларт, система переваг і орієнтирів конкретної людини, як правило, формується ще на початку життя і згодом змінюється дуже рідко. Тому частка людей з відверто вираженими «постматеріалістичними» орієнтирами збільшуватиметься лише у міру зміни поколінь, що вступають в життя з новими ціннісними настановами. Зі зростанням людей, які звільняються від матеріалістичних мотивів, виникає новий соціальний шар, який об'єднує осіб, що «навіть змінюючи свою роботу ... не змінюють своїх економічних і соціальних позицій... (й тому) не належать до пролетаріату та не можуть бути експлуатовані як клас» [цит. за: 15, с. 143]. Тому на відміну від високорозвинених країн, де провідними мотивами стають «постекономічні» збудники (самовдосконалення, накопичення нових знань, соціальне визнання), в Україні в результаті соціально-економічних змін на перший план виходять такі мотиви трудової мобільності, як матеріальне забезпечення, вдосконалення умов праці, професійно-кваліфікаційні показники трудової діяльності, можливість вирішення житлового питання.

Слід підкреслити, що ступінь мобільності, яка відображує готовність і можливість населення змінювати соціальний статус, професійну належність та місце проживання, є найважливішим чинником, який відображує стан зайнятості усіх соціально-демографічних груп населення. Під соціальним змістом зайнятості слід розуміти стійку систему поведінки соціальних груп у сфері зайнятості, взаємодію цих груп між собою та державою, систему, регульовану, з одного боку, соціальними інститутами даного суспільства, а з другого — соціально-економічним становищем цих груп, їх соціальними інтересами, ціннісними орієнтаціями, соціальними настановами. Основу соціального механізму зайнятості становить активність соціальних груп, що пов'язує всі елементи системи в єдине ціле. Для оптимізації роботи соціального механізму зайнятості необхідний постійний аналіз результатів активності соціальних груп в економічній і соціальній сферах, рівня розвитку продуктивних сил суспільства, обсягу та структури національного доходу, соціальних якостей працівника. При вивченні дії цього механізму особливу увагу слід приділити таким аспектам:

– залежність економічного розвитку від поведінкових чинників, оскільки становище та інтереси різних соціальних груп зумовлюють відповідні способи поведінки у сфері зайнятості, в тому числі ті, що суперечать економічним інтересам держави;

– залежність елементів соціального механізму від культурного середовища, яке формує певні традиції, стереотипи поведінки, соціальні норми;

– залежність методів державного регулювання сфери зайнятості від діяльності та поведінки певних соціальних груп.

При цьому треба пам'ятати, що розв'язання економічних та соціальних аспектів проблеми зайнятості вони можуть суперечити один одному. В такому разі необхідно шукати компроміс, не забуваючи, однак, що від ступеня реалізації економічних критеріїв залежить і можливість відступлення від них заради досягнення соціальних цілей.

Соціальна структура робочої сили є найважливішим чинником сегментації ринку праці. До його окремих «фрагментів» традиційно «прив'язані» певні соціальні групи. Як слушно відзначав О. Шкаратан, ці жорсткі функціонально-інституційні структури, що розподіляють зайнятих за відповідними сегментами ринку праці, є чинником їх соціального відтворення [16, с. 203].

Таким чином, конкретним секторам ринкової стратифікації відповідають стійкі механізми професійної соціалізації працівників, що передаються через систему міжпоколінної мобільності.

До основних причин соціальної сегментації ринку праці можна віднести освітні, вікові, гендерні, етнічні, конфесійні, територіально-регіональні. Одні з них, наприклад рівень освіти, слід відносити до чинників, що передбачають об'єктивну диференціацію працівників за щаблями професійної компетенції і є природним наслідком тих переваг, які вони отримують у процесі обрання того чи іншого робочого місця. Те ж саме можна сказати і про регіональні чинники, коли альтернативи обрання робочих місць залежать від конкретних можливостей людей долати просторово-часові бар'єри професійної мобільності.

Не можна повністю погодитися з тим, що віковий чинник є причиною професійної дискримінації. По-перше, існує досить жорстка кореляція зростання віку та кваліфікації, яка вказує на об'єктивні тенденції зміни рівня кваліфікації залежно від часового чинника. По-друге, професійний досвід, що залежить від стажу роботи, навіть у разі рівного кваліфікаційного статусу цінується вище і є природним чинником професійних переваг. Зрозуміло, вікові кореляції вибору робочих місць заперечувати не можна. За інших рівних умов існує цілком певна статистична тенденція, яка вказує на тісний зв'язок між динамікою професійного і життєвого циклу працівників та фазовим процесом їх розподілу на робочі місця різної кваліфікації.

Гендерні, етнічні, конфесійні причини вказують на видимі чи латентні чинники професійної дискримінації та сегрегації, які домінують у тих чи

інших соціальних системах. Тут соціальна нерівність, що «вимірюється» такими критеріями, як стать, раса, етнос, походження тощо, визначає селективні механізми розподілу працівників за різними зонами професійної спеціалізації. Треба зазначити, що у цьому разі критерії компетенції часто не мають домінуючого значення у відданні переваги роботодавців, а заміщуються іншими стандартами: лояльності, соціальної належності, протекціонізму, корпоративної солідарності.

Отже, ринок праці не може розглядатися як гомогенне утворення, у тому числі з причин суто соціального характеру. Йдеться про те, що рекрутування робочої сили опосередковується механізмами соціальної стратифікації, які здійснюють селекцію зайнятих на робочих місцях згідно з встановленими соціальними стандартами певної економічної культури та відповідними їй перевагами професійного вибору з боку як роботодавців, так і працівників.

Сутність механізму дії системи мобільності робочої сили повною мірою виявляється у виконуваних нею (системою) функціях розподілу, перерозподілу та оновлення робочої сили на ринку праці.

Розподіл робочої сили виражається у вступі на ринок праці випускників шкіл, професійно-технічних, середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів, тобто осіб, які уперше починають трудову діяльність.

Перерозподіл робочої сили на ринку праці являє собою часткову форму розподілу робочої сили, зумовлену суспільним поділом праці. Останній веде до поділу суспільного виробництва на види, галузі та сфери, співвідношення між якими виростає з потреб суспільства. За допомогою мобільності робочої сили на ринку праці як реакції на зміну співвідношення між видами, галузями та сферами економіки здійснюється переміщення працівників від одних видів праці до інших на вторинному ринку праці.

Оновлення робочої сили на ринку праці виявляється у формуванні нової якості робочої сили, що відбувається під впливом суспільного розподілу праці. У цьому разі суспільний поділ праці змінює її функції. Тут важливими є не тільки зміна змісту праці, а й постійне поліпшення умов праці та всебічний розвиток людини. У формуванні нової якості робочої сили значну роль відіграють освіта, підготування кадрів, зростання професійної майстерності та кваліфікації. Саме на цій основі змінюється структура робочої сили.

Висновки. Проведений нами аналіз соціально-економічних чинників, що впливають на трудову мобільність, показав, що найбільші можливості у сфері впливу на процеси трудової мобільності закладено в групі особистісних чинників, що формуються на рівні працівника, до яких належать: економічні чинники, чинники соціально-культурної та професійної орієнтації, рівень та якість освіти суб'єкта трудових переміщень, вік, стаж роботи.

В умовах перехідної економіки соціальну сегментацію ринку праці зумовлюють механізми соціальної стратифікації, які здійснюють селекцію за-

йнятих на робочих місцях згідно з встановленими соціальними стандартами певної економічної культури та відповідними їй перевагами професійного вибору з боку як роботодавців, так і працівників.

З метою докладнішого опису системи мобільності трудових ресурсів як соціально-економічного процесу необхідно вдаватися до побудови стійкої системи відносин індивіда, соціальних груп і держави, та розглядати їх тільки в умовах тісної взаємодії. Ця система регулюється, з одного боку, державою, її політичними та правовими органами, переважаючим господарським механізмом, ступенем розвитку регіонів та розміщенням ресурсів, національними та історичними традиціями, а з другого — соціально-економічним становищем індивіда та його належністю до певного соціального оточення, соціального шару, які значною мірою визначають мотивацію поведінки на ринку праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверин, Ю. П. Люди управляют людьми: модель социологического анализа [Текст] / Ю. П. Аверин. — М. : Изд-во МГУ, 1996. — 143 с.
2. Граждан, В. Д. Деятельностная теория управления [Текст] / В. Д. Граждан. — М. : Изд-во РАГС, 1997. — 112 с.
3. Добренъков, В. И. Социология [Текст] : в 3 т. / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко — М. : ИНФРА-М., 2000. — Т. 2 : Социальная структура и стратификация. — 2000. — 535 с.
4. Сорокин, П. А. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений [Текст] / П. Сорокин ; пер. с англ. В. В. Сапова. — СПб. : РХГИ, 2000. — 1056 с.
5. Фролов, С. С. Социология организаций [Текст] / С. С. Фролов. — М. : Гардарики, 2001. — 304 с.
6. Штомпка, П. Социология социальных изменений [Текст] / П. Штомпка. — М. : Аспект-Пресс, 1996. — 223с.
7. Щепанський, Я. Елементарные понятия социологии [Текст] / Я. Щепанський ; пер. с польск. М. М. Гуренко. — М. : Прогресс, 1969. — 240 с
8. Милль, Дж. С. Основы политической экономии [Текст] / Дж. С. Милль. — М. : Прогресс, 1981. — Т. 3. — 1981. — 448с.
9. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер.- М. : Прогресс, 1990. — 804 с.
10. Goldthorpe, J. Social mobility and class structure in modern Britain [Text] / J. Goldthorpe. — Oxford : Clarendon press. 1987. — 377 p.
11. Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. А. Сорокин. — М. : Политиздат, 1992. — 543 с.
12. Маркс, К. Соч. [Текст]. — 2-е изд. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : Госиздат. 1955 — 1981. — Т. 3: Тезисы о Фейербахе, «немецкая идеология». — 1955. — 630 с.
13. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов [Текст] : в 2 т. / А. Смит. — М. : Наука, 1993. — Т. 1. — 1993. — 570 с.
14. Кейнс, Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег [Текст] / Дж. М. Кейнс — М. : Прогресс, 2002. — 187с.

15. Иноземцев, В. Л. Постиндустриальное общество как теоретическая конструкция и формирующаяся реальность [Текст] / В. Л. Иноземцев // Социально-экономические проблемы информационного общества / под ред. Л. Г. Мельника. — Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. — С. 120–148.
16. Шкаратан, О. Социальное воспроизводство [Текст] // Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан — М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. — С. 200–221.
17. Радаев, В. Социологические подходы к анализу рынка труда: спрос на труд [Текст] / В. Радаев // Рос. экон. журн. — 1995. — № 3. — С. 86–92.
18. Микульский, К. Формирование новой модели занятости [Текст] / К. Микульский // Экономист. — 1997. — № 3. — С. 46–52.
19. Радаев, В. Социологические подходы к анализу рынка труда: предложения труда [Текст] / В. Радаев // Рос. экон. журн. — 1995. — № 4. — С. 82–89.
20. Агабекян, Р. Л. Современные теории занятости [Текст] / Р. Л. Агабекян, Г. Л. Авагян. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 190 с.

СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ТРУДОВОЙ МОБИЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ.

Мамай Н. Н.

Рассмотрены особенности формирования и функционирования трудовой мобильности в условиях социально-экономических преобразований. Проанализированы социальные факторы трудовой мобильности, особенности их воздействия на движение рабочей силы в условиях рыночной экономики. Раскрыт механизм функционирования трудовой мобильности на рынке труда на современном этапе. Исследована степень мобильности как фактор, отражающий состояние занятости социально-демографических групп населения.

Ключевые слова: мобильность, трудовые ресурсы, рынок труда, социально-профессиональная мобильность, факторы трудовой мобильности, мотивация, занятость, сегментация рынка труда.

SOCIAL FACTORS OF LABOUR MOBILITY UNDER MARKET ECONOMY.

Mamay N. M.

The paper deals with peculiarities of formation and functioning of labour mobility under conditions of social and economic transformations. The author analyses social factors of labour mobility, peculiarities of their influence upon manpower movement under market economy, as well as the extent of mobility as the factor which reflects the state of employment of socio-demographic groups of population. The functioning mechanism of labour mobility on the labour market at the present stage has been described as well.

Key words: mobility, labour resources, labour market, socio-professional mobility, factors of labour mobility, motivashion, employment, market labour division.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НОВИЙ «ЛОЦМАН» У МОРІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

Оскільки соціологія є однією з найважливіших суспільних наук, яка формує у студентів уявлення про характер, особливості, закономірності і закони суспільного буття особистостей, різних соціальних груп, спільнот, суспільства в цілому, то поява нової навчальної літератури є завжди своєчасною і актуальною. Тому укладання професором В. І. Масальським навчального посібника «Соціологія у конспективному викладенні»,¹ звісно, розширює і збагачує навчально-методичну базу для вдосконалення змісту соціологічної освіти студентів несоціологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Структурно посібник складається зі вступу, тематичного плану занять з курсу «Соціологія», чотирьох змістовних розділів (тематичних модулів): «Проблеми теорії та історії соціології» (висвітлено ключові моменти теорії та історії соціології: зміст соціології як окремої науки, її об'єкт, предмет та функції, структура соціологічного знання, основні закони і категорії соціології, а також генеза й еволюція розвитку соціологічного знання), «Суспільство як соціальна система» (розкрито соціологічне розуміння суспільства як соціальної системи: через пізнання його соціальної структури процес життєдіяльності суспільства як сукупності соціальних дій, взаємодій, відносин, соціальних конфліктів тощо), «Основні категорії і поняття спеціальних соціологічних теорій» (присвячено аналізу основних категорій і понять спеціальних соціологічних теорій, які складають відповідну підсистему соціологічного знання, одну з основних структурних ланок соціологічної науки), «Методологія і методика соціологічних досліджень» (подано методологію, принципи організації та технологію проведення соціологічних досліджень, які є головним інструментом одержання соціальної інформації. Водночас тут розкри-

---

¹ Масальський, В. І. Соціологія у конспективному викладі [Текст] : навч. посіб. до занять та модульного контролю знань студентів несоціологічного фаху / В. Масальський. – 2-е вид. доопрац. – Донецьк : Юго-Восток, 2010, – 317 с.

ваються основні методи збирання соціологічної інформації, зміст, структура та вимоги до розроблення програми соціологічного дослідження, а також технології соціологічного аналізу даних та способів використання його результатів) та розділу п'ятого, який повністю присвячено проведенню практичних занять з соціології: це теми і плани семінарів, практикумів, самостійної роботи, конкретні поради щодо якісної підготовки студентів до семінарів, рекомендації щодо написання і оформлення творчих студентських робіт, і, нарешті, контрольні питання, завдання та тести з самоперевірки.

Позитивними характеристиками навчального посібника є його інформаційна насиченість, великий обсяг навчального матеріалу, лаконічність, подання у скороченому вигляді відповідей на 100 запитань з різних сфер соціологічного знання. Не можна не відмітити і послідовність викладання соціологічної інформації, ознайомлення з якою надає студентам можливість поступово поглибитися у предмет соціології. Логіка авторської побудови змісту навчального посібника зумовлена багаторічним викладацьким досвідом професора В. І. Масальського у вищих навчальних закладах несоціологічного профілю і, звісно, має право на своє існування.

Змістовними видаються і практичні завдання, подані у розділі п'ятому, виконання яких надасть можливість викладачам не тільки перевірити у студентів рівень усвідомлення ними соціологічного змісту суспільних явищ і процесів, а й розширити їх світогляд, сформувати активну громадянську позицію.

Навчальний посібник написано з урахуванням нестандартних методів навчання, є легким для сприйняття та, видається, повинен бути ефективним при його самостійному вивченні.

Разом з тим є декілька пропозицій, які, на наш погляд, сприяли б удосконаленню змісту навчального посібника. Так, вважаємо, що не всі назви тематичних підрозділів відповідають його змісту. У розділі першому «Проблеми теорії та історії соціології» практично не ставляться і не обговорюються наукові проблеми, а подано у тезисному вигляді інформацію про предмет, об'єкт, функції соціології, структуру соціологічного знання та основні етапи розвитку соціологічної науки. У розділі четвертому треба було більше уваги приділити методиці соціологічних досліджень. Натомість автор прагне визначити різноманітні поняття, забуваючи відмінність між поняттям як теоретичним конструктом, що кожен раз розбудовано завдяки концептуалізації як особливої пізнавальної процедури, та дефініцією явища, процесу та ін., що власне й має місце в тексті навчального посібника.

Попри ці зауваження вважаємо, що навчальний посібник професора кафедри історії слов'ян, декана факультету суміжних (додаткових) професій Донецького національного університету, академіка Української технологічної академії Василя Івановича Масальського «Соціологія у конспективному ви-

кладенні» буде корисним для студентів несоціологічних факультетів вищих навчальних закладів у процесі опанування соціологічними знаннями і навичками дослідження сутності соціологічних явищ і процесів. Приємно, що праця В. І. Масальського одержала високу оцінку з боку Міністерства освіти і науки України, яке провело незалежну експертизу навчального посібника і ухвалило його до видання з грифом «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів несоціологічних спеціальностей вищих навчальних закладів».

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор;

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

НАШІ АВТОРИ

АЛЕКСЕЄНКО <i>Алла Петрівна</i>	<i>Харківський національний медичний університет, доктор філософських наук, професор</i>
БОЖЕНКО <i>Алла Миколаївна</i>	<i>Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (м. Київ), аспірантка</i>
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	<i>Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук</i>
ГОЛОВКО <i>Ірина Валентинівна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кандидат політичних наук</i>
ГРОМИКО <i>Олег Васильович</i>	<i>Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДЕНИСЕНКО <i>Ірина Дмитрівна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, доктор філософських наук, професор</i>
ДЗВІНЯК <i>Діна Леонідівна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, здобувачка</i>
ДЖАБЕР <i>Наджим Абдулли аль-Темімі</i>	<i>Європейський університет м. Київ, здобувач</i>
ЗАХАРОВА <i>Віра Олександрівна</i>	<i>Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, здобувачка</i>
ЗАЙДЕЛЬ <i>Марина Ігорівна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, магістр політології</i>
ЗИМОГЛЯД <i>Віктор Якович</i>	<i>Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор історичних наук, доцент</i>
КАРАВАЄВ <i>Вадим Сергійович</i>	<i>Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ, аспірант</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	<i>Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, доцент</i>
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>

КРОТЮК <i>Василь Андрійович</i>	Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
КУЦ <i>Галина Михайлівна</i>	Харківський національний університет імені К. Н. Каразіна, кандидат філософських наук, доцент
ЛЕВЧУК <i>Віктор Георгійович</i>	Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна кандидат філософських наук, доцент
МАНДРАГЕЛЯ <i>Володимир Андрійович</i>	Національна академія державного управління при Президентіві України, доктор філософських наук, доцент
МАКСИМОВ <i>Сергій Іванович</i>	Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор
МАКСИМОВА <i>Олена Миколаївна</i>	Севастопольський національний технічний університет, кандидат політичних наук, доцент
МАМАЙ <i>Наталія Миколаївна</i>	Моріупольський інститут Міжрегіональної академії управління персоналом, кандидат філологічних наук
МОТОРНЮК <i>Тетяна Миколаївна</i>	Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, здобувачка
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	Харківський національний автомобільний університет, кандидат соціологічних наук, доцент
МЯГКИХ <i>Вероніка Борисівна</i>	Український державний хіміко-технологічний університет (м. Дніпропетровськ), кандидат соціологічних наук, доцент
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, доктор філософських наук, доцент
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, доцент
ПОЛИЩУК <i>Ігор Олексійович</i>	Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, доцент
РОМАНЮК <i>Олександр Іванович</i>	Харківська державна академія культури, кандидат історичних наук, доцент
САВЧЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	Харківський інститут Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент

СЕМЕНОВ <i>Сергій Станіславович</i>	<i>Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук</i>
СЕЛЮТІН <i>Дмитро Олександрович</i>	<i>Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, здобувач</i>
СУКАЧОВА <i>Ганна Павлівна</i>	<i>Українська інженерно-педагогічна академія (м. Харків), кандидат педагогічних наук</i>
ТАГЛІНА <i>Юлія Сергіївна</i>	<i>Харківський національний університет імені Н. В. Каразіна, кандидат філософських наук, доцент</i>
ФЕСУН <i>Галина Стефанівна</i>	<i>Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, здобувачка</i>
ШВИДКА <i>Лідія Іванівна</i>	<i>Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ШЕФЕЛЬ <i>Сергій Вікторович</i>	<i>Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>АЛЕКСЕЄНКО Алла Петрівна</i>	28	<i>ЛЕВЧУК Віктор Георгієвич</i>	28
<i>БОЖЕНКО Алла Миколаївна</i>	221	<i>МАНДРАГЕЛЯ Володимир Андрійович</i>	13
<i>ВОДНІК Валентина Давидівна</i>	237	<i>МАКСИМОВ Сергій Іванович</i>	53
<i>ГОЛОВКО Ірина Валентинівна</i>	172	<i>МАКСИМОВА Олена Миколаївна</i>	137
<i>ГРОМИКО Олег Васильович</i>	43	<i>МАМАЙ Наталя Миколаївна</i>	282
<i>ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович</i>	3	<i>МОТОРНЮК Тетяна Миколаївна</i>	182
<i>ДЕНИСЕНКО Ірина Дмитрівна</i>	125	<i>МАРКОЗОВА Олена Олексіївна</i>	268
<i>ДЗВІНЯК Діна Леонідівна</i>	275	<i>МЯГКИХ Вероніка Борисівна</i>	261
<i>ДЖАБЕР Наджим Абдулли аль-Темімі</i>	202	<i>ПАНФІЛОВ Олександр Юрійович</i>	20
<i>ЗАХАРОВА Віра Олександрівна</i>	90	<i>ПОГРІБНА Вікторія Леонідівна</i>	230
<i>ЗАЙДЕЛЬ Марина Ігорівна</i>	167	<i>ПОЛИЩУК Ігор Олексійович</i>	116
<i>ЗИМОГЛЯД Віктор Якович</i>	131	<i>РОМАНЮК Олександр Іванович</i>	157
<i>ЗІНЧЕНКО Олена Володимирівна</i>	97	<i>САВЧЕНКО Ольга Олександрівна</i>	20
<i>КАРАВАЄВ Вадим Сергійович</i>	210	<i>СЕМЕНОВ Сергій Станіславович</i>	43
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ Юрій Юрійович</i>	78	<i>СЕЛЮГІН Дмитро Олександрович</i>	106
<i>КЛІМОВА Галина Павлівна</i>	70	<i>СУКАЧОВА Ганна Павлівна</i>	247
<i>КРОТЮК Василь Андрійович</i>	37	<i>ТАГЛІНА Юлія Сергіївна</i>	167
<i>КОВАЛЕНКО Інна Ігорівна</i>	85	<i>ФЕСУН Галина Стефанівна</i>	190
<i>КУЦ Галина Михайлівна</i>	147	<i>ШВИДКА Лідія Іванівна</i>	254
		<i>ШЕФЕЛЬ Сергій Вікторович</i>	63

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – *українська*; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вичитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (дискета, CD);
- *анотацію* (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- *рецензію* доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегль – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою*¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

---

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колоннитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Дзьобань О. П.</i> АКсіОЛОГІчний ВИМІР ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ (ЗВЕРТАЮчисЬ ДО ТОМАСА ГОББСА).....	3
<i>Мандрагеля В. А.</i> ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ (ЄПБО), НАТО, США: ТРИКУТНИК ПАРТНЕРСТВА ЧИ КОНКУРЕНЦІЇ?.....	13
<i>Панфілов О. Ю., Савченко О. О.</i> ВИЩА ОСВІТА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ	20
<i>Левчук В. Г., Алексеєнко А. П.</i> ДУХОВНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЦІЛІСНОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ	28
<i>Кротюк В. А.</i> УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ЯК РІЗНОВИД ФАШИЗМУ	37
<i>Громико О. В., Семенов С. С.</i> КОНСТРУКТИВНІ ТА ДЕСТРУКТИВНІ ПРОТИРІЧЧЯ У ВІЙСЬКОВИХ КОЛЕКТИВАХ ЗБРОЙНИХ СИЛ (НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ «ДІДІВЩИНА»).....	43

Філософія права

<i>Максимов С. І.</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ.....	53
<i>Шефель С. В.</i> ЕКОСОФІЯ ПРАВА ЯК ФОРМА ДІАТРОПІЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ.....	63
<i>Клімова Г. П.</i> ОСНОВНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА КУЛЬТУРА»	70
<i>Калиновський Ю. Ю.</i> СОЦІАЛЬНІ САНКЦІЇ ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ПРАВΟΣВІДОМОСТІ У ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОМУ КОНТИНУУМІ.....	78
<i>Коваленко І. І.</i> ПРО ДЕЯКІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ.....	85
<i>Захарова В. О.</i> ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ВРАХУВАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ МОДЕЛІ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ	90
<i>Зінченко О. В.</i> СТОЛИПІНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В РОСІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ (АКТУАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ).....	97
<i>Селютін Д. О.</i> ПРАВА ЛЮДИНИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	106

Політологія

<i>Полицук І. О.</i> ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ЯК ІНСТИТУТ КОНТРОЛЮ ЗА ДЕРЖАВНОЮ ВЛАДОЮ.....	116
<i>Денисенко І. Д.</i> КАТЕГОРІАЛЬНО-ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: ПРОБЛЕМИ ЕКСПЛІКАЦІЇ ТА ДЕМАРКАЦІЇ.....	125
<i>Зимогляд В. Я.</i> МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКИ УПРАВЛІННЯ.....	131
<i>Максимова О. М.</i> СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ СТАБІЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ.....	137
<i>Куц Г. М.</i> КЛЮЧОВІ ІДЕЇ ЛІБЕРАЛЬНОГО ДИСКУРСУ В КОНТЕКСТІ ДИНАМІКИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН.....	147
<i>Романюк О. І.</i> ТРЕТЯ «ЗВОРОТНА ХВИЛЯ» ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО СВІТУ ВЖЕ ПОЧАЛАСЯ?.....	157
<i>Тагіна Ю. С., Зайдель М. І.</i> ВЕЛИКИЙ ПРИВАТНИЙ КАПІТАЛ У СТРУКТУРІ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ.....	167
<i>Головка І. В.</i> РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СТАНОВЛЕННІ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	172
<i>Моторнюк Т. М.</i> ВИБОРЧА КАМПАНІЯ БАРАКА ОБАМИ-08: ТРІУМФ ТЕХНОЛОГІЙ «НОВОГО ПОКОЛІННЯ».....	182
<i>Фесун Г. С.</i> МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА.....	190
<i>Джабер Наджим Абдулла аль-Темімі,</i> КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ ІРАКУ ...	202
<i>Караваєв В. С.</i> НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ.....	210
<i>Боженко А. М.</i> PR-ТЕХНОЛОГІЇ ЯК МЕТОД ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	221

Соціологія

<i>Погрібна В. Л.</i> ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ СОЦІОЛОГІЇ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ЯК НОВОЇ ГАЛУЗІ СОЦІОЛОГІЇ.....	230
<i>Воднік В. Д.</i> СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ СУДОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ.....	237
<i>Сукачова Г. П.</i> ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	247
<i>Швидка Л. І.</i> ВІД МЕДИЧНОЇ ЕТИКИ ДО БІОЕТИКИ: ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ.....	254
<i>Мягких В. Б.</i> ІННОВАЦІЇ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ОЧИМА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ТЕХНІЧНОГО ВНЗ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	261

<i>Маркозова О. О.</i> МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ І АНТИЦІННОСТІ УКРАЇНЦІВ: ЗМІНА ПРІОРИТЕТІВ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ	268
<i>Дзвіняк Д. Л.</i> ЕВОЛЮЦІЯ СІМ'Ї В КОНЦЕПЦІЇ Л. МОРГАНА	275
<i>Мамай Н. М.</i> СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ ТРУДОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ	282

Наукове життя

НОВИЙ «ЛОЦМАН» У МОРІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ	291
НАШІ АВТОРИ	294
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	297
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ	298

Тираж 100 прим. Зам. №

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
Адреса: Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

Виготовлено у друкарні ФОП Шевчун О. М.
(057) 719-49-13

Для нотаток
